

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

YAHUDİLİK’TE ZAMAN VE TAKVİM

HALİL ÇİFTÇİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

DOÇ. DR. AHMET ARAS

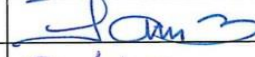

KONYA-2019

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Halil ÇİFTÇİ
	Numarası	168107041008
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI/ DİNLER TARİHİ BİLİM DALI
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Doç.Dr. Ahmet ARAS
	Tezin Adı	YAHUDİLİK'TE ZAMAN VE TAKVİM

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan YAHUDİLİK'TE ZAMAN VE TAKVİM başlıklı bu çalışma 27/09/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Doç.Dr.	Ahmet ARAS	
2	Prof.Dr.	Mustafa Sami BAYBAL	
3	Dr.Öğr.Üyesi	Salih ÇİNPOLAT	

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak.
A1-Blok 42090 Meram Yeni Yol /Meram /KONYA Tel: 0 332 201 00 60 Faks: 0 332
201 00 65 Web: www.konya.edu.tr E-posta: sosbil@konya.edu.tr

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Halil ÇİFTÇİ		
	Numarası	168107041008		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri – Dinler Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	YAHUDİLİK'TE ZAMAN VE TAKVİM			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Halil ÇİFTÇİ

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	--

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Halil ÇİFTÇİ		
	Numarası	168107041008		
	Bölüm	Dinler Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ahmet ARAS		
Tezin Adı	Yahudilik'te Zaman ve Takvim			

Yahudilik geniş bir dinsel ritüel ve ibadet manzumesinden oluşan kadim bir dindir. İlahi dinlerin ilki olarak kabul edilen Yahudilik ilke, kural ve öğretileri bağlamında önemli metodjiler içermektedir. Yahudiler için ibadetler günün, ayın veya yılın belli dönemlerinde yapılması gereken kesin ve kaçınılmaz uygulamalardır. Bunun için zaman tespiti ve ibadetlerin takvimlendirilmesi gerekmektedir. Yahudiliğe göre ibadetlerin gerçekleştirilmesi hayatî bir öneme sahiptir. Tarihsel süreçte yaşanan birçok hadiseye atıf yapılarak dinsel takvimlendirme gerçekleştirilmiş ve tarihsel tecrübenin sonucu olarak İbrani Takvimi ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yahudi, Zaman, Takvim, Tora, Tanah, Talmud, Gün, Hafta, Ay, Yıl.

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	--

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Halil ÇİFTÇİ		
	Student Number	168107041008		
	Department	Philosophy and Religious Sciences/ History of Religions		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree		
	Supervisor	Assoc. Prof. Ahmet ARAS		
Title of the Thesis/Dissertation	Time and Calendar in Judaism			

Judaism is a religion composed of a wide range of religious rituals and worship. Considered as the first of the divine religions, Judaism consists of significant methodologies in the context of principles, rules and teachings. For Jews, worship is a definite and inevitable practice that must be done during the certain periods of days, months and years. With that aim, it is crucial to determine the time and calendar the rituals. According to Judaism, the realization of worship is of a vital significance. Referring to various events in historical process, religious calendar was created and the Hebrew calendar came out as a result of historical experience.

Keywords: Jewish, Time, Calendar, Torah, Tanah, Talmud, Day, Week, Month, Year.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
ÖNSÖZ	ix
KISALTMALAR	xi

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
II. Araştırmanın Metodu.....	3
III. Araştırmanın Kapsamı ve Literatürü	3

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL OLARAK ZAMAN VE TAKVİM

1. Zaman Kavramı	5
1.1. Tanımı	7
1.2. Zamanın Ölçülmesi	11
1.3. Zamanın Birimleri	16
1.3.1. Saat	17
1.3.2. Dakika	18
1.3.3. Saniye	18
2. Takvim Kavramı.....	18
2.1. Tanımı	19
2.2. Takvimin Menşei.....	20
2.3. Takvimlerin Oluşumu.....	24
2.4. Takvimin Birimleri	26
2.4.1. Gün	27
2.4.2. Hafta	28
2.4.3. Ay	29
2.4.4. Yıl.....	30
2.5. Takvim Çeşitleri	32
2.5.1. Kamerî (Ay) Takvim	32
2.5.2. Şemsî (Güneş) Takvim	33
2.5.3. Neyyireynî (Ay-Güneş) Takvimi.....	35
2.5.4. Ay, Güneş ve Ay-Güneş Takvimleri Dışında Kalan Takvimler	37
3. Zaman ve Takvim İlişkisi.....	37

İKİNCİ BÖLÜM

YAHUDİLİKTE ZAMAN ANLAYIŞI

1. Yahudi Kutsal Metinlerinde Zaman	41
1.1. Zamanın Başlangıcı (Yaratılış).....	54
1.1.1. Evrenin (Kâinatın) Yaratılışı	55
1.1.2. Yeryüzünün (Dünyanın) Yaratılışı	63
1.2. Zamanın Sonu (Kiyamet)	67
1.2.1. Tanah'ta Kiyamet	70

1.2.2. Talmud'da Kıyamet.....	75
2. Yahudilikte Kutsal Zamanlar	76
2.1. Kutsal Zaman	76
2.2. Haftalık Kutlanan Bayram (Şabat)	79
2.3. Aylık Kutlanan Bayram (Roş Hodeş).....	81
2.4. Yıllık Kutlanan Bayramlar	82
2.4.1. Roş Haşanah (Yahudi Yeni yılı).....	82
2.4.2. Yom Kipur (Kefaret Günü)	85
2.4.3. Sukot (Çadırlar Bayramı)	87
2.4.4. Pesah/Fısıh (Mayasız Bayramı).....	89
2.4.5. Şavuot (Haftalar Bayramı).....	90
2.4.6. Hanuka (Işıklar Bayramı)	92
2.4.7. Tu Bişvat (Ağaçların Yeni Yılı).....	94
2.4.8. Simhat Tora (Hatim Bayramı).....	95
2.4.9. Tişa BeAv (Yas Günü)	96
2.4.10. Yom Ha'atzmaut (Bağımsızlık Günü).....	97
2.4.11. Şiva Asar Betamuz (Oruç Günü)	97
2.4.12. Lag Baomer (Omer'in 33. Günü)	98
2.4.13. Yom Haşoah (Soykırım-Holokost).....	99
2.4.14. Yom Yeruşalayım (Kudüs Günü).....	100

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YAHUDİ TAKVİMİ

1. Yahudi Takvimi Tarihi	103
1.1. Tanahik Dönem	108
1.2. Talmudik Dönem.....	110
1.3. Talmudik Sonrası Dönem.....	112
1.4. Günümüz Yahudi takvimi	112
2. Yahudi Takviminde Çeşitli Hesaplamalar	113
2.1. Artık Yıl (Meton Çevrimi)	113
2.2. Yıl Başı ve Günü'nün Belirlenmesi.....	115
2.3. Jubile Yılı (Sabatikal Yıl).....	116
3. Yahudi Takvimindeki Aylar	117
3.1. Tişri	119
3.2. Heşvan.....	120
3.3. Kislev	120
3.4. Tevet.....	121
3.5. Şevat.....	121
3.6. Adar.....	122
3.7. Nisan	123
3.8. İyar (İyyar)	123
3.9. Sivan.....	124
3.10. Tammuz.....	125
3.11. Av (Ab)	126
3.12. Elul	126
SONUÇ	128
KAYNAKÇA.....	132

ÖNSÖZ

Yeryüzünün yaratılışı, mahlûkâtın oluşumu ve insanın varoluşu belli bir zaman diliminde vuku bulmuş ve yine belli bir süre zarfında vücuda gelmiştir. Bu tezahürât ve ontolojik durum her dinde farklı bir şekilde algılanıp bir paradigma haline gelmiştir. Kimi zaman bu olaylar silsilesi kutsal olarak tanımlanan kitaplara veya halk arasında dolaşan hikâyelere konu olmuştur. Bu yönüyle zaman gizemli bir olgu haline gelmiştir.

İnsanın zihnî ve aklî melekeleri zamanın başlangıcını tahayyül etmekte zorlanmıştır. Bu tahayyül kimi zaman efsaneleri kimi zaman da belli dinsel motifleri içerisine alarak tanımlanmış veya şekillenmiştir. İlahî dinler içerisinde yer alan Yahudilik inancı da kendi öğretileri ve ilahi kitapları ile zamanı ve zaman içerisinde belli dilimleri konu edinen olayları açıklamıştır. Yahudilik dininin metodoloji ve tecrübe bakımından diğer dinlerden farklı uygulamalar ve ölçütler barındırdığı yadsınamaz bir gerçektir. İbadetleri ve dinsel ritüelleri bakımından oldukça zengin ve kesin çizgilere sahip olan Yahudilik'te ibadetlerin belli bir zaman diliminde uygulanması gerekmektedir. Bu dinin müntesipleri bunun için yılın muayyen dönemlerini sınıflandırmıştır. Günlük, haftalık, aylık ve yıllık ibadetler bu dinin muhtevasında da bulunmakta ve bu ibadetlerin ifası için İbrani takvimi kullanılmaktadırlar. Bu takvimin belirlenmesinde de ilerleyen kısımlarda görüleceği üzere çeşitli doğa olayları referans alınmaktadır.

“Yahudilik'te Zaman ve Takvim” adlı tez çalışmasında, birinci bölümde kavramsal olarak zaman ve belli zaman dilimleri açıklanarak, takvim çeşitleri ve örnekleri verilmiştir. İkinci bölümde “Yahudilik'te Zaman” başlığı çerçevesinde zamanın başlangıcı olan evrenin yaratılışı ve dünyanın yaratılışı gibi konular anlatılmıştır. Yine zamanın sonu olan kıyamet meselesi kutsal metinler ile açıklanmıştır. Üçüncü bölümde Yahudi takviminin tarihsel gelişim dönemleri ve çeşitli hesaplama stilleri detaylı bir şekilde işlenmiştir. Ayrıca Yahudi takvimi içinde yer alan İbrânî aylarının ihtiva ettiği anlamlar belli bir sıra dahilinde ele alınmıştır.

2018 yılında değerli danışmanım Doç. Dr. Ahmet Aras'ın öncülüğü ve katkıları ile kabul edilen “Yahudilik'te Zaman ve Takvim” adlı Bilimsel Araştırma Projesi (BAP) kapsamında tez için gerekli araştırma desteği üniversitemiz tarafından finanse edilmiştir. Bu desteğin sağlanması ile beraber yurtiçi ve yurt dışı seyahatlerle Yahudilik'le ilgili genel bilgiler çıkarılmaya çalışılmıştır. Ancak projenin yurtdışı aşaması İsrail Ankara Büyükelçiliği tarafından onay verilmeyen vize sebebiyle gerçekleşmemiştir. Projenin yurtiçi ayağında İSAM'da (İslam Araştırma Merkez'inde) ve Milli Kütüphane'de kaynak taraması yapılmış olup bunun yanında Yahudilik alanında çeşitli eserler telif eden başta Yusuf Basalel ve Türkiye Hahambaşı Sekreteri Yusuf Altıntaş ile çeşitli görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmeler sonucunda tezin ana çerçevesi çıkarılmıştır.

Öncelikle günümüzde hâlen kullanılmaya devam eden Yahudi takviminin Dinler Tarihi'nde ihtiva ettiği önemi hasebiyle “Yahudilik'te Zaman ve Takvim” konusunda araştırma yapmamı teşvik eden ve bilimsel araştırma projesinin yürütülmesinde desteklerini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Ahmet ARAS'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Çalışmamızın alt başlıklarının şekillenmesinde son derece istifade ettiğimiz Prof. Dr. Baki Adam, Doç. Dr. Yasin Meral'e, Dinler Tarihi alanında önemli metodolojik yöntemleri öğrenmemize katkı sağlayan Prof. Dr. Mehmet Aydın, Prof. Dr. Mustafa Sami Baybal, Doç. Dr. Nermin Öztürk, Dr. Öğr. Üyesi Kemal Enz Argon'a ve literatür konusunda yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Mehmet Akgül hocalarımıza teşekkürü bir borç bilirim. Yine bilimsel araştırma projesi kapsamında değerli vakitlerini ayırarak Yahudilik hakkında önemli bilgi ve envanter paylaşımı yapan, başta Yusuf Basalel'e ve Türkiye Hahambaşı Sekreteri Yusuf Altıntaş'a, ayrıca tez içindeki İbranice kelimelerin yazımına katkı sağlayan değerli dostum Arş. Gör. Yasin Yılmaz'a şükranlarımı arz ederim.

Halil ÇİFTÇİ

KONYA/ 2019

KISALTMALAR

akt.	Aktaran
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale, madde
AÜ	Ankara Üniversitesi
AÜİF	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
bk.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren, çevirenler
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı
DTCF	Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
ed.	Editör
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
m.ö.	Milâttan Önce
m.s.	Milâttan Sonra
sy.	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfa sayısı, sayfa aralığı
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ünv.	Üniversite
TTK	Türk Tarih Kurumu
Yay.	Yayını, yayımları, yayınevi
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Zaman, insanlık tarihi boyunca her daim tartışılan ve araştırılan merkezî konulardan biri olmuştur. Belli olguları referans alarak gerçekleşen ve somut olmayan bir mefhum olan zamanın hayatın içinde bir yerlerde sürekli olarak akıp gittiğine ve kâinatın yaratılmasından bu yana bu işleyişin devam ettiğine dair inanç bulunmaktadır. Bu inanç birçok dinde merak konusu olmuştur.

Kâinatın varlığı ile beraber ortaya çıktığı varsayılan olan zaman kendi içinde birçok problematiği beraberinde getirmiştir. Zaman ilk olarak insanlar tarafından belli bir ölçütü referans alarak tanımlanmaya ve kodlanmaya çalışılmıştır. Bunun ilk örneklerini kadim medeniyetlerin kalıntılarında görmekteyiz. Mısır, Mezopotamya ve Antik Yunan medeniyetlerinde zaman belli kalıplar içinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu değerlendirmeler genelde ay ve güneşin yıl içindeki hareketlerini merkeze alarak düzenlenmiştir. Daha sonradan yıldızlar da zamanın tayin edilmesinde kullanılmıştır. Zaman belli bir standarda kavuşturulması için belli bölümlere ayrılmış, bu bölümler zamanla geliştirilerek genel geçer kabul gören takvim sistemleri meydana getirilmiştir. Zamanın belli bölümlere ayrılması ile takvimde meydana gelebilecek zamansal kaymalar engellenmeye çalışılmıştır.

Dinler tarihi içinde zaman konusu, kadim medeniyetlerin sahip olduğu inançların doğru bir zaman aralığında gerçekleştirilebilmek amacıyla tespit ve tayin edilmesi önem arz etmiştir. Tarım toplumlarında yapılan zirai faaliyetlerin yanı sıra ibadetlerinden Tanrı'nın insanlara bahsettiği nimetlere bir şükür vesilesi olarak sunulabilmesi, zamanın tespiti ve bunun takvimlendirilmesini zorunlu kılmıştır. İnanç sahibi kimseler bu sayede ürün elde edecekleri dönemleri belirleyerek Tanrı'ya daha fazla sunumda bulunabilmektedir.

Tarihsel tecrübelerin bir şekilde inançları etkilediği, buna göre bir yaşam biçimi belirlediği yadsınamaz bir gerçektir. Yahudi inancının yaşamış olduğu tarihsel tecrübe, zamanı bu dinin müntesipleri açısından biraz daha önemli kılmaktadır. Öyle ki Yahudiler yaşamış olduğu her türlü zorluk ve baskı dönemlerini kendileri için bir matem ve yas töreni olarak belirleyerek belli zaman aralıklarında hatırlamaktadır.

Bunun içindir ki Yahudiler zamanın ruhuna uygun olarak bu dönemleri her yıl aynı döneme denk getirebilmek için astronomik çalışmalar yürütmüştür. Yahudiler bu çalışmalar sayesinde geçmişte yaşanan zorlu süreçlerin (Babil Sürgünü, Mısırdan Çıkış, Holokost...) ruhuna uygun bir toplumsal hafıza edinebilmişlerdir.

Yahudilerin zengin bir dinî inanç örüntüsüne sahip olduğu bilinmektedir. Bu inanç örüntüsünün en önemli ispatlarından biri olan İbrani takvimi Yahudi inanç ve kültüründe hayati bir öneme sahiptir. Bu önemi dolayısıyla zaman tayini ve takvim sistemlerini belli ölçü ve kıstaslara göre düzenlemişlerdi. Yahudilikte gerçekleştirilmiş hesaplamalar dinler tarihi alanında değinilmesi ve araştırılması gereken bir konu olarak kabul edilmektedir. Yahudilik'te zaman ve takvim konusunu bu denli önemli kılan başlıca sebeplerden biri de yüzyıllardır benzer bir sistematığın ve örüntünün uygulanmakta olmasında yatmaktadır.

Yahudilik, zengin tarihsel mirası ve teolojik çalışmalarıyla dinler tarihinde önemli bir araştırma alanı olmuştur. Bu yönüyle Yahudiliğin anlaşılması önem arz etmektedir. Yahudiler, Yeruşalim'de yaşadığı dönemde çeşitli astronomik gözlemler yaparak ibadet zamanlarını tespit etmeye çalışmıştır. Bu tespitleri belli bir sistematığa oturtarak kendi takvim sistemlerini oluşturmuştur. Sümer, Babil ve Mısır medeniyetlerinin astronomik çalışmaları da Yahudi takviminin belli kıstasları almasına kapı aralamıştır.

Bu çerçevede tezimizin temel amacı, zamanın başlangıcı ve sonu konusunda Yahudi inancında belli başlı öngörülerini kutsal metinlere bağlı kalarak aktarmaktır. Ayrıca Yahudiliğin tarihsel süreç içerisinde yaşamış olduğu tecrübeyi ortaya koyarak, bu tecrübeyi zamansal olarak irdelemek ve bu zamanın yıl içindeki etkinliklere (bayram, festival, yas...) yansımalarını açıklamaktır. Yahudiler yıl içerisinde belli olaylara istinaden zamanı belirlemiş ve bu belirlemelerle kesin uygulamalar ortaya koymuştur. Bir Yahudi için bu ibadetlerin zamansal ve dönemsel olarak ayrılarak takvimlendirilmesi hayati bir öneme sahiptir.

Yazma yönteminde bilimsel gerçeklikler referans alınarak ilmi metodolojiye uygun olarak bilgiler aktarılacak, bu sayede bilimsel bir yapıya ortaya çıkması sağlanarak yeryüzünde insanlığın hizmetine sunulacaktır. Özellikle dinler tarihçileri,

astrologlar, bilim tarihçileri için temel kaynak olması planlanmaktadır. Yahudilik alanında çalışma yapacak insanlar için temel referans kaynağı olabileceği ve dinler tarihi alanında önemli bir boşluğu dolduracağını ümit etmekteyiz.

II. Araştırmanın Metodu

Yahudilikle ilgili günümüze kadar yazılmış olan ansiklopedik çalışmalar, dinler tarihi açısından başucu olan kitaplar, yabancı teologlar tarafından kaleme alınan eserler tezin temel araştırma alanı oldu. Yahudilerin geçmişten günümüze biriktirmiş olduğu kültürel birikimin yansımalarının inanç ile bütünleşerek nasıl bir anlayış ortaya koyduğu bu anlayış kutsal metinlerde (Tanah) geçen ifadeler ışığında aktarılarak zaman ve takvim üzerindeki etkileri anlatıldı. Deskriptif metod kullanılarak Yahudi Takviminin geçmiş kültürlerden ne şekilde etkilendiği mukayeseli metod ile analitmaya çalışıldı. Bu tarihsel bilginin Yahudiler tarafından nasıl anlaşıldığı konusu bizatihi Yahudi din adamları ve bilginler ile gerçekleştirilen röportajlarla elde edilen bilgiler ışığında aktarılmaya çalışıldı. İstanbul'daki hahambaşılık ve Yahudi kaynaklarını Türkiye'den neşreden çeşitli yazarlarla (Prof. Dr. Baki Adam, Doç. Dr. Yasin Meral, Yusuf Basalel, Yusuf Altıntaş) konuşulup bilgiler bir araya getirilerek özgün bir tezin oluşturulmasına gayret edildi.

Zaman ve takvimin kavramsal çerçevesi çizilerek evrensel olarak kabul gören kavramlar detaylı bir şekilde aktarıldı. Zaman konusu içerisinde takvimlerin oluşum süreçlerindeki doğa olayları, astronomik öngörüler ve bilimsel gözlemler örnek verilerek zamanın tespit edilmesindeki yararları açıklandı. Yine geçmişten günümüze kadar gelen takvim türleri ve bunların oluşum süreçleri anlatılmaya çalışıldı.

III. Araştırmanın Kapsamı ve Literatürü

Bu tez çalışmasında felsefî, bilimsel ve gündelik bilgi türleri gibi farklı türden bilgilere yer verilmiş olması, çalışmanın birçok boyuttan tatmin ediciliğini sağlama maksadına matuftur. Bu sebepten uygulanmasına karar verilen sınırlar çalışmanın olduğu bölümlere göre değişmektedir. Kavramsal olarak zaman ve takvim başlığı altında zamana konu olan birimler açıklanmıştır. Yine takvim alt başlığında takvimin tanımı ve geçmişten günümüze takvim çeşitleri yer aldı. İkinci bölümde Yahudilik'te

zaman konusu işlendi, burada zamanın başlangıcı olarak kabul edilen evrenin yaratılış, dünyanın yaratılışı gibi başlıklarda kutsal kaynaklar referans alınarak alt başlıklarda açıklandı.

Son olarak da Yahudi takviminin geçmişten günümüze yaşamış olduğu gelişmeler belli başlı dönemlere ayrılarak açıklandı. Tanahik, Talmudik, Talmudik sonrası ve nihayetinde günümüz Yahudi takvimi hakkında bilgiler verildi. Üçüncü bölümün son kısmını ise İbrani takviminde yer alan her bir ay açıklanarak aktarıldı. Teolojik çerçeve çizilerek zamanın ve takvimin Yahudiliğe tesiri ve etkisi açıklandı.

Son yıllarda Yahudilik alanında ülkemizdeki akademik çevrede çeşitli araştırmalar yapılmaktadır. Makale ve kitaplar ile Yahudi dini anlatılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmalar içinde Prof. Dr. Mustafa Ünal'ın kaleme aldığı *Dinlerde Kutsal Zamanlar*, Yusuf Altıntaş'ın *Yahudilikte Kavram ve Değerler* adlı kitabı, Yusuf Besalel'in *Yahudilik Ansiklopedisi*, Prof. Dr. Nuh Arslantaş'ın *Tefsiru't-Tevrat bi'l-arabiyye: Tevrat (Tora) Tefsiri*, Prof. Dr. Arslan Topakkaya'nın *Felsefe Din ve Kültürde Zaman*, Moşe Farsi'nin *TORA Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara* adlı eserler tez yazımı aşamasında en çok faydalanılan yerli kaynaklar oldu.

Yabancı teologlar tarafından yapılan Yahudilik çalışmaları içinde en önemli eserlerden olan *Judaica* ve *Jewish Encyclopedia* tez içinde yer alan temel kavramların açıklanmasında kullanıldı. Bunun dışında Yahudi takvimi üstüne özel bir çalışma yapan Sacha Stern'in *Calendar And Community A History Of The Jewish Calendar, Calendars in Antiquity Empires States and Societies* eserleri teze önemli katkılar sağladı.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL OLARAK ZAMAN VE TAKVİM

1. Zaman Kavramı

Zaman kelime manası olarak, kısa ve uzun süre, az ya da daha fazla bir sürenin bölünebilir müddeti olarak anlam bulan, çoğul formu *ezmine* olarak kullanılan altı ayı aşmayan bir dilimi yahut da bir yıl içerisinde yer alan dönemleri ve mevsimleri ya da bir kişinin yönetiminde kaldığı dönemleri kapsayan süreyi de anlatmak için kullanılmaktadır.¹ Zaman lügatte “*kısa veya uzun vakit, az ya da çok süren bölünebilir müddet*” şeklinde tarif edilirken dilbilimciler ise zamanın altı ile iki ay arasındaki süreyi kapsadığını ifade etmektedir. Bu ifadelerin dışında yılın çeşitli dönemleri, bir kimsenin muktedir olduğu süre de “zaman” kavramı ile karşılanmaktadır. Etimolojik köken itibarıyla zaman kelimesinin İran dini mitolojisindeki “*zurvan*” ifadesinin kaynaklık ettiği bir mit ile alakalı olduğu zikredilmektedir. Zaman kavramı farklı anlamlarda kullanılabildiği gibi genel olarak “zaman” ifadesi bir ölçü birimi olarak karşılık bulmaktadır. Uzaklık, yakınlık, geçmiş ve gelecek gibi anlamları karşılarken aynı zamanda “dün”, ”bugün” ve “yarın” gibi kelimelerle zaman kavramı eski çağlardan beri ölçülmeye ve tanımlanmaya çalışılmıştır.²

Tarihin buhranlı serencamı içinde birçok ilim adamı ve mütefekkir için zaman önemli bir meşguliyet alanı olmuş ve farklı alanlarda açıklanmaya çalışılmıştır. Bu karmaşık ve problemlili alan başta felsefe, fizik, psikoloji, sosyoloji ve ilahiyatın içinde yer aldığı farklı disiplinler aracılığıyla çözümlenmeye gidilmiştir. Bu bağlamda zaman kavramını mahiyeti çeşitli şekillerde açıklanmıştır. Zaman tasavvuru, bir eylemin meydana gelip içinden geçtiği, geçeceği ya da geçmekte olduğu vakit, süre olarak çağlar boyunca insan düşüncesini zorlamış, fakat bir türlü

¹ İlhan KUTLUER, ”Zaman”, **DİA**, İstanbul, 2013, c. 44, s. 111.

² Vahdet GÜLTEKİN, ”Zaman”, **Yeni Hayat Ansiklopedisi**, Doğan Kardeş Yay., c. 6, s. 3389.

açıklanması mümkün olmayan ancak sezgi ile kavranabilen bir kavram karşılığı olmuştur.³

Felsefede zaman; oluş, gelip-geçen, değişen ve devamlılık arz eden ileriye ve geriye doğru bir seyir izleyen hayali bir çizgi olarak tarif ve tasavvur edilmektedir.⁴ Zaman sonsuzluğun bir ifadesi olmasına rağmen sonlunun değişim ölçütü olarak da kullanılabilir.⁵ Bu yönüyle zaman insanın dünya hayatı ile bütünleşik bir yapıda olmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla zamanın, kavramsal boyutuyla, içinde bulunduğumuz dünyanın insana verilen süre zarfında ölçülebilir olmasını sağlayan bir ölçekten başka bir şey olmadığını söyleyebiliriz.

Ölçü birimi olması itibarıyla zaman da görecelidir. Zaman kavramı subjektif yani insan oluşa bağlıdır. Örnek verecek olursak dünyanın uydusu ayda insan ve herhangi bir canlı olmadığı için bizatihi zaman kavramından da bahsedilemez. İlk akla gelen şekliyle aydaki “zamanın” ölçülenmesi de insanî normlara göre nitelenmektedir. Ayda veya uzay boşluğunda yer alan herhangi bir gök cisminde de düşünen canlı varlıklar (hayvan-ı natik) olsaydı ölçüm sistemleri de farklılık arzedecekti.⁶

İçinde yaşadığımız gezegenin kendine has özellikleri içinde barındırması ve doğal yasaları, kuralları ile sıkı sıkıya bağlı olmamıza sebep olmaktadır. Bunun sonucu olarak dünyanın koşullarına bağlı olarak zaman kavramı karşılık bulmaktadır. Sonu bilinmeyen evrenin içinde var olan yıldızlar ve diğer gezegenlerde doğa-insan ve zaman ilişkisi hakkında bir kavramsallaştırmaya gitmek şuanki bilimsel gerçeklerle ulaşmak mümkün değildir.⁷ Eliade’ye göre batılı insan ile ilkel insan arasındaki zaman kavramı olgusunun farkı bulunmaktadır.⁸

³ Kemal KOZANOĞLU, “Zaman”, **Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi**, Görsel Yay., c. 15, İstanbul, 1987, s. 9284.

⁴ Bedia AKARSU, “Zaman”, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1975, s. 191.

⁵ Hilmi Ziya ÜLKEN, **Varlık ve Oluş**, Ülken Yay., Ankara, 1968, ss. 401-402.

⁶ Neşet ÇAĞATAY, “Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim”, **AÜİF Dergisi**, c. 22, sy. 1, 1978, s. 105.

⁷ ÇAĞATAY, **a.g.m.**, s. 105.

⁸ Mircea ELİADE, **Dinler Tarihine Giriş**, çev. Lale ARSLAN, Kabalcı Yay., İstanbul, 2009, s. 373.

Zaman kavramı hakkında birçok tartışma yapılmıştır. Bu tartışmalı konular iki yönelim veya problem çevresinde toplandığını söylemek yerinde olacaktır. Bunlardan ilki zamanın fiili karakter sorunu diğer bir sorunda zamanın paradoksal form sorunudur. Zaman kavramının bu sorunlar etrafında anlam bulması yine felsefe alanına ilişkin bazı varsayımların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ontolojik sorunun varsayımı Aristoteles ile yapılırken teolojik sorun Augustinus ve son olarak epistemolojik sorun da Husserl gibi felsefeciler eliyle işlenmeye çalışılmıştır.⁹ Zaman bilincinin de bu sorunsallar etrafında teşekkül ettiği söylenebilir.

1.1. Tanımı

Zamanı, gündüzün ve gecenin, haftaların, ayların, yılların ve mevsimlerin ortaya çıkmasını sağlayan soyut bir anlamı ifade eden kelime olarak tanımlayabiliriz.¹⁰ Zaman, bir diğer ifade ile *vakit*, ölçülmüş veyahut ölçülebilen bir dönemi, süreyi ifade etmektedir. Türk Dil Kurumu tarafından zaman şu şekilde ifade edilmektedir:

*“Bir işin, bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit”, “Bu sürenin belirli bir parçası, vakit”, “Belirlenmiş olan an”, “Çağ, mevsim”, “Bir işe ayrılmış veya bir iş için alışılmış saatler, vakit”, “Dönem, devir”, “gök bilim: Olayların oluş ve akış sırasını belirleyen, düzenli ve dönemli gök olaylarını birim olarak kullanan sanal bir kavram”, “ db. Fiillerin belirttikleri geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman kavramı: Geldi, gelmiş, geliyor, gelecek, gelir”, “jeol. Yer kabuğunun geçirdiği gelişimde belirlenen ve fosillere göre dörde ayrılan geniş evrelerden her biri”.*¹¹

Zaman tanımlamasının farklı bir boyutu da Hançerlioğlu tarafından yapılmıştır. Ona göre zaman;

⁹ Armin NASSEHİ, **Die Zeit der Gesellschaft. Auf dem Weg zu einer soziologischen Theorie der Zeit**, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 1993, s. 59’den akt. Celaleddin ÇELİK, **Sosyal Zaman ve Din Sosyal Zaman Anlayışları ile Dindarlık İlişkisi Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme**, Çizgi Yay., Konya, 2010, s. 19.

¹⁰ ÇAĞATAY, **a.g.m.**, s. 106.

¹¹ Türk Dil Kurumu, “Zaman”, (www.tdk.gov.tr).

“(Osmanlıca Zaman Dehr, Devir, Müddet, Mevsim, Dehir, Meta; Fransızca Temps, Almanca Zeit, İngilizce Time, İtalyanca Tempo) Tüm varolanların birbirlerinin yerini alarak zincirlendikleri sonsuz süre... Tüm varolanları içinde bulunduran sınırsız yeri dile getiren uzay kavramıyla sıkıca bağımlı olarak özdeğin varolma biçimlerinden başlıcasını dile getirir. Antikçağ Yunanlıları khronos, Latinler tempus derlerdi. Özdeğin başlıca varolma biçimleri zaman, uzay ve devimdir. Fizikçi Albert Einstein’ın genel ve özel bağıntılılık kuramlarında kanıtlandığı gibi, bunlardan biri olmasaydı öbürleri de olmazdı. Bu dört kavramın birbirleriyle sıkıca bağımlı oldukları söylenirken anlatılmak istenen budur. Gerçekte, zaman-uzay-devim; özdeğin varlık biçimlerini kavram olarak dile getiren felsefesal ulamlardır. Aristoteles, özdeğin bulunmadığı yerde (Aristoteles özdeğe cisim diyordu) zaman ve uzayın da bulunmadığını söylemekle, bu bilimsel gerçeği yüzyıllarca önce sezmişti. İdealistler, özellikle de Leibniz ve Kant, zamanın gerçekte varbulunmadığını, sadece insan bilincinin bir tasarımı olduğunu ileri sürerler. Çağdaş idealistler de, örneğin Bergson, “insan zamanda değil, zaman insanın içinde yaşar” diyerek bu bilim dışı varsayımları yineler. Oysa örneğin insandan bağımsız olan ışığın uzayda yayılabilmesi için bir zaman geçmesi gerektiği daha 1675’lerde astronom Olaf Römer tarafından bulunmuştu. Daha sonra İsaac Newton doğada insan bilincinden bağımsız bir zaman ve uzay bulunduğunu kanıtlamıştır.”¹²

Zamanın tanımı noktasında birçok farklı tanımlama yapmak mümkündür. Bu tanımlamalar içerisinde zaman konusunda önemli bir çalışma ortaya koyan Anthony F. Aveni’nin “*Empires of Time, Calenders, Clocks and Cultures*” adlı eserinde zaman’ın tanımı hakkında şöyle demektedir:

“Zaman, Webster Sözlüğü’nün kısaltılmamış versiyonunda ‘şey’ ya da ‘tanrı’ isimlerinden, iyi ve kötü gibi temel sıfatlardan, arketipik karşıtı ve benzeri ‘mekan’ kavramından daha fazla yer kaplamaktadır. Bu

¹² Orhan HANÇERLİOĞLU, “Zaman”, **Felsefe Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 471.

kavramın tanımından daha karmaşık ve çelişkili, çok sayıda tanımı bulunan başka bir kelimeye rastlamadım. Zaman, öncelikle bir idea'dır. Bu idea (fikir, hayal, tasavvur) bilincimizle idrak edeceğimiz, algılayabileceğimiz bir düzenli sekans, ardışık bir dizidir. C. D. Broad adlı filozofun ifadesiyle, 'dünya tarihindeki tüm olaylar, anlar serisi içinde tek bir an için anlamlı olur, yerini bulur.' Ya da İncil'de belirtildiği üzere, 'Yeryüzünde her şeyin bir vakti, süresi vardır.' Ancak 'zaman' ayrıca bir ölçümdür; olaylar arasındaki sürenin ölçümü. Metrik bir nicelik olarak, onu sınırsız, kesintisiz, homojen, değiştirilemez, bölünemez ve sonsuz olarak algılarız.”¹³

Zamanın Tanrı ya da tanrıların belli ölçüde bir fail ve yaratıcı olarak dizayn ettiği Sokrat öncesi arkaik periyotta ibtidai bir biçimde de olsa mevcuttu.¹⁴ Platon'la beraber zamanın aklın '*ontolojik olarak varlığın bir yeknesaklık arz ettiği ve bütünsel olarak kavranamayacağı*', haliyle böyle bir durumun sonucunda evrenin ilahi kökeninin bir işareti olarak değerlendirilebileceği fikri gündeme gelmiştir.¹⁵ Felsefi bağlamı itibariyle zaman, insanın hakikatin arama uğraşısı içinde önemli bir yere sahiptir. İşte bu nedenledir ki hemen hemen tüm dinlerde o dinin kendine özgü dünya görüşü (weltanschaaung) çerçevesinde bir zaman anlayışı geliştirilmiştir.¹⁶ İnsan hayatının temel unsurlarından biri olan zaman, gündelik hayatın ve periyodik ibadetlerin düzenlenmesi hususunda hayati bir fonksiyon icra eder.

Zaman ölçülen veya ölçülebilen sürenin uzaysal boyutları olmayan süremdir. Felsefi anlamda önemli bir yere sahip olan zaman, matematik ve fiziğinde inceleme alanına girmiştir. Eski Yunan filozofları zamanı gökcisimleri ile açıklama çabasına girerken, Platon zamanın insan ruhunun var olmadan önce yaratıldığını altını çizmiştir. Aristoteles de hareketin bir ölçü birimi olduğunu bunun da zaman

¹³ A. F. AVENİ, **Empires Of Time: Calendars, Clocks And Cultures**, Tauris Parke Paperbacks, New York, 2000, s. 5.

¹⁴ İhsan Oktay ANAR, **Antik Yunan Felsefesinde Zaman Kavramı**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniv., İzmir, 1994, s. 181.

¹⁵ Ahmet CEVİZCİ, "Zaman", **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yay., İstanbul, 1999, s. 943.

¹⁶ Osman Nuri KÜÇÜK, "Zaman Düşüncesinin Tasavvufi Açılımı", **Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, c. 3, sy. 9, 2002, s. 3. Zaman konusunda önemli bir çalışma için bk. Norbert ELİAS, **Zaman Üzerine**, çev. Veysel Atayman, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2000.

olduğunu belirtmiştir. Filozofların farklı görüşlerde ortaya attıkları açıklamalar genelde iki ana unsurda birleşmektedir. Bunlardan ilki zaman ile fiziksel dünya arasındaki bağlantı diğeri de zamanın bilinçle olan ilişkisidir. Fiziksel dünya ile olan ilişki aslında olgular üzerinden hareket edilerek açıklanabilir. Yer'in dönmesi dünyanın çeşitli yerlerinde sayısal zamanın belirlenmesinde önemli bir nokta oluşturmaktadır. Bunun için güneş merkeze alınarak zaman ölçekleri ve sistemleri kullanılmıştır.¹⁷

İslam düşüncesi tarihinde önemli bir yeri olan İbn-i Arabi zamanı gerçek ve hayali varoluştan gayrı görmektedir. Ona göre zaman, yalnızca feleklerin ve fiziksel maddelerin hareketini, olayları ayarlamak için akıl tarafından kullanılan bir araçtır. O, zamanın iki çeşidi olduğunu dile getirmektedir: tabii zaman ve fevk-i tabii zaman (Normal zamanın üstünde hayati zaman). Buna ilaveten ona göre bu hayali zamanın neşet ettiği iki kuvvesi vardır. Bunlar; faal verilmiş kuvvelerdir. Zamanın hayali olmasına rağmen İbn-i Arabi, zamanın tabiatın dört ana ögesinden biri olduğunu dile getirmektedir. Zaman, mekân, cevher (monad) ve araz (form). Modern teoriler gibi İbn-i Arabi zamanın dairesel izafi ve homojen olmayan bir şey olarak görmektedir.¹⁸

Zaman, daha evvelden olmuş veya ilerleyen dönemlerde zuhur edecek olayların ardışıklığının düşüncemizde yarattığı, başlangıç noktası ve son noktası bilinmeyen soyut bir kavram olarak nitelendirmekte mümkündür. Bu fikir ile ezililik ve ebedilikle ilintili olarak zaman kavramının tarifi yapılmaya çalışılmıştır. Bu konuyu destekleyecek şekilde Clarke ve Newton zamanın Tanrının bir sıfatı olduğunu bunun da Tanrının sonsuzluğu ile ilişkilendirilebileceğini ortaya atmışlardır. Zamanın sonsuzlukla ilişkilendirilmesi beraberinde apriori bilginin zihin tarafından sınırlandırılmasından kaynaklandığı sonucuna bizleri götürmektedir.¹⁹ İnsanın zaman ve mekân içinde bir varlık olması, güneşin her sabah doğuşu ve akşam olunca batışı ile kendisini konumlandırması, Eski İsrail'de insanın zamanın

¹⁷ Hellmut FRITZCHE, "Zaman", **Ana Britannica**, Ana Yay., c. 32, İstanbul, 1994, s. 335.

¹⁸ Muhammed HACI YUSUF, **İbnü'l Arabi Zaman ve Kozmoloji**, çev. Kadir Filiz, Nefes Yay., İstanbul, 2013, s. 61.

¹⁹ Sefa KILIÇOĞLU, "Zaman", **Meydan-Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi**, Meydan Neşriyat, c. 12, 1960, İstanbul, ss. 897-898.

içinde aralıksız bir şekilde kürek çeken bir unsur olarak konumlandırmasına sebep olmuştur.²⁰

1.2.Zamanın Ölçülmesi

Tam olarak zamanın mahiyetine dair fikir sahibi olmadan evvel insanlar bir şekilde zaman akışını ölçebilecek yöntem ve metotlar bulmuşlardır. Tarihi süreç içerisinde atalarımızın kullandığı ilk metotların ve araçların günümüze kadar birçok değişikliğe maruz kaldığını söyleyebiliriz. Zamanın doğru bir biçimde ölçülüp tespit edilmesi birçok bilimsel araştırmayı da beraberinde getirmiştir.²¹

Zaman ölçümünde gerekli olan temel referans noktası herhangi bir olgu olmak zorundadır. Dünyanın dönmesi veya bir sarkacın salınımı buna bir örnektir. Bu referans noktalarından genel mantık dünya üzerinde herhangi bir yerde aynı hesaplamaların ortaya çıkabilmesi gerçeğidir.²² Zamanın tam olarak belirlenmesinde iki ana öğeye ihtiyaç vardır. Bunlar *başlangıç* ve *zaman birimi*'dir. Başlangıç olarak herkes tarafından uzlaşma sağlanan belirli hadiseler ve birim olarak da toplumca kabul görmüş değişmezliğine inanılan ölçeklerin bulunması gerekir. Zamanın birimleri belirlenirken değişmez değerlerin merkeze alınması önemlidir. Bu açıdan insanlığın bilimsel çalışmalara başladığı dönemlerden evvel ve sonrasında zaman ölçüt birimi olarak gök cisimleri referans alınmıştır. Bu gök cisimlerinin düzenli periyotlar dahilinde hareketleri takip edilmiştir.²³

Aynı anda gerçekleşmeyen iki olay arasında geçen süre, muntazam bir şekilde tekrar eden bir olayın tekrar sayısı olarak ölçülür. Ölçmenin gerçekleşebilmesi için bir mebdde veya başlangıç ve birde karşılaştırma yapabilecek bir birimin standart zaman skalasına ihtiyaç duyulmaktadır. Standart zaman ise iki özerk olay arasında gerçekleşen zaman dilimini ifade eder. Bu zaman diliminin gerçekleşebilmesi için yeryüzünün her noktasında aynı sayısal veriyi vermesi beklenmektedir. Bu sayısal

²⁰ Hans Walter WOLFF, **Anthropology of the Old Testament**, translated from the German by Margaret Kohl, S.C.M. Press, Philadelphia, 1974, s. 88-89.

²¹ James SOMERVILLE, "Zaman", **Temel Britannica**, Ana Yay, c. 19, İstanbul, 1994, s. 229.

²² FRITZCHE, "Zaman", c. 32, s. 335.

²³ Cumhure ÜÇER, "Türk-İslam-Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Takvimleri", **Cogito**, Yapı Kredi Yay. c. 22, İstanbul, 2010, s. 117.

verilerin temel dayanak noktası ay'ın dünya etrafında dönüşü, dünyanın güneş etrafında dönüşü ve son olarak da dünyanın kendi eksenini etrafında dönmesi ile gerçekleşmektedir.²⁴

Zamanın ölçülebilmesi için iki kesin koşul veren birimin varlığı gerekmektedir. Bu koşullardan ilki *değişmezlik* diğeri de *kullanılabilirlik*dir. Zamanın ilerlemesiyle beraber ölçüt değişmemelidir. Ölçü araçlarının kontrolü istendiği takdirde bu birimlere (saatler) başvurulmalıdır. Zamanın ölçümü ardı sıra gelen düzenli olayları gözönüne alarak dolaylı bir şekilde ölçme verileri sağlamaktadır. Ölçme sırasında bazen birimleri bulmakta güçlük çekilebilir, bunun için de temelde üç farklı birim-zaman dilimi kullanılmaktadır. Bunlar yıldız zamanı, güneş zamanı ve son olarak da gün saati olarak belirlenmiştir.²⁵

Yıldız zamanı; yerin yani bulunduğumuz konumun duran bir yıldız baz alarak tespiti ile gerçekleştirilir. Yer'in Güneş'e göre baz alınması Güneşin düzensiz deviniminden dolayı mümkün olmamaktadır. Bundan dolayı yaklaşık bir yıldız zamanı kabul edilerek belirlenir. Yıldızın yerdeki gözlem noktası boylamı ile çakıştığı noktaya 'yıldız günü' denir. Başka bir deyişle bir yıldızın art arda geçişi arasındaki süreyi ifade etmektedir.²⁶ Yine Ay'ın aynı yıldızla kavuştukları noktaya bir ay'ı ifade etmek için 'yıldız ay'ı denir. Yıldız yılı ise Yer'in duran bir yıldızla göre aynı noktaya dönmesi ile gerçekleşen zaman dilimini ifade eder.²⁷

Güneş zamanı; güneş zamanı güneşin dünya üzerindeki meridyenlerden geçişi sırasındaki ölçülen zamanı ifade eder. Güneşin arzın etrafında gerçekleştirmiş olduğu devinimi esas alarak belirlenen bir ölçüttür. Güneşin ekvator çizgisi üzerindeki senelik dönüş hızı ile yaptığı hayali noktalarlardır. Meridyenler üzerindeki güneş

²⁴ İlhan APAK, "Zaman", **Yeni Rehber Ansiklopedisi**, Türkiye Gazetesi Yay., c. 20, 1994, İstanbul, s. 301.

²⁵ Rekin TEKSOY, "Zaman", **Cumhuriyet Ansiklopedisi**, c. 11, 1972, İstanbul, s. 3473.

²⁶ KOZANOĞLU, "Zaman", c. 15, s. 9285.

²⁷ TEKSOY, "Zaman", c. 11, ss. 3473-3474.

devinimi 365,242216 defa gerçekleşmektedir.²⁸ Güneşin senelik geçişi sırasında ilkbahar dönemine rastgelen iki geçişi esnasındaki döneme ‘tropik yıl’ denir.²⁹

Gün saati; pratikte kullanılan güneş saatinden farklılık göstermektedir. Bunun başlıca sebebi gün saati öğle vakti ile değil gece ile başlamaktadır. Güneş ve yıldız zamanından farklı olarak bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir. Bu farklılıklar beraberinde gün saatinin belirlenmesinde zorluklara sebep olmuştur. Bundan dolayı gün 24 eşit parçaya bölünerek referans noktası oluşturulmaya çalışılmıştır. Bazı ülkelerde zaman dilimleri bir saat ileri yada geri olmak üzere kullanılmaktadır. Bu kullanım komşu ülkeler arasında ticari münasebetlerle belirlenmiştir.³⁰

Zamanın ölçülmesinde kullanılan birçok ölçüt belli ihtisas alanlarına mensup kişiler tarafından yapılmaktadır. Astronomi ilmi ile alakalı olan zaman ölçümü uluslararası ölçütler konularak evrensel bir hale getirilmiştir. Bu ölçümlerin yapılabilmesi için rasathane denilen zaman ölçüm merkezleri ihdas edilmiştir.³¹ Bunun dışında zaman tespitinde kadim medeniyetler güneş saatleri, kum ve su saatleri gibi materyalleri kullanmıştır. Bugün ise insanlar artık sarkaçlı, elektrikli, kuvars ve hatta atom saatleri kullanmaktadır.³² Polat’ın da ifade ettiği gibi:

“İnsanoğlu, tarih boyunca çeşitli metotlarla zamanı ölçmeye çalışmıştır. İlk başta insanlar için sadece yağmurun, karın, soğuşun, sıcaklığın zamanını bilmek yeterli oluyor; mevsimler barınma, göç veya hasat zamanını söylüyorlardı. Gittikçe daha küçük zaman birimlerine ihtiyaç duyan insanlık, yılı aylara ve haftalara bölmeye başlamışlardır. Daha küçük zaman birimlerinin tarihi takvimle paralellik gösterir. Yılları ve günleri ilk olarak birimlere bölenler Sümerlerdir. Mısırlılarla devam

²⁸ APAK, ”Zaman”, c. 20, ss. 302-303.

²⁹ TEKSOY, ”Zaman”, c. 11, s. 3474.

³⁰ TEKSOY, s. 3474.

³¹ APAK, ”Zaman”, c. 20, ss. 302-303.

³² FRİTZCHE, ”Zaman”, c. 32, s. 229.

eden zamanı doğru ölçme çalışmaları, Yunan ve Roma medeniyetlerinde oldukça geliştirilmiştir.”³³

Zamanın tam bir tarifi yapılması konusunda uzlaşmaya varılamazken zamanın ölçülmesi konusunda anlaşmazlık bulunmamaktadır. Fizik bilimi içerisinde en hassas bir şekilde ölçülebilen niceliklerden biridir. Zamanın ölçümü sırasında herhangi bir an ya da aralığa rakamsal bir değer atanır. Bu atama ise devamlı bir şekilde değişikliğe uğrayan herhangi bir fenomen kullanılabilir. Zaman ölçümünde kullanılacak başlıca iki bağımsız ölçek mevcuttur:

“-Atomik Ölçüm: Atomların içsel güç durumları arasındaki kuantum değişimini sağlamakta kullanılan elektromanyetik radyasyonun karakteristik frekansı kullanılır.

-Dinamik ölçüm: Gök'teki nesnelere çekimsel hareketlerini kullanır. Bu ölçümler sonucu ay ve güneş takvimleri meydana gelmiştir.”³⁴

Zamanın ölçümünde günümüze kadar farklı materyaller kullanılarak ölçümler yapılmıştır. Bunlar içinde mekanik bir yapıda ölçüm elde etmemizi sağlayan araçların icadından evvel güneş ve sudan yararlanılarak zaman tespiti yapılmıştır. İslamiyet'ten önce Arapların, İranlıların ve Türklerin zaman tayininde güneş saatini kullandıkları bilinen bir gerçektir.³⁵ Zamanı güneşin oluşturduğu etkiye bağlı olarak ölçme ve herkesin kabul edebileceği bir çerçeveye oturtma çabası, güneş saatlerini ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Güneş saati (**Resim 1.1.**) güneşin yeryüzüne gönderdiği ışınları merkeze alarak özel olarak hazırlanmış; taş, mermer veya madeni bir zemin üzerine bir milin yerleştirilmesi ile gölge hareketlerinin ölçülmesi ile zaman tespitine olanak sağlamıştır.

³³ Zülal POLAT, **Zamanın Gösterim Biçimi Olarak Takvim** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Haliç Ünv. SBE, İstanbul, 2017, ss. 5-6.

³⁴ POLAT, **a.g.e.**, s. 5.

³⁵ ÇAĞATAY **,a.g.m.**, s. 115.

Resim 1.1. Güneş Saati³⁶

Akdeniz havzası ve Mezopotamya bölgelerinde güneşli gün sayılarının yıl içinde fazla olması tarihte zaman ölçümünde güneşi referans alan toplumların bu havzalarda bulunmasına önyak olmuştur. M.ö. 4000'lerde Mısırlılar güneşin her gün belli bir düzen içinde doğup batmadığını keşfeder. Zaman ölçümü için dik duran bir cismi merkeze alarak güneşin açılarını hesaplarlar. Fakat gündüzleri işe yarayan bu sistem geceleri kullanılamaz. Bundan dolayı Mısırlılar kum saati (**Resim 1.2.**) ve su saatini (**Resim 1.3.**) icat etmişlerdir.³⁷ M.ö. 3500'de Mezopotamya'da yaşayan Sümerliler güneş ile zaman ölçümünü ilk gerçekleştiren kavim olmuştur. Yine Mısır'da m.ö. 1500'lü yıllarda tarım için elverişli zaman dilimlerinin tespiti için güneş saati kullanılmıştır.³⁸

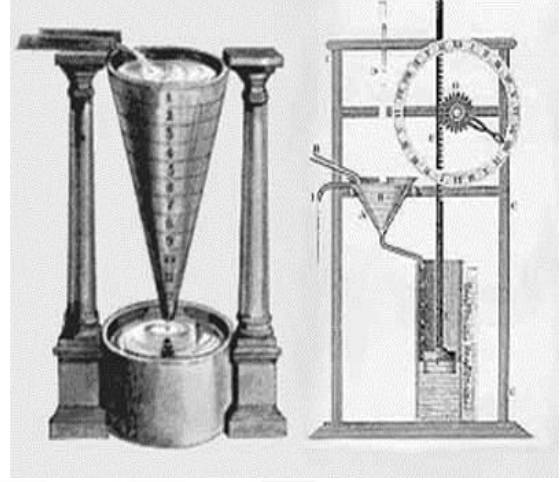
³⁶ <http://www.altuntop.org/islamvebilim/GunesSaatleri.asp> Erişim: 28.05.2019

³⁷ POLAT, **a.g.e.**, s. 11.

³⁸ Yasemin ÖZDEMİR, "Anadolu Güneş Saatleri", **Acta Turcica** (Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi), 2013, Yıl 5, sy.1, s. 1

Resim 1.2. Kum Saati³⁹

Resim 1.3. Su Saati⁴⁰

1.3. Zamanın Birimleri

Geçmiş, şimdi ve geleceği içine alan hususiyetiyle zaman; bölümlenebilir, dönemlendirilebilir ve parçalanabilir bir yapıda ele alınmakla beraber, bir dizi olay akışının vuku bulmasının bir bileşeni olarak düşünülmüştür.⁴¹ Zamanın bölünebilir yapısı gerçeklikle kurduğu bağlantı bakımından, salt insan zihni ve deneyimi olarak iş görmez; aynı zamanda bir dünya görüşünü de içine alır. Bu vaziyet insanı-varlığını “şimdi” nin içine konumlandırır.⁴²

Eski çağlarda zaman anlayışına bakıldığında doğa ile iç içe bir yaşamın egemen olduğu rahatlıkla çıkarsanabilir. Gündelik hayatta belirlenen zaman dilimleri güneşin doğuşu ile başlar ve batışı ile son bulurdu. Zaman aralıklarını belirlemek o gün için saatin değil, gün ışığının olması veya olmaması belirleyiciydi. Bunu medcezir, gün-gece, yağış-kuraklık, yıldızların hareketleri, mevsimler gibi birtakım

³⁹ <https://zebramo.com/products/319594477/antika-pirinc-aplik-gh014> Erişim: 28.05.2019

⁴⁰ <https://cicicee.com/saatin-icadi-ve-en-eski-saat-turlicesitleri/su-saati-1/> Erişim: 28.05.2019

⁴¹ Ertuğrul DÖNER, “Bazı Kültürlerde ve Dinlerde Zaman”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 17, sy. 1, 2017, s. 228

⁴² Mircea ELIADE, **Edebi Dönüş Mitozu**, çev. Ümit Altuğ, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 1994, s. 88.

belirleyici olaylardan etkilenerek sağlanırdı.⁴³ Zaman dilimlerinin belirlenmesinde güneşin günlük hareketleri ile elde edilen gözlemlerin ve çıkarsamaların döngüsel-dairevi hareketinin ilk savları güneş tanrısının doğumu ve ölümü gibi mitolojik bir açıklamaya dayandırılmıştır. O günün insanları zamanı, günlük yaşantıları içinde elde ettikleri tecrübelerden ve gözlemlerden yola çıkarak bir ayırma gitmişlerdir.⁴⁴ Zamanı günlük hayatta pratik bir hale getirmek ve tutarlı bir zeminde ifade edebilmek adına insanlar onu belli dilimlere ayırmıştır. Bunlar içinde salise, saniye, dakika ve saat yer almaktadır.

1.3.1. Saat

Bir günlük süre içerisinde 24 eşit parçaya bölünmüş olan her bir parçanın karşılık bulduğu zaman dilimidir.⁴⁵ Bir günün askatları içerisinde yer alan en büyük rakamsal ifadeye karşılık gelmektedir. Bir saat tam olarak 60 dakikadan oluşmaktadır.⁴⁶ Zaman ölçümünde 3.600 saniyeye karşılık gelmekte, eski zamanlarda ortalama güneş günün 24'te biri olarak tanımlanmaktaydı. Dünyanın belirli bir yıldızı referans olarak dönmesi ile elde edilen 24 saatlik dilim de güneş saatine nazaran 10 saniyelik bir gerilik mevcuttur.⁴⁷ Buna göre güneşin gün içinde aydınlattığı 12 saatlik süre bir saatlik dilimler halinde hesaplanır. Bu durumu gece ile beraber 24 saatlik zaman diliminin oluşmasına katkı sağlamaktadır. Mısır medeniyeti ile birlikte bir gün gece ve gündüz sürelerinin toplamı olan 24 saat olarak kabul edilmiştir. Tarihçi Herodot, Greklerin güneş saatini ve günün on ikiye bölünmesini Babil'den öğrendiklerini söyler.⁴⁸ Yunanlı filozof Hipparchus ise eşit şekilde bölünmüş gündüz ve gece ekinokslarını tespit etmiştir. Bu ekinoksları Hora olarak adlandırdı. "Hora" kelimesinde Yunanlılar "Hour" yani saat kavramını literatüre kazandırdı.⁴⁹

⁴³ Kafiye Özlem ALP, "Postmodern Resimde Zaman-Mekan Temsili", **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, sy. 20, Güz 2015, s. 320.

⁴⁴ ELİADE, **a.g.e.**, ss. 89-90.

⁴⁵ KILIÇOĞLU, "Saat", c. 10, s. 153.

⁴⁶ ÇAĞATAY, **a.g.m.**, s. 106.

⁴⁷ FRİTZCHE, "Saat", c. 27, s. 12.

⁴⁸ Bekir TOPALOĞLU, "Saat", **DİA**, c. 35, İstanbul, 2008, s. 322.

⁴⁹ D. Collins TIMOTHY, "Time, Measurements of", **Encyclopedia Of Time : Science, Philosophy, Theology, And Culture**, ed. H. James BİRX, c. 3, London, 2009, s. 1281.

1.3.2. Dakika

Bir saatlik zaman diliminin altmışta birini ifade etmek için kullanılan zaman birimidir.⁵⁰ Yunanlı filozof Hipparchus ekinokslarla belirlediği saat kavramı İskenderiyeli Yunan filozof Claudios Ptolemy tarafından daha küçük parçalara bölünür. Ptolemy tarafından dairenin geometrik bölümleri 60 dakika olarak tanımlanır.⁵¹

1.3.3. Saniye

Dakikanın altmışta biri, saatin üç bin altı yüzde biri ve günün seksen altı bin dört yüzde birine karşılık gelen zaman birimidir. Sembolü “sn” ile gösterilmektedir.⁵² Claudius Ptolemy tarafından dairenin geometrik bölümleri 60 dakika olarak tanımlandıktan sonra her bir dakika 60’a bölündü. Nihayetinde geometrik sistem zaman ölçümüne uyarlanarak dakika ve saniye kavramları oluşturuldu.⁵³ Zamanın ölçülmesinde saniyenin altmışta birine denk gelen birime de salise adı verilmektedir.⁵⁴

2. Takvim Kavramı

Ülkelerin komşu milletlerle ya da uluslararası ilişkiler, vergi dönemleri, savaş ve askerlik süreleri, dini günler ve bayramlar, büyük yangınlar, seller, zelzeleler, kıtlık, bolluk yılları devlet büyüklerinin, ailenin önde gelenlerinin doğum günü, ölümü, nişanı, evlenme ve benzeri merasimleri ay ve güneş tutulmaları gibi doğal olaylar, çok eskiden beri insanoğlunun hafızasından atamadığı belleklerinde yer edinen belirgin anları oluşturur, insanlar bunları zaman zaman anımsamak ister.

Eski çağlarda insanlar, başlarından geçen anıları ya da değer verdikleri olayları, hafızalarında saklamak istediler. Bunun için çoğu kez doğal olaylara göre sıralama yaptılar. Bu eski toplumlar başlarından geçen olayları özellikle ay ve güneş tutmalarına göre kronolojik sıraya koymaları günümüzde tarihleri ve tarihin

⁵⁰ Pars TUĞLACI, "Dakika", **Okyanus Ansiklopedik Sözlük**, Pars Yay., c. 2, İstanbul, 1972, s. 501.

⁵¹ TIMOTHY, "Time, Measurements of", c. 3, s. 1281.

⁵² TUĞLACI, "Saniye", c. 9, s. 2498.

⁵³ TIMOTHY, "Time, Measurements of", c. 3, s.1281.

⁵⁴ TUĞLACI, "Saniye", c. 9 s. 2473.

sistematiikleştirme çalışmalarına ilgi duyan insanlara önemli bir kolaylık sağlamıştır.⁵⁵ Takvim bu özelliği ile birçok ilim dalı ile yakın ilişki içinde olmuştur. Bir taraftan tarih, jeoloji, coğrafya, meteoroloji, klimatoloji ve öte taraftan matematik, astronomi, fizik, kozmografya gibi müspet ilimleri ile yakınlık kurarken hukuk ve sosyoloji ile de sıkı bir ilişki içerisinde olmuştur.⁵⁶

2.1. Tanımı

Lügatte takvim “*doğrultmak, düzeltmek; değerini belirlemek*” gibi anlamlara gelen *takvim kelimesi terim olarak* bir olayın belli bir başlangıca göre akıp giden zaman içerisindeki yerini, boyutlarını verme” ve “*bunu veren doküman*” şeklinde tanımlanmaktadır. Söz konusu bu boyutlar gün, hafta, ay ve yıl olarak belirtilmektedir.⁵⁷ Takvim kelimesi, Arapçada eğriyi doğrultma, düzeltme anlamlarına gelmektedir. Fakat literatürde anlaşıldığı şekliyle takvim, günlerin aralıksız akıp giden zaman boyutu içerisindeki sayısal konumlarını tespit etmek, günlerin bir zaman kalıbına yerleştirmektir. Bir başka ifade ile belli bir başlangıcı göre, günleri sayarak numaralandırma çalışmasıdır.⁵⁸ Takvimin doğru bir şekilde tanımlanabilmesi için;

- Takvimin başlangıç zamanı olmalı,
- Takvim içinde bulunduğu yılın başlangıç zamanını vermeli,
- Takvim de yer alan zaman birimlerinin açıkça belirtilmesi gerekir.

Bu sayede günler, aylar, yıllar, yüzyıllar sayılarak hata oranı en az olan bir zaman tespiti sağlanabilir.⁵⁹ Takvim başka bir deyişle, ayları, mevsimleri vesaire dönemleri göstermek için bir sene veyahut birçok seneler için tertip edilen bir risaledir. Daha geniş tarifle takvim; her seneye ihdas olunan her günün güneş, ay ve gezegenlerin türlü ve grubunun vesair yörünge halleri, gece ve gündüzün saat dakikalarını gösterir. Bir heyet tarafından tertip edilip neşredilmesi adet olan bir

⁵⁵ ÇAĞATAY, a.g.m., s. 118.

⁵⁶ Refik TOPKAN, **Geçmiş ve Gelecek Bütün Yıllar İçin Sürekli Takvim**, Hüsnü tabiat Basımevi, İstanbul, 1946, s. 12.

⁵⁷ A. Necati AKGÜR, “Takvim”, **DİA**, c. 39, İstanbul, 2010, s. 487.

⁵⁸ A. Necati AKGÜR, “Takvimler”, **Cogito**, ed. Ayşe ERDEM, Yapı Kredi Yay., sy. 22, İstanbul, 2000, s. 95.

⁵⁹ Cumhure ÜÇER, “Türk-İslam-Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Takvimleri”, **Cogito**, ed. Ayşe ERDEM, sy. 22, İstanbul, 2000, s. 118.

uygulamadır. Takvim, birçok olayı sıralarını tespit etmek ve aralıklarını tayin etmek için oluşturulan zamanın ölçüsüdür. Yani daha basit ifade ile mesai zamanının belirlenmesinde kullanılan taksim sistemidir.⁶⁰

*“Takvim kadim heyeti şinaslar tarafından tul’ veyahut vaz’ıyye “Kemiyeti Vaz’ıye” anlamında da zuhur etmiştir. Buradan hareketle takvim; memleketlerin ve vilayetlerin tul’ ve arzının veya seyyarelerin ve sabitelerin hareketlerini ve mevkibelerini göstermeğe ve bunların gösteren kitap, risale veyahut cetvel olarak da tarif edilebilir.”*⁶¹

Belirtildiği şekilde, takvim bilimiyle uğraşanlara göre önemli olan zaman kavramı ya da birimi gündür. Takvim biliminin temel fonksiyonu ve işlevi sağlıklı, tutarlı bir hesaplama yaparak kuşku ve ikircikli durumlara yol açmayacak ve herkesin kolayca kullanabileceği, anlaşılabilir bir biçimde gün belirlemesi yapmaktır.⁶²

2.2. Takvimin Menşei

Ünlü sosyolog Emile Durkheim’e göre insan parçalara ayrılmamış bir zaman dilimi düşünemez. Zaman mefhumu, onun farklı anlara ve dönemlere bölünmesi ile mümkündür. Bu vaka da bir farklılaşma söz konusudur. Bu da ferdin hayatında mevcuttur. Hoffding’e göre; kategori olarak zaman tahayyülü ancak bekleyiş ve hatırlama ile mümkündür.⁶³

İnsan hatırlama yoluyla “geçmiş”, bekleyiş yoluyla “geleceği”, aklın zihinsel çıkarımlar da bulunma durumu ile “hâl”i ile bunlar arasındaki farkı idrak eder. Fakat Emile Durkheim’e göre bu idrak ve tasavvur tek başına yeterli değildir.⁶⁴ Zira insan bekleyiş içindeki noktayı ve gelecekte beklenen olayı ve geçmişteki hatırlanacak noktayı bulunduğu toplumun mensupları tarafından zamanın akışı içinde noktalamış belirli ve mümkün olaylar serisi içine yerleştirme mecburiyetindedir. Buradan da

⁶⁰ Şefik TÜRKER, **Takvim ve Tarih**, Sümer Basımevi, Kayseri, 1940, s. 8.

⁶¹ TÜRKER, **a.g.m.**, s. 8.

⁶² AKGÜR, **a.g.m.**, 2000, ss. 95-96.

⁶³ Necati ÖNER, **Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi**, AÜİF Yay. LXV, AÜ Basımevi, Ankara, 1965, s. 13.

⁶⁴ ÖNER, **a.g.e.**, s. 14.

anlaşıyor ki belirli ve mümkün olaylar zamanın akışı içine toplumlar tarafından yerleştiriliyor. Bu sayede insan, toplumun üyesi olarak zaman süreci içindeki belirli eşik noktalarını kendine mal ediyor. Bu saye “geçmiş, geleceği, hâl’i idrak edebiliyor. Bu bahsedilen ifadelerde farklılaşma söz konusudur. Ama ilim adamları bu hususta farklılaşmanın deneyle belirlenen olayların devirli oluşu (periodicite) ile değil de toplumsal ihtiyaçların bir sonucu olarak belirlendiğini işaret etmektedirler.⁶⁵

Zamanı ifade eden takvimlerin birçoğu dinseldir. Takvim ritleri devirli olmasından meydana gelmektedir. Zamanın ritleri ve hareketliliği deney yoluyla tespit edilen tabii devirli zaruri bir model değildir. Toplumlar bizatihi onu teşkil edeceği araçları ve ihtiyaçları haizdir. Zamanın bölünmesi de toplumun ortak bir anlaşması sonucu ortaya çıkmıştır.⁶⁶ Zamanın günlere, haftalara, aylara ayrılması; ritlere bayramlara ve merasimlere karşılık gelmektedir.⁶⁷ Fransız Okulunun mensupları, zamanın anlaşılması hususunda haklıdır, fakat farklılaşma konusunda tabii olayların devirliliği ile ilgisini inkâr etmemesi gerekmektedir. Halbuki farklılaşma kavramında gece-gündüz, yaz-kış gibi devri ve tabii olayları birinci öncelikte yer vermek ve kabul etmek gerekir.⁶⁸

Belirli olayların ve mümkün olacak olayların silsilesi zaman süreci içerisinde toplum tarafından benimsenir ve kabul edilse bile kesin bir yere oturtulması mümkün değildir. ve zamanın içinde her daim boşlukta kalır. Bu nedendir ki farklılaşmada devri hareketleri ön plana almanın gerekliliği zaruridir. Nihayetinde ilkel topluluklar da yapılan araştırma bulgularında takvimin menşeyinin dinsel bir kökene sahip olduğu ortaya koymaktadır.⁶⁹

⁶⁵ Erginer GÜRBÜZ, **Uşak Takvimi** (Yayımlanmamış Lisans Tezi), AÜ, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Etnoloji Kürsüsü, Ankara, 1970, s. 9.

⁶⁶ ÖNER, **a.g.m.**, ss. 213-219.

⁶⁷ ÖNER, s. 14.

⁶⁸ GÜRBÜZ, **a.g.e.**, s. 9.

⁶⁹ GÜRBÜZ, s. 10.

Resim 1.4. Stonehenge Anıtı⁷⁰

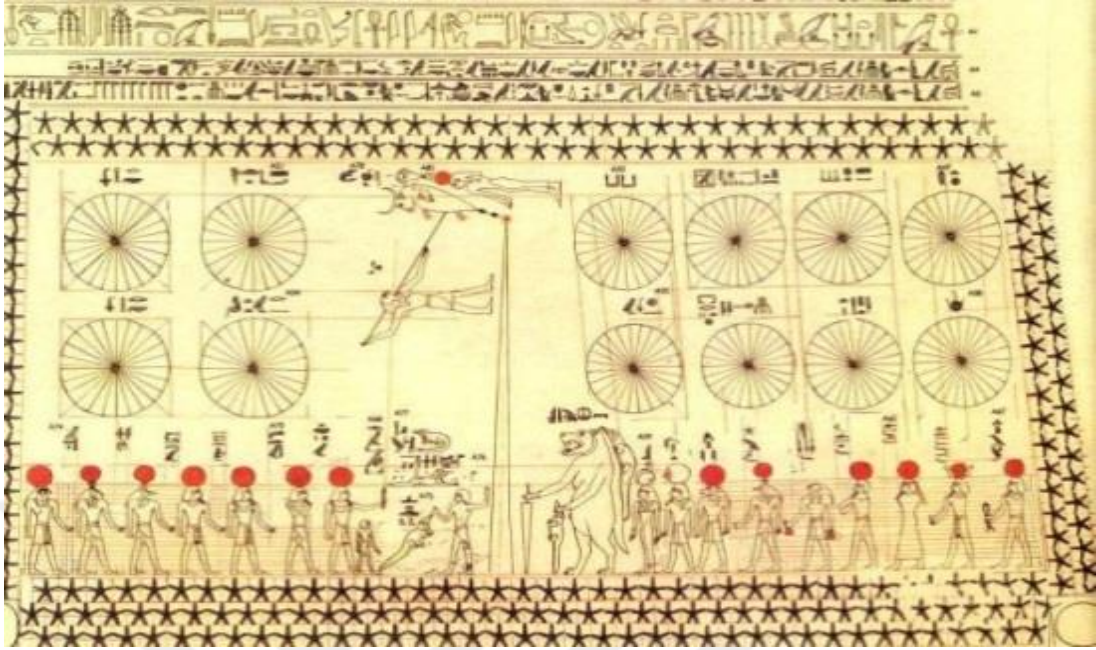
Bunun bir işareti olan Stonehenge (Resim 1.4.) kaya anıtı da buna örnek olarak verilebilir. Neolitik taş çağı ile bronz çağı arasında meydana gelen bir anıt olan Stonehenge takvim konusunda özel bir öneme sahiptir. Bu taş yapı, astroloji, astronomi, geometri, meteoroloji ve paganizmle ilişkilendirilmektedir. Fakat yapının birçok bilim dalı ile ilişkilendirilmesinin yanı sıra takvim işlevi gördüğüne dair düşünceler ortaya atılmıştır.⁷¹

Dini temellerin dışında bazı doğal afetleri önceden hesaplayabilmek için Mısırlılar gökteki cisimleri merkeze alarak takvimler geliştirmişlerdir. Mısır'a hayat veren Nil'in her yıl belli periyotlarda taşkınlara sebebiyet vermesinden dolayı Mısırlılar astronomik çalışmalar yapmış bu sayede gök olayları yıldız ve gezegen konumları (**Resim 1.5.**) ile Nil taşkınlarını ilişkilendirmiştir.⁷²

⁷⁰ <http://arkeofili.com/stonehengei-insa-etmek-sanildigindan-cok-daha-kolay-olabilir/> Erişim 28.05.2019

⁷¹ A. F. AVENİ, **Empires Of Time: Calendars, Clocks And Cultures**, Tauris Parke Paperbacks, New York, 2000, s. 74.

⁷² POLAT, **a.g.e.**, s. 21.

Resim 1.5. Mısır Yıldız takvimi⁷³

Babil ve Sümer medeniyetine ait olan tapınakları zigguratlar birer gözlemevi niteliği taşımaktadır. Bu tapınaklarda ilk defa ay ve güneş tutulmaları çizelgelerle düzenlenmiştir. Bu medeniyetlerde astronomi din ile sıkı bir ilişki içinde ve daha çok astroloji niteliği taşımaktadır. Sosyal hayatımızın önemli bir parçası olan takvimler Mezopotamya'dan günümüze önemli değişimlere maruz kalmıştır. Mezopotamya da ve Mısır'da ölçme, iklim bilgisi, yıldızların konumu, tarım, sanat, bitki, aritmetik, geometri gibi ilim dalları başladı. Kâinatı toprak, su, ateş ve hava gibi figürler ile tasvir ettiler. Gökyüzünde meydana gelen değişimlerin gelecekle ilgili bazı ipuçları verdiği inandılar. Gerek hayvanlar gerekse insanoğlu belli yasa ve düzenlere tabidir. Fakat insanlar dünyasında hakim güç adalet iken, hayvanlar dünyasında gücün egemenliği söz konusudur. Doğadaki çeşitli düzenlere karşılık sert çelişkilerde söz konusudur. Doğadaki yasa ve düzenlerin dile getirilme şekli olarak takvimi görürler. Nihayetinde takvim doğanın düzeni ve sürekliliği üzerine kurulmuştur.

⁷³ <https://egypttours2014.files.wordpress.com/2015/01/calendar1.jpg> Erişim:28.05.2019

Takvimin merkezi olarak gökyüzünü temel referans alır. Takvim çiftçiler için faydalı olmuş ve merkezîyetçilikten kurtulmuşlardır.⁷⁴

2.3. Takvimlerin Oluşumu

Tam anlamıyla takvim, yani zamana paye verme düşüncesi, insanlığın zaman ve mekân mefhumlarını anlamasıyla başlamaktadır. Bu anlamının gerçekleşmesi, gece-gündüz, yaz-kış gibi temel verilerin devri hareketlerinin merkeze alınarak tespit edilmesi sağlanmaktadır.⁷⁵ Mevsimlerin ve günlerin daima birbirinin benzeri olmadığı, iklimin tabiattaki tezahürleri daima benzer manzarayı vermediği ve muhtelif coğrafi durumlar içinde hayatını sürdüren kavimlerin meşguliyetleri her yerde tamamıyla birbiri ile uyuşmadığı için ilk dönemlerde ve ayrı alanlarda yapılmış olan basit taksimat sonradan değişmiş ve daha sağlam temellere bağlanması zarureti ortaya çıkmıştır. Buradan hareketle milletler çevrelerindeki manzaralarla iktifa etmeyerek hareketlerinde daha muazzam bir düzene tabi olan ay, güneş, gezegen ve yıldızların birbirleri ile olan ilişkileri üzerine sistemler oluşturmuştur.⁷⁶

Zamanla yeryüzündeki doğal olayları periyodik bir şekilde gözlemlenerek toplumun ihtiyaçlarını sağlayacak kullanışlı takvimler yapılmıştır.⁷⁷ Bundan dolayı ilk medeniyetlerden itibaren gözle incelenip takip edilen ayın geçirdiği aşamaların süreleri arasındaki doğal zaman ölçeği baz alınarak ay takvimleri meydana getirilmiştir. Yine ayın yedi günlük bir zaman süresini kapsayan evreleri “hafta”, hilalden hilale kadar geçen süre ise “ay” olarak nitelendirilmiştir.⁷⁸ Takvimlerin bir biçim şeklinde sistematik bir formata bürünmesi taş üzerine kazılarak yapılmıştır. Günümüzde en eski takvim olarak “Antium takvimi” (**Resim 1.6.**) kabul edilmektedir.⁷⁹ Bu takvimde her ay bir sütuna denk gelmektedir. Günler ve özel bayramlar bu sütunlarda açık bir şekilde gösterilir.

⁷⁴ Ergin AYAN, “Karaim Takvimi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 4, sy. 19, Güz 2011, ss. 115-116.

⁷⁵ Orhan TURAN, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 11.

⁷⁶ Reşit Rahmeti ARAT, *Türklerde Tarih Zaptı*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, ss. 3-4.

⁷⁷ ÜÇER, *a.g.m.*, s. 119.

⁷⁸ ÜÇER, *a.g.m.*, s. 118.

⁷⁹ Cahid BALTAÇI, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 2010, s. 253

Resim 1.6. Antium Takvimi⁸⁰

Galyalıların yaşadığı dönemde mevsimlere göre gece ve gündüzün uzunluğunu belirten bronz kurs şeklinde takvim türleri kullanılmıştır. Çivili takvimlerde ise hafta yedi gününü sembolize eden tanrıların resimleri, ayın günlerini veren sayılar ve çivinin yerleşebileceği ufak delikler mevcuttur. Yüzyıldan itibaren insanlar papirüsten yapılmış malzemeler üzerine takvim çizimleri yapmıştır. Mezopotamya’da yaşayan Sümer medeniyeti uzun dönemli takvimlerden evvel, her yıla ayrı bir ad verilen kısa dönemli takvimler kullanmıştır. M.ö. 4000’li yıllarda ilk takvim denemeleri yapılmıştır.⁸¹ Kullanılan en eski takvimlerde Sirius yıldızı temel referans noktası olarak takvimleri şekillendirmiştir. Mısır medeniyeti gökyüzündeki en parlak yıldız olarak bilinen Sirius’un iki doğuşu arasındaki 365 günlük zaman dilimi 1 yıl kabul ederek takvimlerini oluşturmuştur. Yahudi milletinin önde gelen ismi olan Haham Hilel öncülüğünde İbrani takvimi oluşturulmuş, bunu yaparken de ay’ın dünya çevresindeki dönüşü esas alınmıştır.⁸²

Anadolu’da ve Orta Asya Türk kavimlerinde gelişim tarım ve hayvancılığa bağlı olarak takvimler oluşturulmuştur. İlkbaharda doğanın yeniden dirilip yeşermesi

⁸⁰ Belgin TEZCAN AKSU, “Sekizinci Yüzyıldan Günümüze Takvimler”, **Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi**, c. 2, sy. 1, 2018, s. 383.

⁸¹ Refik TOPKAN, **Topkan’ın Sürekli Takvim’i**, Ankara Neşriyat, Ankara, 1962, s. 15.

⁸² TOPKAN, s. 15.

ve hayvanları yavrulaması ile birlikte dört mevsimli güneş takvimleri oluşturulmuştur. Mezopotamya’da ise yine tarıma ve hayvancılıkla ilintili olan altışar aylık dönemleri kapsayan yaz ve kış olmak üzere iki mevsimli takvimler kullanılmıştır.⁸³ Mezopotamya dışında geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Hinduizm’de gökyüzünü incelemek önemli bir dini inanıştı. Kozmolojik ve Astronomik olayların tamamı evrenin, dünyanın ve insanın tezahürü ile dini boyutta ilişkilendirilmiş ve insan kaderi gezegenlerin ilişkileri ile açıklanma çabasına gidilmiştir. Hindulara erken dönem metinlerinde m.ö. ikinci bin yılın ortalarında çıktığı düşünülen kutsal metinler Vedalar’da 30’ar gün ve 12 ay ve yılda 360 günden meydana gelen bir sistemde “Vedic” takvimine rastlanmaktadır. Gerekli durumlarda bir ay ilave edildiğini ifade eden Richards, bu takvim sisteminin Mezopotamya menşeli olduğunu ifade etmektedir. Hint takvimleri yılın başlangıç dönemleri Hint coğrafyasında farklılıklar arz edebiliyor.⁸⁴

Bugün kullandığımız modern takvimlerin temeli m.ö. 46 yılında Jül Sezar tarafından hazırlatılan son şeklini m.s. 8’de İmparator Augustus döneminde alan Jülyen takvimidir. Bu takvim 16. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Papa XIII. Gregorius tarafından 1582’de kullanıla gelen Jülyen takvimi üzerinde bazı değişiklikler yapılmış ve sonrasında Gregoryen takvimi denilerek yeni bir takvim çeşidi üretilmiştir.⁸⁵

2.4. Takvimin Birimleri

Takvim birimleri kendi içinde farklı kavramlarla karşılık bulmaktadır. Zamanın belirlenmesi için en küçükten en büyüğe kadar bir kavramla takvimler oluşturulmuştur. Takvimlerin temel birimleri günün üst katları olarak dile getirilen gün ile beraber hafta, ay, yıl ve yüzyıldan oluşmaktadır.⁸⁶

⁸³ ÜÇER, a.g.m., s. 118.

⁸⁴ E.G.RICHARDS, *Mapping Time: The Calendar And Its History*, Oxford University Press, New York, 1999, ss. 173-174.

⁸⁵ TEZCAN AKSU, a.g.m., s. 384.

⁸⁶ ÇAGATAY, a.g.m., s. 106.

2.4.1. Gün

Zamanın belli dilimler halinde ortaya çıkmasında birçok doğa olayı veya günlük yaşantılar kullanılır. Yaşadığımız zamanın en çok kullanılan kavramı da gün olmuştur. En belirgin doğal döngüsel olay, gündüz ve gecenin değişmesidir. Bu, dünyanın eksenini etrafında dönme periyoduna ya da insanın bu olayı gözlemlemesi ile gerçekleşir. İnsanın bakış açısı ile dünyanın gökyüzünde geçen yolculuğu tamamladıktan sonra güneşin aynı yere geri dönmesi için geçen zamandır. Günlerin geçişi kutup bölgelerinde yılın belirli zamanları hariç gecenin değişmesiyle işaretlenir. Bu göksel hareket sayesinde gün oluşmaktadır.⁸⁷

Gün kavramı olarak güneşin ufuk üzerinde aynı vaziyete müteakip iki defa gelmesi arasındaki zaman fasılasıdır. Başka bir ifade ile güneşin bir öğle vaktindeki konumundan hareketle tekrar aynı konumuna gelmesi arasındaki süreye denir. Buna “güneş günü” denilir ki ortalama olarak 24 saattir. Günün oluşumunda diğer bir ölçüt ise “yıldız günü”dür. Sabit bir yıldızın bir boylamdan kalkıp yine aynı boylama gelmesi arasında geçirdiği asgari süreye yıldız günü denilmektedir. Yıldız günü güneş gününden 4 dakika daha kısadır.⁸⁸ Günü kullanırken ilk sorun belirsizlik olmadan bir güne ne zaman başlayacağına ve olayların atanabileceği aşamalarına karar vermektir. Buna başlangıç zamanı denir. Bazı uluslar günlerine gece karanlığında, bazıları şafakta başlamaya karar verdi: Mısırlılar şafağı seçti; Babilliler alacakaranlığı seçtiler; Çinliler ve Romalılar gece yarısını seçti. bugün. 1925 yılına kadar gökbilimciler günlerine öğlen saatlerinde başladılar ancak şimdi gece yarısına döndüler. Farklı zamanlar insanların başka bir güne başlamak için günlerini hesaba kattıklarında, bir takvimdeki bir günün ne zaman tanımlanacağına dikkat etmek gerekir.⁸⁹

Modern takvimlerde başlangıç noktası gece yarısı ile başlamaktadır. Bazı gökbilimsel takvimlerde ise başlangıç noktası öğlendir. Antik dönemde ise takvim tarihinin başlangıcı için güneşin gözlemlenmesi önemli bir metottu. Genellikle Yunan takvim tarihleri günbatımıyla belirlenirdi. Bugün Hicri takvim ve İbrani

⁸⁷ RICHARDS, a.g.e., s. 43.

⁸⁸ TÜRKER, a.g.e., ss. 5-6.

⁸⁹ RICHARDS, a.g.e., s. 43.

takviminde tarihler güneşin gözlemlenmesine bağlıdır. Mısır takviminde tarih sabah gündoğumuyla başlarken, Roma menşeli takvimlerde tarihi başlatmak için gece yarısı referans alınır.⁹⁰

2.4.2. Hafta

Hafta ayın muhtelif aşamalarını gösterir ki hilal ilk dörtte bir ay, tam ay, son dörtte bir ay; bu aşamalar yedişer gün şeklinde devam eder.⁹¹ Hafta yılın 365 gününün, yedişer günlük 52 parçaya bölünmesi ($7 \times 52 = 364$) de itibardır. Türkçe'ye Farsça'daki yedi sayısını bildiren sözcükten gelme "heft/hafta" anlamında değil de daha çok ya da az günü içine alabilen bir zaman dilime karşılık gelmektedir.⁹² Bundan dolayı hafta da ayın bu muhtelif aşamalarından doğmuştur.

Haftaların oluşumu da Mezopotamya'da varlık gösteren Sümerliler ile gerçekleşmiştir. Sümerliler ayları haftalar şeklinde böldükten sonra Çinliler de benzer bir şekilde yedişer günden oluşan haftayı kullanmışlardır. Yedi rakamını kutsal bir anlama büründürerek kullanan doğu dinleri de vardır. Bu yüzden "dünya yedi günde yaratılmıştır" rivayetini öne sürmüşlerdir. Romalılar ve Perslerde haftanın yedi gün olduğu bilinmezdi.⁹³ Eski Mısırlılar, Keldaniler ve Yahudiler günlerin yedi günlük gruplara ayrıldıklarını biliyorlardı. Eski Yunanlılar her ayı on günlük dilimler haline getirmişlerdi. Romalılar, ayın bazı günlerini ayrıcalık vererek günleri sistematik bir şekilde dizmeye başladılar. Bu çalışma sonucunda İmparator Augustus döneminden itibaren günler haftalar halinde taksim edilerek her günü özel bir Tanrıya adadılar.⁹⁴ Yine kutsal metinlerde hafta özel bir öneme sahiptir. Yahudiliğin kutsal metni Tanah'ın Yaratılış bölümünde "*Tanrı dünyayı altı günde yarattı, yedinci gün dinlendi*"⁹⁵ ifadesi geçmektedir. Buradan hareketle çeşitli görüş ayrılıkları zuhur etmiştir. Gün, hafta, ay, yıl gibi zaman birimleri dünyaya ait

⁹⁰A. E.SAMUEL, **Greek and Roman Chronology**, München, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. op. c. 1972, s. 13'den akt. Sevgi GERÇEK, **Helenistik Çağ Batı Anadolu Takvimleri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniv. SBE., 2011, İstanbul, s. 7.

⁹¹TÜRKER, **a.g.e.**, s. 6.

⁹²ÇAGATAY, **a.g.m.**, s. 107.

⁹³TÜRKER, **a.g.e.**, s. 6.

⁹⁴ÇAGATAY, **a.g.m.**, s. 108.

⁹⁵Tekvin, 1:1.

olduğunu Tanrı nazarında bunların hesap edilemeyeceği dile getirilmektedir. Bunun sebebi dünyanın yaratılmadan evvel zaman ölçütünün olmadığı tezidir.⁹⁶

2.4.3. Ay

Yılın 12 bölümünden her birini içine alan ve ayın dünya yörüngesinde bir kez dönmesi kadar geçen zaman dilimine verilen addır. Günümüzde kullanımda olan takvimde bir yıl içerisinde Ocak, Şubat, Mart, Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Ekim, Kasım, Aralık olmak üzere 12 aydan oluşan zaman dilimleri vardır. Bu aylar içinde Ocak, Mart, Mayıs, Temmuz Ağustos, Ekim, Aralık ayları 31'er güne karşılık gelir. Nisan, Haziran, Eylül, Kasım ayları 30'ar gün ve son olarak Şubat ayı 28 güne tekabül etmektedir. Şubat ayı artık yılda yani her dört senede bir 29 gün olarak hesaplanır.

Ay dünyanın çevresinde katı nakıs şeklinde bir yörünge üzerinde doğudan batıya doğru hareket ederek döner. Bu dönüş sırasında içtimai birleşme, ayrılma dönenceler etrafında kıvrınma gibi bir takım evreler geçirir. Her iki birleşme arasında ay dünyanın etrafındaki devrini 27 gün 7 saat 43 dakikalık bir süre ile tamamlayarak bir ay ayını meydana getirir. Fakat ayın bu hareketi sırasında dünya sabit olmayıp kendi etrafında batıdan doğuya doğru hareketlerine devam ederek ve ayı da birlikte götürmüş olacağından ay dünya etrafındaki hareketini bitirdiği zaman güneşe kıyasla geri kalmış olur. Ayın eski durumuna gelerek tekrar güneşin önünde konumlanması için aradan 2 gün 5 saat 1 dakika zaman geçmesi gerekir. Bu sayede ayın tekrar aynı durumuna gelmesi için aradan 29 gün 12 saat ve 44 dakikalık bir süre geçmiş olur.⁹⁷

Ay, gökteki ayın dünya çevresinde 14 gün, küçük küçük şekilde, her gün büyüyerek tam bir bütün olduktan sonra on dört günde küçülerek en ufak duruma gelişine kadar geçen süre olarak tanımlanmaktadır. Daha doğrusu ay bu şekilde

⁹⁶ ÇAGATAY, a.g.m., s. 108.

⁹⁷ TÜRKER, a.g.e., ss. 6-7.

büyüyük ve küçülerek yaptığı iki, dolanımını 59 günlük bir sürede neticelendirir. Bir gök ayı 29.5306 gün yani 29 gün 12 saat 44 dakika ve 3 saniyeye eşittir.⁹⁸

Mircea Eliade, ay ile ilgili zamanın yeniden doğumunun sürekli olarak yılın aralıkları içinde gerçekleştiği aya dair inançların eskiye dayandığını ifade eder. Ay ölecek olan yaratıkların ilkidir ve o yeniden yaşayacakların ilkidir. Doğurganlığa, yeniden doğmağa, ölüme, dirilişe ait ilk tutarlı teorilerin meydana gelmesinde ay mitosları önemli bir yer tutmaktadır. Ayın zamanı ölçmeye yaradığı, ayın evrelerinin-güneş yılından çok daha evvel ve somut bir şekilde bir zaman birimini (ayı) göstermesi önemlidir. İnsanın dünyaya gelişinden olgunlaşmasına ve nihayetinde yok olması da ayın yıl içinde yaptığı evrelere benzetilmektedir. Buradan hareketle insanlığın yok oluşu ve yeniden tezahürü döngüsel-dairevi bir yaklaşımı temsil etmektedir.⁹⁹

2.4.4. Yıl

Takvim sisteminde en büyüğü olan yıl, eksiksiz bitkisel bir çevrim oluşturmaktadır. Her medeniyet onun başlangıç noktasını belirler ve bu birlikte yaşama için önemli bir eşik noktasını oluşturmaktadır. Ilıman iklimli ülkelerde, yılın başlangıcı güneş çevriminin kavşaklarına, sıklıkla kış gündönümüne ya da bahar noktasına denk gelirdi. Ender de olsa yaz dönümüne (Antik Mısır ve Yunanistan'da) ya da güz ılımına (Yahudi takviminde) rastlamaktadır.¹⁰⁰

İnsanlar ilk olarak on iki gök ay'ının geçmesi ile meydana gelen 354 günlük yılın farkına vardılar. Her ayın 12 ay geçtikçe yılın aynı mevsiminin aynı günlerine geldiğini kavradılar. Fakat bu gök ayını temel referans alan yıl (lunar-ay yılı) 354 gün 8 saat 48 dakika 36 saniye sürer. Dünyanın güneş etrafında bir dönüşü ile gerçekleşen zaman dilimine güneş yılı (solar yıl) ise 365 gün 5 saat 47 dakika 48 saniyeden oluştuğunda ay yılı ile güneş yılı arasında 10 gün 20 saat 59 dakika 12 saniyelik bir zaman farkı oluşmaktadır. Aradaki bu fark 33 yılda 1 yıl etmektedir;

⁹⁸ ÇAĞATAY, a.g.m., s. 107.

⁹⁹ ELİADE, a.g.e., ss. 89-90.

¹⁰⁰ GERÇEK, a.g.e., s. 10.

Böylece 32 güneş yılı yaklaşık olarak 33 ay yılına eşittir.¹⁰¹ Hülasa yıl kendi içinde 2'ye ayrılmaktadır. Bunlar; kameri yıl ve güneş yılıdır.

- **Kamerî Yıl:** Kameri 12 ay dan meydana gelerek bir yılı oluşturur. Kamerî yıl 354 gün 8 saat 48 dakika 35 saniyelik zaman dilimini içine alan süredir. Bir kameri¹⁰² yılın içerisinde muharrem 30, safer 29 ve bu suretle müteakiben bir otuz, bir yirmi dokuz olarak hesaplanarak 354 günden oluşan bir yıllık zaman süresi oluşturulur.¹⁰³

- **Güneş Yılı:** Dünya kendi eksini etrafında dönerken aynı zamanda güneş etrafında da bir hareket tapmaktadır. Dünya yaklaşık 931 milyon kilometre uzunluğunda olan bu çemberi 365 gün,5 saat, 48 dakika da tamamlamaktadır. Bu hareketin tamamladığı süreyi sene olarak kabul ederiz. Bir başka deyişle Güneşin burçlar¹⁰⁴ mntıkasında bir noktadan uzaklaşarak 12 burcu teker teker devrederek yine eski noktasında gelmesini kapsayan süreye de sene denilmektedir.¹⁰⁵

¹⁰¹ ÇAĞATAY, a.g.m., s. 107.

¹⁰² Ay'ın evreleri üzerine kurulmuştur. Ay başları, Ay'ın Güneş ile kavuşum noktasından veya Ay'ın Yeniay evresinin görünmesi ile başlar ve Ay'ın, yine o konum ve hale gelinceye kadar olan zamanı "bir ay" sayılır (Aysal Ay). On iki ay toplamı da bir yıl kabul edilir (Aysal Yıl). Bu takvimde, matematik olarak bir ay süresi 29,5 olduğundan, hesapları kolaylaştırmak için bir ay 30 ve onu takip eden ay 29 gün olacak biçimde aylar düzenlenmiştir. Bu durumda altı ay 29'ar ve 6 ay'da 30'ar gündür. Böylece bir yıl 354 gün olur. 354 günlük bu yıla bir "ıstılahî yıl" adı verilir. Gerçek Aysal Yıl (1 yıl 12 ay toplamı olan 354 1/3 gündür) 12 kavuşul ay toplamı yani 354,3670 gün olduğundan, bu yıl gerçek Aysal Yıla göre her yıl 0,3671 gün kadar ileri gider. Bu değer 30 yılda 11 güne ulaşır. Buna göre bu takvim, 30 yılda yaklaşık 11 günlük bir gerileme yapar. Takvimde oluşan bu zamansal sapmayı giderebilmek adına, her 30 yıllık dönemlerin 2, 5, 7, 10, 13, 15, 18, 21, 24, 26 ve 29'uncu yıllarına bir gün eklenir ve bu yıllar 355 gün olarak kabul edilir. Yine bir Güneş Yılı 365 ¼ gün olduğundan Aysal Yıl ile Güneşsel Yıl arasında bir yılda yaklaşık 11 günlük bir fark oluşur. Bu fark 3 yılda yaklaşık 1 aya eşit olur. 19 yıllık dönemlerde, belirli yıllara on üçüncü bir ay daha eklenerek bu fark takvime yedirilir. bk.; Ayşegül ŞENKARDEŞLER, **Takvimlerin Toplumsal İşlevleri: Saatli Maarif Takvimi Örneği** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2013, ss. 15-16. bk. Yavuz UNAT, **Zaman ve Takvim**, s. 3. ([https:// www.academia.edu/6321684/Zaman_ve_Takvim](https://www.academia.edu/6321684/Zaman_ve_Takvim))

¹⁰³ TÜRKER, a.g.e., s. 7.

¹⁰⁴ Güneş'in, burçlar dairesi (ekliptik) üzerinde bir noktadan (Koç Başlangıcı) ayrılarak yine o noktaya ulaşmasına kadar olan zaman bir yıl kabul edilir (Güneşsel Yıl). Ekliptik üzerindeki her bir burcun derecesi 30 derece olduğundan Güneş'in bir burçtaki süresi 30 güne yakındır. Bu zaman bir ay olarak alınır (Güneşsel Ay) ve bir ay 30'ar ve 31'er gün olarak kabul edilir. Şubat ayı ise 28 gündür. Aylardan dördü 30, yedisi 31 gündür. Bir yıl böylece 365 gün olur. Takvim hesaplarında Güneş'in hareketi Koç başlangıcına göre başlatıldığından yıldızlı yıl (sideral yıl) kullanılır. 1 yıldızlı yıl = 365,2565 gündür. Bu nedenle, bu zamanla 365 günlük Güneşsel Yıl (1 yıl 12 toplamı olan 365 ¼ gündür) arasında ¼ günlük bir fark oluşur. Bu fark 4 yılda 1 güne eşitlenir ve 4 yılda bir kez Şubat 29 gün sayılarak takvime yedirilir. bk. ŞENKARDEŞLER, a.g.e., s. 16.

¹⁰⁵ TÜRKER, a.g.e., s. 7

2.5. Takvim Çeşitleri

Takvimleri kendi içinde dört grupta toplamak mümkündür. Bu takvimler; güneş takvimi, ay takvimi, güneş ve ay takvimi ve son olarak bunlar dışında kalan takvimlerden oluşmaktadır.

2.5.1. Kamerî (Ay) Takvim

Kamerî takvim akşam vakti, batı ufuk çizgisinden incecik bir hilal şeklinde ortaya çıkıp, izleyen gecelerde gittikçe büyüyerek dolunay halini almasının akabinde küçülüp bir ayçeye evrilmesi arasındaki sürece dayandırılmaktadır. Ayın dünya ekseninde bir dolanımı esnasında görülen küçülüp büyüme gibi aşamalara dayandırılan kamerî takvim yıl içinde belli evreler göstermektedir.¹⁰⁶ Bu evrelerin geçtiği zaman 29 veya 30 günlük bir ay ayını oluşturmaktadır.

Ay ayı temel zaman olan bu takvimde prensip olarak 12 ay ayı, 354 ya da 355 günlük ay yılını ortaya çıkarmaktadır. Diğer yandan 354/355 günlü ay yılıyla 365/366 günlü güneş yılı arasında hiçbir şekilde uyum ve birliktelik, bir örtüşme gerçekleşmeyeceğinden dolayı kamerî takvim asla mevsimlere uymaz.¹⁰⁷ Kamerî takvimin 354 gün de 8 saat 49 dakikalık zaman sapması meydana gelmektedir. Bu da toplamda 30 yılda 10 günlük bir fark oluşturur. Bu aradaki farkı giderebilmek adına her 30 senenin 2, 5, 7, 10, 13, 18, 21, 24, 26, 29'uncu yıllarında birer gün ilave edilmektedir. Böylece bir yıl 355 gün kabul edilir.¹⁰⁸

Ay ayının 15'inde gökte yuvarlak bir dolunay görülmektedir. Yarım ay ise ayın 8'inde sol tarafa bakar, akşamüzeri tam güneyde, boylam dairesi etrafında gözle görülebilmekte, Ay gece yarısı boyunca gökyüzünde kalır ve gece ortasında batar. Ay her ayın 22'sinde sağ tarafa bakmaktadır. Gece yarısı doğar gecenin ikinci diliminde göğü aydınlatır ve sabahın ilk saatlerinde, tam güneyimizde iken kaybolur.¹⁰⁹ Kamerî takvim İslamiyet'ten evvel ve sonra Araplar arasında kullanılmış ve diğer bazı milletlerde bu takvim sistemini kabul etmiştir. Bu ayda

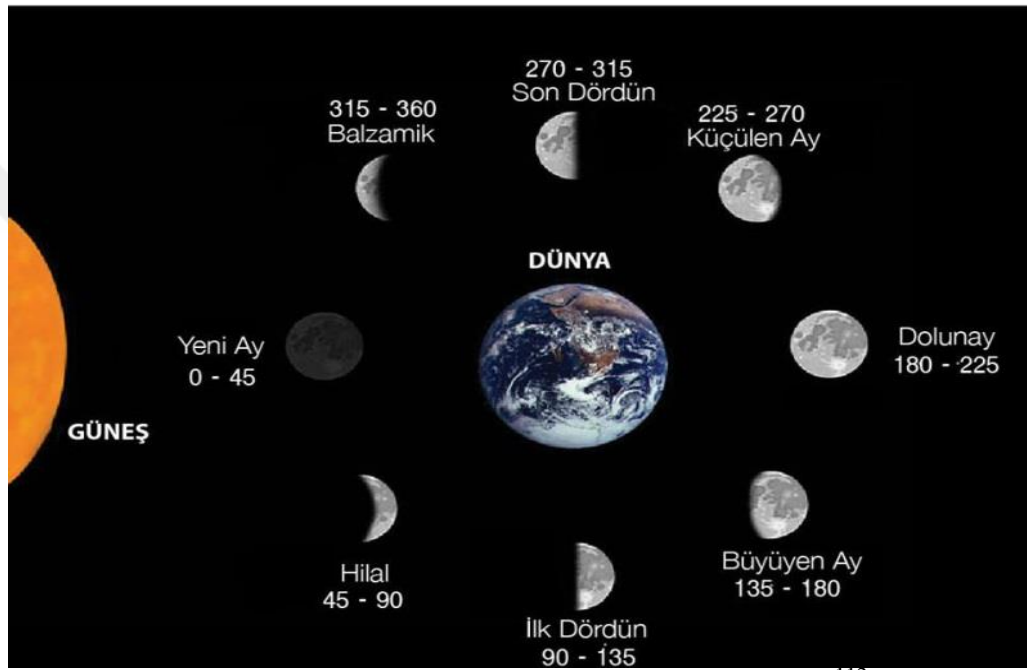
¹⁰⁶ A. Necati AKGÜR, **a.g.m.**, 2010, s. 488.

¹⁰⁷ AKGÜR, **a.g.m.**, s. 489.

¹⁰⁸ TÜRKER, **a.g.e.**, s. 10.

¹⁰⁹ AKGÜR, **a.g.m.**, s. 99.

aybaşları hilalden hilale şeklinde tespit edilmektedir. Hilalin tayin edilmesi de rüyetle¹¹⁰ ilişkilendirilir. Ay güneşten daha yavaş hareket ettiği için ayın yirmi sekiz veya yirmi dokuzunda ay-güneş-dünya aynı hizada konumlanır. **(Resim 1.6.)** Nihayetinde yeryüzünden bakıldığında güneşle ayın birlikteymiş gibi görüldüğü gözle fark edilir.¹¹¹ Kamerî takvim sistemini esas alan tek takvim sistemi Müslümanların kullandığı hicri takvimdir.

Resim 1.6. Ay-Güneş-Dünyanın Yıl içindeki hareketleri¹¹²

2.5.2. Şemsî (Güneş) Takvim

Başlangıç tarih, usul-ü kebise¹¹³ ve ay taksimatının çeşitli uluslarda farklı oluşu bu takvimin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Güneş takviminde ay mevzu bahsedilmemektedir. Sene-i devriye aylara bölünerek belirlenmiştir. Ay takviminde olduğu gibi güneş takviminde de aylar seneleri meydana getirmektedir. Bu takvim tarihte bir çok medeniyete referans olmuştur. Sümerliler ve eski Mısır'da

¹¹⁰ Görme, Bakış, Görüş, Bakma, Araştırma, **Rü'yet-i hilâl:** (Eskiden kamerî ayların başlangıcını belirlemek için) Çıktığı ilk günde ayı gökte görme eylemine verilen isimdir.

¹¹¹ AKGÜR, **a.g.m.**, s. 488.

¹¹² <http://mehmetcengizkullukk.blogspot.com/2018/01/astrolojide-ay-dongusu.html>

¹¹³ Dört senede bir tekerür eden ve bir gün fazlası olan sene. Şubatın 29 gün olduğu seneyi ifade etmektedir.

kullanılmıştır.¹¹⁴ Roma İmparatoru Caius Julius Caesar tarafından m.ö. 101-44 yıllarında başlatılan çalışma ile yılbaşının Ocak ayının birinci gününe alınması sağlanmıştır. Bu çabalarından dolayı güneş sistemini esas alan Jülyen takvimi ortaya çıkmıştır.¹¹⁵ Günümüze kadar kullanılan başlıca güneş takvimleri şöyledir;

Güneş takvimleri (Şemsî takvimler)

1. Rumi (365 ¼ günlük) takvimler

1.1. Kıpti takvimi türü takvimler

- 1.2. Kanopus (ya da Tanis) takvimi,
- 1.3. Kıpti takvimi (Diokletyen ya da Şehitler takvimi),
- 1.4. Augustus ve Antoninus takvimi,
- 1.5. Fransız Cumhuriyet takvimi.

2. Jülyen takvimi türü takvimler

- 2.1. Jülyen takvimi,
- 2.2. İskender takvimi,
- 2.3. Jülyen-İskender takvimi,
- 2.4. Eski fars (İran) takvimi,
- 2.5. Mu' tazıd takvimi,
- 2.6. Osmanlı mali yılı takvimi, (Rumi Mali takvimi)
- 2.7. Hicri-Şemsi takvimler,

¹¹⁴ TÜRKER, a.g.e., ss. 10-11.

¹¹⁵ ÇAĞATAY, a.g.m., s. 121.

2.8. Burçlar takvimi,

2.9. Ayın uğrakları takvimi,

2.10. Halk takvimi,

2.11. Jülyen takvimi,

3.Düzeltilmiş/doğru takvimler

3.1. Celali takvimi,

3.2. Miladi (Gregoryen) takvimi¹¹⁶

2.5.3. Neyyireynî (Ay-Güneş) Takvimi

En eski medeniyet geçmişi olan; Türkler, Hindliler, Yunanlılar, Çinliler ve İbranilerin kullandıkları bir takvim türüdür.¹¹⁷ Güneş yılları ve ay ayları birbiri ile birleştirilmek sureti ile elde edilen bir takvimdir. Güneş yılının 365/6 gün, 12 Ay ayı 354/5 gün, 13 Ay ayı ise 383/4 günden meydana geldiğinden güneş ve ay ayları arasında bir örtüşme sağlanamaz.¹¹⁸

Lunisolar¹¹⁹ takvimlerde, ay ayları ve güneş yılları, birlikte, iç içe geçirilmek suretiyle kullanılmaktadır. Fakat güneş yılının 365/6 gün,12 ay ayı 354/5 gün, 13 ay ayı ise 383/4 gün olarak hesaplandığından ay ayları ile güneş yılı arasında yıllık olarak bir uyumluluk söz konusu olamamaktadır. Fakat belli bir dönüşüm evresi, örneğin 19 güneş yılı 235 ay ayına eşit olduğundan bu sürenin bitimine yakın bir eşitlik zuhur etmektedir. Bu eşitliğin gerçekleşmesine *Meton Döngüsü*¹²⁰ denilir. Bu

¹¹⁶ AKGÜR, a.g.m., ss. 96-97.

¹¹⁷ TÜRKER, a.g.e., s. 9.

¹¹⁸ AKGÜR, a.g.m., s. 99.

¹¹⁹ Güneş ve Ay Takvimlerinin bir karışımı olan Neyyireyni takviminin latince karşılığıdır.

¹²⁰ Atina Metonu (m.ö. 440) 235 ayın neredeyse 19 güneş yılını oluşturduğunu fark etti. Modern ölçümler kullanmak,

sebep ten dolayı ay-güneş takvimlerinin temel prensibi iki veya üç yılda bir yılın 13 aya karşılık gelmesidir.¹²¹

Ay yılının Güneş yılına tam olarak denk gelmemesi üzerine aradaki fark olan 10 gün 17 saatlik zaman dilimi çeşitli mevsimlere tesadüf etmektedir. Zaman dilimi arasındaki bu farkı kapatmak için Ay yılı muhafaza edilerek ve her daim Güneş yılına göre bir ayarlama yapılmıştır. Bu usul ile takvimdeki aylar Ay olup seneler Güneş yılına göre ayarlanmaktadır. Hem Güneş hem de Ay'ın rol oynadığı bu takvime Neyyire (ay ve güneş) adı verilmiştir. Yunanlılar güneş ve ay yılı arasındaki farkı her 8 yılda bir 3 ay ilave, akabinde 19 yılda bir,7 ay ilave etmek sureti ile bu farkı kapatma yoluna gitmiştir. Çinliler her 19 senenin 7 yılını 13 aylı bir takvim olarak kabul ederek bu problemi çözerken, Yahudiler buna benzer bir usulü referans almışlardır. Hindular ise her senenin bitimine 5 veya 6 gün ilave etmişlerdir.¹²²

Ay-Güneş takvimleri

1. Eski Çin takvimi,
2. On iki hayvanlı Türk takvimi,
3. Mezopotamya takvimi,
4. İbrani takvimi,
5. Nesi' li takvim.¹²³

$$19 \text{ Yıl} = 19 = \frac{365.2425 \text{ gün}}{\text{Yıl}} \frac{\text{Ay ayı}}{29.53059} = 234.997 \text{ Ay ayı}$$

İki dönemin yakın ölçülebilirliği, 235/19'un ay ve güneş yılı dönemleri arasındaki oranın 6'ncı yakınsaklığı olmasından kaynaklanmaktadır.(365.2425 / 29.53059). Bu 19 yıllık ay döngüsü , Metonik döngü olarak tanındı ve Jülyen takvimi m.ö. 46'da tanıtılmaya kadar Yunan takviminin temeliydi. 12 ay 354.367 güne eşit olduğundan, bir güneş yılından yaklaşık 11 gün daha az olduğundan, 235-19(12)=7 çevrimi senkronize etmek için ek bir ay ay daha eklendi. Bunlar, döngünün 3, 5, 8, 11, 13, 16 ve 19. yıllarında eklendi. Metonik döngü Clippus tarafından Callipic döngüsü olarak bilinen 19 yıllık çevrime uzatıldı. Detaylı Bilgi için bk. David Eugene SMITH, **History of Matematic**, c. 2, Dover Publications, New York, 1958.

¹²¹ AKGÜR, a.g.m., s. 90.

¹²² TÜRKER, a.g.e., s. 9.

¹²³ AKGÜR, a.g.m., s. 95.

2.5.4. Ay, Güneş ve Ay-Güneş Takvimleri Dışında Kalan Takvimler

Güneş, ay takvimleri ve her ikisinden meydana gelmiş olan takvimlerin dışında dördüncü bir takvim türü daha vardır. Bu takvim 365 tam (kesirsiz) güne sahip eski bir Mısır takvimidir. 12 aydan oluşan bu takvimde günler sabit bir şekilde 30 güne tekabül etmektedir. 12. ayın sonuna gelindiğinde 5 gün ilave edilmektedir. Fakat bu yıl süresi Eski Mısır'da ılınlımlar ve gündönümleri hesaplamasında yetkin, Nil'in yıllık yükselmesi ve taşma olayı ile Sirius yıldızının helyak doğuşu olayına dayandırılarak oluşturulmuştur. Bu sebeple güneş takviminden farklılık arz etmektedir. Diğer taraftan 4 yılda 1 günlük kayma olacağından, takvim 1460 yılda 1 yıl ölçüsünde oynama meydana getirmesinden ötürü bu takvimde mevsimler birbirine uymamaktadır. Bu sebepten günlerin kayması sonucu yılbaşı kışa veya yaza denk gelebilmektedir. Eski Mısır takvimi 365 gün saymanın dışında hiçbir zorluğu ve zahmeti olmaya yalın ve anlaşılır bir takvimdir. Takvimler için bir problem olan artık yılın eski Mısır takvim'inde bulunmaması zamansal hesaplamayı kolaylaştırmıştır. Bu yönüyle bu takvimin kökeni çok eskilere dayanmaktadır. Eski Mısır takvim'inin avantajlarının fazla olması nedeniyle Yunanlı gökbilimcilerin dikkatini çekmiş ve başarılı bir şekilde kullanılmış olan bir ve tek takvim olmuştur.¹²⁴

3. Zaman ve Takvim İlişkisi

Modern zamanlara kadarki süreçte yaşanan değişimlerin nicel dakikliğe ilerlemesi takvim ve saat gibi zamanla ilgili ölçüm araçlarının bilimin iman, ahlak ve sanattan ayrışmasına geleneksel ve modern zaman ve mekân ölçümü, algısı ve bilgisinin farklılaşmasına sebep olmuştur.¹²⁵ Güneş saati ile ölçülen geleneksel saat, boylam, enlem ve mevsimlere nispeten değişirken şimdilerde kullandığımız mekanik saat ile ölçülen zaman, evrenin doğal ritimlerinden ya da insanın hayatındaki farklı uygulamalardan etkilenmeksizin mekânın ve zamanın sabitliği korunabilmektedir. Bu sayede insan faaliyetlerinin kalıpları artık, insan hayatının ya da doğal

¹²⁴ AKGÜR, s. 100.

¹²⁵ John U. NEF, **Sanayileşmenin Kültür Temelleri**, çev. Erol GÜNGÖR, MEB basımevi, İstanbul, 1986, ss. 10-12.

hareketlerinin ritmiyle ilişkili bir zamana göre değil, bu yeni mekanik zaman kavramına göre şekillenmektedir.¹²⁶

Mekan ve zamanın niteliği konusunda insanlık tarihi boyunca bir tartışma yapılmakla beraber, yaratılış ve kozmogoni gibi inanç konularına ilişkin mekan ve zamanın tespiti dini pratikler, ritüeller ve ayinler için özel kutsal zaman anlayışı dinin de ilgi alanında yer almaktadır. Dinler kutsal merkeze olarak varlığı açıklama ve bir hedef belirleme iddiasındadır. Buna bağlı olarak zaman ve mekân düzleminde gerçekleşen toplumsal, doğal ve insani girişimlerin bir yansıması olarak zaman ve takvim çalışmalarında kozmolojik araştırmalar yapılmıştır.¹²⁷

Varlığın ve hayatın dini ölçüler sistemine dayandırılarak açıklandığı ve benimsendiği tarihsel süreçte insanlık zamanı ve mekân belirlemiş olduğu bazı ilahi hedeflere atfen kutsal saymıştır. İnsanın zaman ve mekânı belirlemesi dini saikleri referans olarak varlık ve hayatı anlamlı kılma çabasından muteberdir. Geleneksel dünya görüşü yaşanan mekânı ve zamanı yaratılış ve son arasında anlamı bir hedefe doğru düzenleyerek içinde bulunduğu zamana ve mekana kutsallık ve anlam katmaktadır.¹²⁸ Bu yönüyle Emile Durkheim “*takvim de ortak bir yaşamın ritmini yansıtır. Aynı zamanda onun düzenini kurmaktadır*” demektedir.¹²⁹ **Püsküllüoğlu**’na göre takvim-zaman ilişkisi şu şekilde anlam bulmaktadır;

“*Takvim; 1. Zamanı yıllara, aylara, haftalara ve günlere ayıran yöntem. 2. Bir yılın aylarını, haftalarını, günlerini, sayılı günlerini gösteren, duvara asılabilen çizelge ya da defter biçiminde nesne. 3. Yapılacak bir işin türlü evrelerini zamana bağlı olarak gösteren izlençe.*”¹³⁰

Takvimde, zamanın gün, hafta, ay, yıl, yüzyıl gibi parçalara bölünerek düzenli bir sıra ile gösterilmesi amaçlanmaktadır. Yine takvimler dini, ticari, sosyal yada

¹²⁶ Steven SHAPİN, **Bilimsel Devrim**, çev. Ayşegül YURDAÇALIŞ, İzdüşüm Yay., İstanbul, 2000, s. 41.

¹²⁷ ÇELİK, **a.g.e.**, 2010, s. 34.

¹²⁸ ÇELİK, s. 34.

¹²⁹ Jacqueline De BOURGOING, **Takvim Zamanın Efendisi midir ?**, çev. Orçun Türkay, Yapı Kredi Yay., Ankara, 2015, s. 14.

¹³⁰ A. PÜSKÜLLÜOĞLU, “Zaman”, **Türkçe Sözlük**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1995, s. 1447.

idari amaçla zaman diliminin gün şekli ile düzenlenmektedir. Zamanın dilimleri olan gün, hafta ay yıl gibi isimler alarak takvimde yer alır. Geçmişleri, yaşadıkları anları veya yaşayacakları süreçleri ifade etmek için zamanın dilimlerini bir düzene koyarak bunları astronomik gözlemlerle ay ve güneş sayesinde inceleyip bir zaman hesaplaması yapmıştır. Bu zaman hesaplamalarda takvimde yer edinmiştir. Takvimdeki zamansal ifadeler güneş ve ay gibi astronomik olayların çevrimi ile eşitlenmeye çalışılırken bunun yanında suların yükselmesi, hasat zamanı ve suların çekilmesi gibi yeryüzünde yaşanan doğal olaylar üzerinden de belirlenme yoluna da gidilmektedir. Bu yönüyle birçok medeniyet zamanın belirlenmesinde takvimlerin farklı olaylara dayanarak yapmıştır.¹³¹ Dünyadaki doğal periyodik olaylar ile gök menşeli olaylar arasındaki ilişki kurulmak suretiyle toplumun ihtiyaçlarını sağlayacak kullanışlı takvimler yapılmaya çalışılmıştır. Ortadoğu ve özellikle Mezopotamya'da yaşayan kadim medeniyetler tarıma ve güneşe bağlı olan altışar aylık kış ve yaz dönemlerini kapsayan iki mevsimli takvimler kullanmıştır. Anadolu halkları ve Orta Asya'da bulunan Türk kavimleri de temel geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılığın merkeze alındığı takvimler geliştirme yoluna gitmiştir.¹³²

¹³¹ POLAT, a.g.e., s. 12.

¹³² ÜÇER, a.g.e., s. 119.

İKİNCİ BÖLÜM

YAHUDİLİKTE ZAMAN ANLAYIŞI

Zaman insanoğlunun dünyaya geldiği günden bu yana en önemli konulardan biri olmuştur. Bu önemi onun tarih boyunca araştırılıp izah edilmesine sebep olmuştur. Başta bilim tarihinde zamanın varlığı, metafizik aleme, fiziki evrene ve nihayetinde insanlığa etkisi araştırılmaya çalışılmıştır.¹³³ Bunların dışında zamanın dini inanç sistemlerinde kâinatın yaratılışına insanın yaratılışından ve ebediyete kadar uzanan bir sürenin temel problematiklerin biri olduğu bilinmektedir.

Zaman anlamlandırılması bakımından tek tanrılı dinler olarak bilinen Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'in benzer bir anlayışa sahip olduğu ifade edilebilir. Zaman bu dinler için başlangıcı ve sonu olan bir boyuttur. Bu manada tarih, yaratılış ve kıyamet arasındaki devamlılığı merkeze alındığı çizgisel bir zaman tasavvuru ön plana çıkmaktadır. Fakat bu çizgisel skala üzerinde toplumların ve insanoğlunun hayatı tarih boyunca zaman içinde dairesel olarak deveran edip durmuştur.¹³⁴

Zaman ve tarih Yahudilikle birlikte daha çok seçilmiş bir halkın özgün kimliğine bürünmüştür. Misal vermek gerekirse kıyamet bu halkın dünyada yaptıkları iyilik ve kötülüklerin hesabının görüleceği belirlenmiş bir zamanı, mahşer de belirli bir mekanı sembolize etmektedir. Bu sayede yaratıcının içkin olduğu toplumsal düzen belli amaca, yani zamana doğru alır. Tanrı Yehova tarihin insana tanıdığı bu zaman diliminin tükenmesini beklemektedir. Bu manada İsrailoğullarında tarih yazımı önemli bir konu olmuş, kendinden sonraki dinlere geçmiş zaman hakkında dolu bir anlatı, peygamberlerin hayatı hakkında bilgiler bırakmıştır. Zira Yahudiler açısından tarih ve zaman Yahve'nin öyküsü ve ilahi iradenin yansıdığı ve yarattığı bir mekanın sahnesi olarak tasvir edilmektedir.¹³⁵

¹³³ Mirpenç AKŞİT, "İbn Rüşd Düşüncesinde Zaman Problemi", Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu, c. 1, Konya, 2015, s. 248.

¹³⁴ ÇELİK, a.g.e., s. 36.

¹³⁵ ÇELİK, s. 38.

1. Yahudi Kutsal Metinlerinde Zaman

Yahudilikte Tanrı ile olan münasebetler, Yahudi yaşam tarzı ve Yahudi tarihinin önemli eşik noktalarına karşılık gelen bir çok zaman dilimi vardır. Bu zaman dilimleri belli başlı olaylara atfen kutsal olarak kabul edilmiştir. Yahudilerin kutsal zamanların belirlenmesinde mevcut tarihlendirme sistemi Tanah merkeze alınarak tespit edilmiştir. Buna göre şekillenen Yahudi çağlarının tarihi, yaratılıştan itibaren başlamıştır. Bu başlangıç Talmud’da bahsedilen bir takım olaylara göre düzenlenmiştir.¹³⁶ Zaman Yahudi geleneğinde kutsal bir tarihin taşıyıcı ve aracısı olarak kabul görmektedir. Seçilmiş milletin başına gelen musibetlerin ve olayların silsilesinin aracısı olarak zaman kutsanmıştır. Öyle ki zaman ebedi bir dönüş, Tanrıyla Yahudi milleti arasındaki ahdin ve inancın ilahi bir serüvenidir.¹³⁷

Antik Yunan’da hâkim olan zamanın ezeliyeti anlayışından uzak olan Yahudilik, zamanın evrenin yaratılmasından sonra ortaya çıktığına inanılır. Buna göre evren zaman içinde değil; zaman evren içinde zuhur etmiştir. Ortaçağda zaman kavramı için kullanılan kelime “zman (זמן)”dır. Bu kelime Yahudi kutsal metni olan Tora’da geçen “belirlenmiş zaman” anlamına gelen “et (עת)” ya da “moed (מועד)” kelimelerinin yerine kullanılmıştır. Rabbani literatür içerisinde bir zaman birimi olarak kullanılan “zman” bütün bir zamanı kapsayacak şekilde bir anlamı ifade etmez. Kainattaki düzenin varlığı yani mo’ed (tespit edilmiş zaman olarak kainattaki düzenin ikinci aşamasına denk gelir) Yahudi halkının zamana atfettikleri değeri göstermektedir. Yahudiler kâinat düzeninin birinci dönemine ze-ra’im adını vermiştir. Buna göre kâinatın varlığı kutsal zaman ve kutsal mekânın varlığı ile anlam bulmaktadır. Yahudilikte yaratılış (altı günlük bir süreyi kapsar), şabat / dinlenme günü, kefaret günü / yom kippur, yılbaşı / Roş Haşanah gibi zamansal dönemler zaman-mekân ilişkisinin bir yansıması olmuştur.¹³⁸

¹³⁶ Mustafa ÜNAL, **Dinlerde Kutsal Zamanlar**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2008, s. 117; Geza VERMES, **Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları**, çev. Nurfer ÇELEBİOĞLU, Nokta Yay., İstanbul, 2005, s. 101-103.

¹³⁷ Faiz KALIN, **Felsefe ve Bilim Işığında Kur’ân’da Zaman Kavramı**, Rağbet Yay., İstanbul, 2005, s. 26.

¹³⁸ Ertuğrul DÖNER, **Bazı Kültürlerde ve Dinlerde Zaman**, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 17, sy. 1, 2017, s. 17,

Zaman hiç şüphesiz Yahudilikte yapılandırılmıştır. Bu yapılandırma bizatihi Tanrı tarafından yapılmıştır. Tarihin belli dönemleri tanrının yaptıklarına dikkat çekmek üzere alınmıştır. Zaman gayesiz bir şekilde ilerleyip gitmemektedir, olaylar anlamsız bir şekilde tekrarlanmamaktadır.¹³⁹ Buna göre yaratılış günü, dinlenme günü ve yıldızların Tanrının isteğine göre hareket etmesi ilahi bir gücün etkisi ile tezahür etmiştir.¹⁴⁰

Bir günün dini esaslara göre belirli zaman dilimlerine ayrılması Rabbinik Yahudilikte objektif esasları merkeze alarak yapılmamıştır. Burada zaman algısı her gün doğup batan güneşin durumu ile alakalıdır. Güneşin her doğuşu ve batışı arasında geçen süre 12 eşit zaman dilimine bölünmüş ve bu bölünmede doğal olarak mevsimlere göre zamansal kaymalar meydana gelmektedir. Burada önemli bir nokta dikkatimiz çekmektedir. Rabbilere ait kadim metinlerde dini sorumluluklar ve ibadetlerin tam olarak icra edilebilmesi ne zaman sorusunu beraberinde getirmiştir. Buna göre 13.00 veya 14.00 gibi rakamsal tespitler bulunmamaktadır. Bu minvalde gelen zamansal soruların cevabı genelde gece ortası, öğle ya da tanyeri ağarırken gibi yanıtlarla karşılık bulmuştur. Akşam ibadeti yapacak bir Yahudi için güneşin batması ile ibadet saati başlar. İbadetin gerçekleştirildiği zaman genelde tapınakta kendini feda eden kişilerin ibadet saatlerine göre ayarlanmaktadır, yani günün zamansal bölünmesinde tapındaki günün zamansal dilimler haline getirilmesini esas almıştır. Yahudilere göre tapınak (mabet) dünyanın orta noktasında duran ideal bir yer olarak kabul edilir. Buna göre zamanın en doğru hesaplanabileceği önemli bir merkezdir.¹⁴¹

*“Yeni Ay’da, dolunayda olduğunda bizim bayram günümüzdür. Çünkü Bu İsrail için kuraldır”*¹⁴² Yeni yılın başlangıcının ilan edilmesi Yahudiler için önemli bir konudur. Tanrısal mahkemenin yeni yılda kurulacağı inancı yılbaşını önemli bir

¹³⁹ Behnan KONUTGAN ve diğerleri, **Kutsal Kitap Sözlüğü**, Kitabı Mukaddes Şirketi, Mayıs, 2016, s. 879.

¹⁴⁰ Arslan TOPAKKAYA, “Eski Ahit’te Zaman”, **Atatürk Ünv. SBE Dergisi**, c. 16, sy. 2, 2012, s. 167.

¹⁴¹ TOPAKKAYA, **a.g.m.**, s. 168.

¹⁴² Mezmur, 81:3-4.

zaman noktası olmasına sebep olmuştur. Bu durum insanın zamanın oluşumuna katılımı ve aynı zamanda onun kutsallığına yapmış olduğu katkı ile açıklanabilir.¹⁴³

İlk başlarda Tanrı'dan “sonsuzluk” olarak fazla bahsedilmemektedir. Tanrı ilk yarattığında “ışık olsun diye buyurdu ve ışık oldu. Tanrı ışığın iyi olduğunu gördü ve onu karanlıktan ayırdı. Işığa “Gündüz”, karanlığa “Gece” adını verdi. Akşam oldu, sabah oldu ve ilk gün oluştu”¹⁴⁴ bundan sonra ışık ile karanlık arasında devir daim söz konusu olmuştur. Burada gündüz ya da gün, zamanın temel ölçütü olarak kabul edilmiştir. Bu şekilde bir zaman, günlük hayatın, düzenli mekânın ve bütün zamanların temeli olarak kabul görmektedir.¹⁴⁵ “Tanrı, ışığı gün, karanlığı gece”¹⁴⁶ diye adlandırdı. Gündüzün ve gecenin yaratılması ilk yaratmadan hemen sonra gerçekleşen bir yaratmadır ve her ikisinin yaratılması da insanlar için bir nimet olup şükür sebebidir. Gündüz ve gecenin yaratılmaları ve onların doğasına yapılan vurgu ile özünde zamanın yaratılmasına dikkat çekildiğini söyleyebiliriz. Tanah'ta geçen ifadelerde söz konusu olan soyut bir zaman kavramı değildir.¹⁴⁷

Yukarıda zamanın temel unsurunun gün olduğunu ve geceyle gündüzün peşe peşe gelmesiyle hayat alanının buna göre şekillendiğini söyleyebiliriz. İnsan mekânın ve zamanın ortasında bulunan bir canlıdır. Bu haliyle insanın dünyadaki konumu güneşin doğuşu ve akşam güneşin batışına göre konumlanmaktadır. Eski İsrail geleneği içinde öncelik ve sonralık bağlamında, öncelik geleceğe değil geçmişe ait bir zaman kavramıdır. insanın zamanın akıp gittiği bir evrede sadece geçmişi bilmesi geleceğe dair her hangi bir öngöründe bulunamaması bunun temel sebebidir. Dolayısıyla gelecekte ne olacağı konusunda bilgi sahibi olmayan insana arkasında bıraktığı ve ona dayanak olacak tek zaman boyutu geçmiş zamandır.¹⁴⁸

Mezmurların 90. bölümünde geçen şu ifade de “*Ey Yehova, Nesiller boyunca meskenimiz Sen oldun. Sen dünyayı, Yeryüzünü, büyük emeklerle var etmeden,*

¹⁴³ TOPAKKAYA, a.g.m., s. 167.

¹⁴⁴ Yaratılış, 1,3-5.

¹⁴⁵ TOPAKKAYA, a.g.m., s. 170.

¹⁴⁶ Yaratılış, 1:5.

¹⁴⁷ Arslan TOPAKKAYA, *Felsefe Din Kültürde Zaman*, Say Yay., İstanbul, 2017, s. 56.

¹⁴⁸ Arslan TOPAKKAYA, “Geçmiş Zaman Gerçekten Geçmiş midir?”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 1, sy. 4, 2008, ss. 566-573.

*Dağlar doğmadan çok önce Tanrı'ydın, Ve ezelden ebede kadar da Tanrısın. Ey insanoğulları, toprağa dönün” der, ölümlü insanı toprağa döndürürsün. Senin gözünde bin yıl, geçip giden gün gibi, Bir gece nöbeti gibidir”*¹⁴⁹ sözünden anlaşıldığı üzere zamanın ve mekânın tanrısal eylemlerdeki etkisini açıkça görebiliriz. Tanah'ta zaman kısmen olumsuz bir anlama da gelmektedir. Yani insanlar yaşadığı gezegenin aldaticılığına ve çekiciliğine aldanmamalı, ebedi hayatı kazanmak için sonlu olan zamanın boyunduruğundan kendi sıyrılmalıdır. Çünkü insan için beka fenadan geçmektedir. Bu minvalde Şabat ve bayram zamanlarında zamanın egemenliğinden çıkararak Tanrının dinginliğine katılmak ve o dinlenmeden pay almak gerekir. Bunu başarabilen insanlar zamanın sonunu düşünerek zamansallıktan ve fanilikten sıyrılarak; ebedi yaşamı ve dolayısıyla sonsuz huzur ve mutluluğun sahibi olacaktır.¹⁵⁰

Lineer (çizgisel) zaman anlayışının çıkış noktası bizzat vahiy yoluyla gelen dinlere dayandırılmaktadır. Böyle bir doğrusal zaman anlayışının ortaya çıktığı ilk din haliyle Yahudiliktir. Bu fikir net bir biçimde eski kültürlerdeki zaman anlayışına karşıdır. Bu haliyle eski Yahudilikte zaman durmadan akan bir sürecin ifadesi olarak anlam bulmaktadır. Bu süreç içerisinde önemli olan hususlar Yahudi milletinin başından geçen olaylar ve bu olayların meydana geldiği tek tek zaman dilimleridir.¹⁵¹ Zaman kendi içinde yüklenen belli başlı anlamlara göre biçimlenerek ve doğası gereği belli zaman dilimlerine ayrılmaktadır.¹⁵²

Zamanın ya da tarihin içinde her hadise, kutsal olmayan zaman diliminde bir kırılmaya sebep olmaktadır. Neticede bu süreç yaratılışla başlayan ve kaosla biten “büyük zaman” olarak ifade edilen bir zamana taşır. Her olayın sadece tarihin belli bir döneminde gerçekleşmesi sadece kutsalın tezahür ettiği bir hiyerofani haline dönüşür. Mircea Eliade tarihsel olan zamanın yalnızca görünüşte olduğunu ileri sürmektedir. Bunun da önemli bir paradoks içerdiğini ve problemin zihinsel

¹⁴⁹ Mezmur, 90:1-4.

¹⁵⁰ TOPAKKAYA, a.g.m., s. 177.

¹⁵¹ TOPAKKAYA, a.g.e., ss. 55-56.

¹⁵² Münir YILDIRIM, “Mircea Eliade’de Kutsal ve Kutsal Zaman Kavramı”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, c. 10, sy. 28 İstanbul, 2007, s. 70.

süreçlerden geçerek değerlendirilmesinin daha isabetli olduğunu ifade etmektedir.¹⁵³ “Zaman” eski rabbani literatüründe bir zaman birimi şeklinde anlam bulmasına rağmen bütün bir zamanı kapsayan bir kavram değildir. Buna karşın rabbani Yahudilikte “*övünç Ona olsun ki O şabatı, İsrail'i ve zamanı kutsadı*”, “*O bizi bayram zamanına ulaştırdı.*” gibi benzer pasajlardan hareketle evrensel bir zaman anlayışından bahsetmek oldukça zordur.¹⁵⁴

Zaman Yahudilikte yapılandırılmış bir zamandır. Örneğin yaratılış günü, dinlenme günü ve yıldızların tanrının kudreti ile hareket ettiğine dair bir yapılandırma bulunmaktadır. Bu saptamalar spokalipsi gibi belirgin bir şekilde anlatılmasa bile bu anlayış rabbani dönemin sonuna kadar ayların belirlenmesinde ve buna bağlı olarak dinsel ritüellerde bağlayıcı olmuştur. I. Rabbaniler döneminde özellikle takvim yapımında insanlar belli eklemelerle zamanı belirlemiştir. Apokalipsiyi merkeze alarak zaman tayini yapan Yahudiler eklemelerden azami ölçüde kaçınmıştır. Ayın yıl içinde hareketinin tespit edilmeden yıl içinde yeni bir ayın başlangıcını belirlemek oldukça güçtür. Kutsal metinde bu durum şöyle ifade edilmekte: “*Yeni doğan ay, dolunay olduğunda bizim bayram günümüzdür. Bu İsrail için bir kuraldır*”. Bu yönüyle yeni bir yılın belirlenmesi İsrail toplumu için önemli bir konudur. Çünkü ilahi mahkemenin ancak ve ancak yeni yılda kurulacağı öngörülmektedir.¹⁵⁵ Apokaliptik literatürde “yeni çağa” yani “zamanın sonuna” önem verilmiştir. Kutsal metinde geçtiği üzere “*Onun saltanatının bu ilk yılında, ben Daniel, kitaplardan Yeruşalim'in harap kalacağı yılların sayısını Yehova'nın Yeremya peygambere bildirmiş olduğunu fark ettim: yetmiş yıl*”¹⁵⁶ ifadeleri yer bulmuştur.¹⁵⁷

Yahudiler için matematiksel olarak hesap edilerek belli bir çerçeveye oturtulmuş olan zaman tespiti ve bunun takvimlendirilmesi doğal durumlar göz önüne alınarak yapılmıştır. Örneğin Yahudiler için özel anlam ifade eden günlerin

¹⁵³ Mircea ELİADE, **Patterns in Comparative Religion**, London, 1976, s. 396-397'den akt. Münir YILDIRIM, s. 74.

¹⁵⁴ TOPAKKAYA, **a.g.e.**, s. 56.

¹⁵⁵ TOPAKKAYA, **a.g.e.**, s. 57.

¹⁵⁶ Daniel, 9:2.

¹⁵⁷ Mehmet AYDIN, “Zaman”, **Ansiklopedik Dinler Sözlüğü**, Literatürk Yay., Konya, 2018, s. 902.

(Yom Kippur) kutlanmasında Cuma ve Pazar günlerine denk gelmesi durumunda bazı ertelemelerle kutlama zamanı tayin edilmiştir. Geleneksel anlamda böyle bir zaman sapmasının tespitinde ilk kez II. Hillel'in çalışmaları ile sağlanmıştır. M.ö. yaklaşık 358'li yıllardan itibaren Yahudi milleti bu şekilde bir zaman tespitine girmiştir. Fakat Yahudiler kendi aralarında bir zaman ve takvim birliği sağlamaları çok sonraları oluşmuştur.¹⁵⁸ Yahudiler için yeni doğan ayın hareketlerini esas alan zaman tayini ile matematiksel bir hesaplamadan hareketle oluşturulan takvimlendirme kendi içinde önemli bir fark oluşturmamaktadır. Buna karşın rabbanilerin sadece o ayı kutsadıkları zamana dair önemli bir nokta karşımıza çıkmaktadır. Bu duruma rağmen genel kabul gören takvim ya da takvim değişimleri zamanın dini anlamda algılanması ve yorumlanmasında değişimlere sebep olacaktır.¹⁵⁹

Rabbani metinler içinde sadece ritüel ve ibadetler bağlamında zaman ele alınmaz. Aynı zamanda Yahudilikteki bazı uygulamalar da kullanılmıştır. Hukuki işlemler için mesela evlilikte genç bir hanımın evlenebilmesi evlilik ile nişanlılık arasında bir senelik süre tayin edilmiştir. Bir senelik zaman diliminden sonra erkek eşini yanına almak zorundadır. Yine dul kalan bir kadının kaldığı evde sadece 25 sene sonra çıkarak evlenebileceği meselesi temelde zaman kavramı merkeze alınarak belirlenmiştir. Kadın kendi yanında kız çocuğu ile beraber gelmişse (önceki evliliğinden olan çocuğu) koca 5 sene bu kıza bakmakla yükümlü olmaktadır.¹⁶⁰

Şabat ve bayramlarda zamanın egemenliğinden çıkarak Tanrı'nın dinginliğine erişebilmek, o dinginlikten kendine bir pay çıkarabilmek ve sonunda zamanın sonunu tahayyül ederek zamansallıktan kurtulup sonsuz hayat için huzura kavuşmak Yahudilik açısından önemli bir inanç esasıdır. Esas itibari ile zamansallıktan kurtularak zamanın sonuna ulaşmanın Apokalipsi anlayışı ile ilintili olduğunu da söyleyebiliriz.¹⁶¹

¹⁵⁸ G. STEMBERGER, *Juden Und Christen Im Heiligen Land*. 2. Durchgesehene Auflage, München, 1987, ss. 199-206'den akt. TOPAKKAYA, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁵⁹ TOPAKKAYA, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁶⁰ TOPAKKAYA, s. 60.

¹⁶¹ TOPAKKAYA, s. 60.

Rabbani dönemle eski Yahudi uygulamaları arasında zaman konusunda farklılıklar söz konusu olsa da bir devamlılıkta görülmektedir. Eski dönemde Yahudilerin zamanı nasıl ele aldığı ve rabbani dönemle hangi yönlerde benzerlik ve farklılık arz ettiğini belirtmekte fayda vardır.¹⁶² Tanah'ta geçen “Çünkü senin gözünde bin yıl geçmiş bir gün, dün gibi bir gece nöbeti gibidir. Sabah çiçek açar, serpilir, akşam ise solar, kuruyup gider.”¹⁶³ ifadesinden anlaşıldığı üzere Yahudilerin zaman tasavvuru aslında geçmişe yönelik çabaların gelecek zamana doğru bir harekete sebep olduğu sonucunu çıkarmamızı sağlar. Bu yönüyle insanın hedefe ulaşabilmek amacıyla çaba göstermesini işaret etmektedir.¹⁶⁴

“Zaman” kelimesi Tanah'ta bin kırk defa zikredilmektedir. Bunun yanı sıra “zamansız” kelimesi de bir defaya mahsus Tanah içerisinde yer bulmuştur.¹⁶⁵ Tanah'ta beşerin temelinde ilkel bir mükemmeliyetin bulunduğu ve bundan sonraki hayatında yaşadığı her türlü trajedinin nedeni de insanın işlediği günahlardan dolayı olduğu belirtilmektedir. Tam da bu andan itibaren zaman, iki zıt hareketle belirginleşmiştir. Bir taraftan kötülük gelişirken diğer taraftan iyilik gelişmiştir. Bu da insanlığın selametini hazırlamıştır. Bu yüzden tanrı Nuh'u kurtarmak için seçmiştir. İsrailoğulları paganizm ve kötülüklerden kurtarabilmek için peygamberler “zamanın sonu” hususunda telkinlerde bulunmuşlardır.¹⁶⁶

Yahudilerde zamanın akışını ölçmek için kullandıkları farklı yöntemler bulunmaktadır. Fakat ‘zamanlar’ ve ‘mevsimler’ gibi kelimelerin kullanıldığı bağlama bakıldığında “Ben de diyarınıza yağmuru, sonbahar ve ilkbahar yağmurunu vaktinde vereceğim¹⁶⁷, Hepsi umutla Sana bakar, Sen de yiyeceklerini zamanında verirsin¹⁶⁸, Yehova diyor ki, Lutf zamanında sana cevap verdim kurtuluş, gününde sana yardım ettim”¹⁶⁹ Bunların ‘belirlenmiş zaman’, ‘harekete geçmek’ ve ‘uygun

¹⁶² TOPAKKAYA, s. 60.

¹⁶³ Mezmurlar, 90:4-5.

¹⁶⁴ TOPAKKAYA, a.g.e., s. 61.

¹⁶⁵ Söz Konusu rakamlar, Kitab-ı Mukaddes Şirketi'nin hazırlamış olduğu, kelimelerin Eski Ahit ve Yeni Ahit'te nerede ve ne şekilde geçtiğini gösteren Kutsal Kitap Dizini aracılığıyla elde edilmiştir. **Kutsal Kitap Dizini** (Geniş Kapsamlı), Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2004, ss. 2454-2462.

¹⁶⁶ Mehmet AYDIN, “Zaman”, s. 902.

¹⁶⁷ Yasanın Tekrarı, II:14.

¹⁶⁸ Mezmurlar, 145:15.

¹⁶⁹ Yeşaya, 49:8.

an' gibi anlamlar taşıdığını anlamaktayız. Zaman için İbranicede kullanılan sözcük, 'belirlemek' ya da 'tayin etmek' (קבל) gibi fiiller içinde kullanılmaktadır.¹⁷⁰

İnsanın normal şartlarda zamanı tam olarak ölçebilmesi beklenmez. İnsanoğlu zamanı daha çok belli başlı eylemler ile varsayımda bulunarak zaman tayini yapabilmektedir. Örnek vermek gerekirse; Konya'dan Kudüs'e yürüyerek kaç günde gidilebilir? Ya da bir dağa tırmanmak ne kadar bir zamanda gerçekleşebilir? gibi sorulara benzer yaklaşımlar kutsal metinler içinde de yer almaktadır. Rabbani metinler içinde Yahudilerin günlük yaşamında direkt olarak muhatap olduğu durumlar söz konusu olmaktadır. Örneğin bir erkeğin yanında kadının kaç gün kalabileceği ve kaldığı takdirde bir şüphenin oluşabileceği varsayımı rabbani metinlerde zamanın yalın olarak kendi başına ölçülebilen bir şey olamadığını bizlere göstermektedir. Ölçülen zaman dilimleri bu tür metinlerde oldukça ender rastlanılmaktadır. Mesela Davut peygamber ile ilgili bir açıklamada şu misal verilmektedir; *"Adil hükümlerinden ötürü şükretmek için gece yarıları kalkarım."*¹⁷¹ Musa'nın gecenin ortasını nasıl bildiği, zira Musa'nın bunu bilmediğini anlatan yine başka bir yerde; *"Musa Tanrı'ya şöyle seslendi: Gece ortasına doğru Mısır'dan gitmek istiyorum"*¹⁷² Hz. Musa'nın gece ortası derken neden gece yarısı dememiştir. Bunda sebep tanrı Yahve'nin gece yarısını bilmediğinden şüphesi mi vardır? Hayır, Hz. Musa'ya tanrı "tam olarak gece yarısı" demiş ama Musa buna "yaklaşık olarak gece yarısı mı?" diye cevap vermiştir. Buradan anlaşıldığı üzere Musa'nın gece yarısını tam olarak bilmediği anlaşılmaktadır. Tanah yorumcuları Mezmur ve Tanah'ta geçen "yaklaşık olarak gece yarısı" ifadesini "gecenin ortasında" deyimi arasında bir ayırım yaparak ele almıştır. İlkinde yaklaşık bir zaman dilimi söz konusu iken, diğerinde kesin bir zaman tayini söz konusudur.¹⁷³

Musa ile Tanrı arasında geçen diyalogun zamansal olarak tasvirinde asla tanrının da zamansal bir varlık olduğu bizzat Tanah'dan yapılan karşılaştırmalarla çıkarılmamalıdır. Çünkü burada verilmek istenen asıl mesele, tanrının zamansal

¹⁷⁰ KONUTGAN, a.g.e., s. 880.

¹⁷¹ Mezmurlar, 119:62.

¹⁷² Çıkış, 1:4.

¹⁷³ TOPAKKAYA, a.g.e., s. 59.

olmadığı, zamana bağlı olmadığı, en azından tanrısal olanın dünyevi olanla mahiyet açısından farklılık arz ettiğini ortaya koyabilmektir. Yaşadığımız gezegende ve kâinatta bütün eylemler zaman kaydına tabidir ve sadece zamanla ve zaman içine meydana gelebilmektedir. Böyle bir kaydın tanrı ve tanrısal alan için söz konusu olmamaktadır.¹⁷⁴

İçinde bulunduğumuz gezegende zaman ne kadar uzun olursa olsun; *“Bütün günlerimiz Senin öfkenle eridi, yıllarımız bir fısıltı gibi geçip gitti.”*¹⁷⁵ Tanah’dan anlaşıldığı üzere zamanın hızlı akışından insanlar kendilerini kurtaramamıştır.¹⁷⁶ Etrafımızda olup bitenler aslında bir ömrün uzun bir serencamı gibi gelebilir. Fakat insanoğlu için zaman "bir nefes alıp verecek kadar kısa" olarak ifade edile gelen bir yaşama tecrübesinin ifadesi olmuştur. Yine bunun devamında zamanın gelip geçiciliği hakkında insanoğlunun içinde bulunduğu zaman diliminde nasıl daha verimli geçireceği konusunda *“Günlerimizi öyle değerlendirmeyi bize öğret ki, Hikmetli bir yürek edinelim, Ne olur dön ey Yehova! Bu daha ne kadar sürecek? Kullarının haline bak da acı. Bizi sabahleyin vefalı sevginle doyur ki, Sevinçle haykıralım, ömrümüz boyunca neşeli olalım. Bize sıkıntı çektirdiğin günler kadar, Felaketle geçen yıllarımız kadar sevindir bizi.”*¹⁷⁷ pasajın başında telafuz edildiği gibi insanlar tanrıdan öncelikle günleri sayabilmek için yardım talep etmektedir. Buna göre Yahudiler saymayı öğretebilecek yegâne varlık olarak Tanrıyı kabul etmektedir. İki türlü yaklaşımla açıklanabilecek bu durum ilk olarak sayma eylemini yani matematik ilmini ya da analitik düşünebilme beceresini talep etmek, ikincisinde ise zamanın özünü bize öyle bir öğret ki biz bu bilgi ışığında zamanın hakikatine ve özüne ulaşma anlamındadır. Hikmet ile zaman arasındaki bu sıkı bağlantı oldukça belirgindir. Hikmet sadece bilgelik ve zenginlik ile elde edilebilecek bir olgu değildir. İlk önce hikmeti kavrayabilecek bir kalbin varlığı, yani hikmeti kazanabilecek ruh halinin olması gerekmektedir. Tabi hikmetin bu boyutta bir hale gelmesi ciddi bir çaba gerektirmektedir. Bu şekilde bir kalbe sahip olan insanlar

¹⁷⁴ TOPAKKAYA, a.g.e., s. 63.

¹⁷⁵ Mezmurlar, 90:9.

¹⁷⁶ TOPAKKAYA, a.g.e., s. 64.

¹⁷⁷ Mezmurlar, 90:12-15

hikmetin ne olduğunu bilir ve anlayabilir. Hikmetin zamanla ortaya çıkması ve bu anlamda zamansal olmasının asıl sebebi de bundan mütevellittir.¹⁷⁸

Hikmeti bulan insan aynı zamanda Tanrı'nın kendisine döndüğünü, Tanrı'nın kendisine bir şekilde yöneldiği bir insan olmuştur. İnsanın sahip olduğu bu sınırlı ömrün (zamanın) içinde gerçekleşebilecek bir şeydir ama tam olarak zamanı belli değildir. O sebepten enterasan bir şekilde bunun “ne zaman” meydana gelebileceği sorusu sorulmaktadır. Kendilerine bilgi (hikmet) verilen kullar aynı zamanda kendilerine merhamet edilmiş kullardır. Yahudilikte insanın belli bir zaman diliminde yaşayarak hikmet arayışında olması ve tanrıya ulaşması aynı zamanda tanrının inayetiyle mutlu olmayı amaçlamaktadır. Mutlu bir zaman dilimi geçirebilmek her insanın yegâne hedefidir. İnsanlar bunun aksi bir durumdan her daim uzak kamaya çalışmıştır. İnsanlar mutlu zaman geçirmek istiyorlarsa tanrısal bilgeliğe ve bu bilgeliğin sonucu olarak inayete kavuşmak için bir ömür dakikalarını kötü olan fenadan kurtarıp bekaya çevirebilecek tanrısal inayeti kazanmaya çabalamak zorundadır. Buraya kadar incelediğimiz Tanah ayetlerinde de “gün”, “ömür”, “yıl”, vs. zaman tabirleri doğal olarak dünyevi zamanla ilgilidir. Ayetin başında geçen “ezel” ve “ebed” kelimesinin belirgin bir şekilde sonsuzluk (ebediyet anlamında) ve zaman arasında bir farklılık arz ettiğini görmekteyiz. Bu durum Antik Yunan'da çok önce açık bir biçimde Zebur ayetlerinde sonsuzluk (ilahi bir özellik olarak) ile zaman arasında çok ana bir ayrımın yapıldığını göstermektedir.¹⁷⁹

Mezmurlarda geçen kısımlarda zamanla ilgili hemen hemen birçok kavram irdelenmiştir. Zaman ve mekânda tanrısal eylem, Sonsuzluk ile zaman, yaşanmış zaman ve mekânda tanrısal eylem, zaman ve mekânda insani eylem, yaşanmış zaman ve hesaplanabilir zaman gibi misaller bunlardan bazılarıdır. Mezmurun başlarından geçen “nesilden nesile” deyiimiyle birbirlerinin ardı sıra gelen ve değişik zamanlarda yaşayan insan toplulukları ifade edilmekle aynı soyun devamı niteliği öne çıkarılmaktadır.¹⁸⁰ Aslında nesilden nesile deyiimiyle sonu gelmeyen bir zaman periyodu söz konusudur. Ancak bu zaman sadece Tanrı'ya ait olan “sonsuzluk”

¹⁷⁸ TOPAKKAYA, a.g.m., ss. 171-173.

¹⁷⁹ TOPAKKAYA, s. 172.

¹⁸⁰ TOPAKKAYA, a.g.e., s. 65.

olarak anlaşılmalıdır. Çünkü ebedi ve ezeli olan varlık sadece Tanrı'dır.¹⁸¹ Nesillerin varlığı tanrı tarafından yaratılması ile oluşmuş bu oluş ve yok oluş ancak tanrının iradesi ile sağlanmaktadır. Tanrıdan önce oluş ya da yok oluş söz konusu değildir. Bu manada dile getirilen "sonsuzluk" kelimesi dünyevi zaman ve mekân ile ilgili olmayan bir kavramdır; Buna sebep ise her ikisi de yaratılan dünya ile ilintili olmasından kaynaklanır. Sonsuzluk deyimini tanrısal dünya ve tanrısal eylemin adı ile karşılık bulmaktadır. Bir zaman ölçeği olarak başı ve sonunu bilemediğimiz sonsuzluk düşüncesinin varlığı tanrının dünya dışı bir varlık olduğunun işaretidir.¹⁸²

Tanah'ta tanrının sonsuzluğunun belirtildikten sonra insanların toprağa döneceğini gerçeği de zaman açısından oldukça anlamlıdır. Tanrı daima bir nesli yaratıp diğerini öldürerek devam eden zaman sürecini de kontrol etmektedir. Tanrı burada bir neslin devamını sağlarken de soyun tükenmemesini de sağlamıştır.¹⁸³ Bu durum ise insanın sonlu bir varlık olduğu bilinci ile hareket etmesini zorunlu kılmıştır. Tanrı tarafından verilen hayatın (zamanın) bir şekilde son bulacağı bilincini insanda uyandırmaya çalışmıştır.

Bin yıllık zaman diliminin bir güne karşılık gelmesi yada gece nöbetinin üç saat olması gibi mecazi ifadeler tanrının sonsuzluğunu anlayabilecek ya da ölçebilecek şeyler değildir. Bin yıl Tanah'ta büyük zaman birimleri için kullanılırken; bunun zihinde somut bir hale getirebilecek herhangi bir somut dayanak yoktur. Bunun tam aksi olan gece nöbeti ise küçük bir zaman dilimini ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁸⁴

Tanrı ve insan arasında niteliksel anlamda ne kadar fark varsa insani zaman ve mekânla tanrının en önemli sıfatı olan sonsuzluk arasında o derece fark bulunmaktadır.¹⁸⁵ Bu manada tanrı mekân ve zamanı negasyonu ifade eder. Bütün varlıklar sürekli şimdiki zaman ilişkisi içinde bulunurlar. Mezmurlarda geçen "*Fakat*

¹⁸¹ E. JENNI, "Das Wort Ewigkeit In Alten Testament", ZAW 64,1952, 197-248; akt. TOPAKKAYA, **a.g.e.**, s. 66.

¹⁸² TOPAKKAYA, **a.g.m.**, s.173.

¹⁸³ F. DELITZSCH, **Die Psalmen, Leipzig**, 1894, s. 587'den akt. TOPAKKAYA, **a.g.e.**, s. 66

¹⁸⁴ TOPAKKAYA, **a.g.m.**, s. 173.

¹⁸⁵ Tanrı için zaman tamamen yanlış bir kullanımdır. O zamanın geçmesinden hiçbir biçimde etkilenmemektedir ve zamana dışardan bakar. Aynen geçmiş zamana bakıldığı gibi.

*Sen ey Yehova, devirler boyu var olacaksın Adın da nesilden nesle anılacak*¹⁸⁶ ifadelerden anlaşılacağı üzere tanrının ebediyete kadar kalacağı dile getirilmektedir. Bir başka mezmur kısmında “*Sen dünyayı yeryüzünü büyük emeklerle var etmeden, Dağlar doğmadan çok önce Tanrı’yдын, ve ezelden ebede kadar da Tanrısın*”¹⁸⁷ diyerek değişen mekan ve geçen zamandan Tanrının münezzehe olduğu anlatılmaktadır.¹⁸⁸

Batı dünyası içinden çıkmış en önemli Hristiyan teologlardan olan St. Augustinus,¹⁸⁹ Mezmurlar’da geçen zaman ve sonsuzluk konusunda yaptığı yorumu şu şekilde ifade etmektedir;

“Gökyüzü ve yeryüzünden önce zaman yoksa nasıl olurda “eskiden” Tanrı ne yapıyordu diye sorulabilir? Zamanın olmadığı yerde “eskiden” de yoktur. Hayır sen bütün zamanların öncesinde var olan [zamansal] bir varlık değilsin, aksine sen bütün geçmiş zamanlardan önce var olan zaman dışı yücelikle sürekli şimdi olan bir sonsuzluksun. Bütün gelecek zamanların üzerindesin, çünkü onlar henüz var değillerdir ve var olur olmaz da hemen yok olurlar ‘Sen değişmeyen tek varlıksın. O yüzden senin senelerin kaybolmaz’¹⁹⁰, ‘Senin senelerin gelip geçmez fakat bizim senelerimiz gelir ve geçer’.¹⁹¹ Senin senelerin her zaman için aynı kalır çünkü sabittir gelecek başka zamanlardan etkilenmeden kalır ve geçip gitmez. Senin senelerin tek bir gündür ve bu gün bizim anladığımız anlamda bir gün değil aksine şimdiki gündür çünkü senin bugünkü günün yarınki gününden farklı değildir ve dün tarafından da takip edilmez. Senin bugününün sonsuzluktur.”¹⁹²

¹⁸⁶ Mezmurlar, 102:12.

¹⁸⁷ Mezmurlar, 90:2.

¹⁸⁸ TOPAKKAYA, a.g.e., s. 67.

¹⁸⁹ Mircea ELIADE, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, çev. Ali BERKTAY, c. 3, Kabalcı Yay., İstanbul, 2003, s. 59.

¹⁹⁰ Mezmurlar, 102:27.

¹⁹¹ Mezmurlar, 102:26.

¹⁹² AUGUSTINUS, **Confessionen**, Brill Verlag. Köln, 2006, s. 15-16’den akt. TOPAKKAYA, a.g.m., ss. 173-174.

İlahi dinler içinde zaman konusunda ortak olan bazı noktalar bulunmaktadır. Bunlar; kendilerinden önce var olan Mezopotamya medeniyetleri, Mayalar, İnkalar, Eski İran olduğu gibi söz konusu döngüsel ya da dairesel zaman anlayışını benimseyip; doğrusal (lineer) zaman anlayışını kabul etmektedir. Bu kabulleniş aslında bu dinlerin kökeni itibariyle engellenemez bir durumdur. Sonlu bir kâinat ve bu sonlu kâinata bir imtihan için gönderilmiş sonlu insanın önünde tek bir olasılık bulunmaktadır. O da öldükten sonraki hayat yani ahirettir. Döngüsel zaman anlayışında sabit kalarak ahiret anlayışını şekillendirmesi mümkün değildir. Söz konusu döngüsel zamanda “yaratıcı tanrı” fikri mevzu bahis değildir. Başta Yahudilik olmak üzere Hristiyanlık ve İslam “yaratıcı tanrı” fikrini merkeze alarak tanrının yeryüzündeki müdahalesini ve tesirini kabul etmiştir. Bu müdahale sayesinde “döngü” devam etmektedir. İlahi dinlerde zaman yaratılmış bir şeydir ve sürekli ileriye doğru sürüp gitmektedir. Yine bu dinlere göre bu zaman döngüsünün son bulacağı gün kıyamet olarak tasvir edilmektedir. İnanç sistemlerinde zaman kavramının ikincil konusu zamanın ezeliyeti anlayışıdır. Buna göre antik Yunan da ortaya atılan zamanın ezeliyeti anlayışı ve bu inancın doğal bir sonucu olarak aynı zamanda ebedi olduğunu iddia etmiştir. Tanah'ta ise zamanın evrenin yaratılmasının ardından oluştuğu fikri hâkimdir. Bu düşünce hem doğal hem de bir iman ilkesi olarak benimsenmiştir. Bu ilkenin temelinde kâinat zaman içinde değil zaman evren içinde yaratılmıştır anlayışından gelmektedir. Yahudilikte zamanın önemi günlük ibadet ve ritüellerde Tanah'ta işaret edilen özel günlere ve olaylara atfen kutlanması için özel olarak yapılan bir zaman ayarlamasını merkeze almasını sebep olmuştur.¹⁹³

Tanah'ta zaman yapılandırılmış bir zamanı ifade etmek için kullanılmaktadır. Kısmen Tanah içinde olumsuz anlamalar içerse de. Yani insanoğlunun bu sonlu hayatın şatafatına ve cazibesine aldanıp sonsuz hayatı kazanabilmek adına sonlu zamanın tahakkümünden kurtulması gerektiği ifade edilmektedir. Bunun içindir ki bazı bayramlarda ve özel günlerde (Şabat) dünyanın bu cazibesi ve aldatmacasından kurtulabilmek adına tanrının dinginliğinden pay almak gerekmektedir. Bunu başarabilen bir insan zamanın sonunu düşünerek zamansızlıktan ve fanilikten kurtulup; sonsuz bir hayatı dolayısıyla mutluluğa erişebilecektir. Bu anlayış Tanah'ta

¹⁹³ TOPAKKAYA, a.g.m., s. 176.

geçen temel inanç esaslarından biri olmuştur. Tanah'ta geçmiş zaman ve gelecek zaman arasında bir mukayese söz konusu olduğunda geçmiş zaman daha bir önemli kabul edilmektedir. Bunun temel sebebi de Yahudilerin tarihsel süreçte yaşadığı bir takım olaylara binaen kendilerini ve atalarının miras bıraktığı değerlere sahip çıkabilmek ve bu sayede Yahudi kimliği zamanın değişen şartlarına göre koruyabilmektir.¹⁹⁴

1.1. Zamanın Başlangıcı (Yaratılış)

İnsan, kâinatın düzenini ve yaşadığımız gezegeni merak ederek birçok arkeolojik ve astronomik çalışmalar yapmıştır. Yaratılış konusunda araştırma yapan insanlar geçmişteki medeniyeti ve olayı başlangıç ve bitiş zamanını belirlemeye çalışmıştır. İnsanlar gezegenimizdeki hayvan, bitki ve maden gibi çeşitli varlıkların, hatta kâinatın başlangıcı bile birer merak konusu yapmıştır. Yahudilik inancı dâhil birçok dinde başlangıç ve oluşum zamanları hakkında kesin bir zaman söylenememektedir. Sadece başlangıç ve oluşum süreçleri belli başlı yorumlar ile ifade edilmektedir. Hem dinler de hem de felsefede yaratılış hadisesi önemli bir yere oturtulmaktadır. Yaratılış olayına yaklaşımımız, evrene, insana ve hayata bakışımızı etkilemektedir.

İçinde bulunduğumuz sonsuz tabiat, çoğu kez mekân ve zamandan yaratılışa, vahye, tabiata, hidayete ve insanın ruhî hayatına, bireylerin dini ve tarihi hayatlarına doğru uzanan bir sürecin tezahürü olarak kabul edilmektedir. Yaratılış hadisesi sadece dinlerde felsefi bir açıklama olarak görülmemeli, aynı zamanda inanç tecrübesi olarak kabul edilmelidir. Kâinatın belli bir düzen içinden küçüğünden büyüğüne her şeyin yaratıcısı tanrıdır.¹⁹⁵ Herhangi bir düzenli yapının, örneğin bir şehrin ya da binanın ilk kuruluşuna teşbih ettiğimizde, “ilk yaratılış” deyimiyle tabiatın ilk defa belli bir düzen içinde evren olarak kurulması ifade edilmektedir. Yaratılış kavramı öncelikle tabiatın ezeli bir gerçek olmadığını, Tanrının var

¹⁹⁴ TOPAKKAYA, a.g.m., s. 177.

¹⁹⁵ Ekrem SARIKÇIOĞLU, *Din Fenomenolojisi (Dinlerin Mahiyeti ve Tezahür Şekilleri)*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2011, s. 281.

etmesiyle meydana geldiğini ifade etmek için kullanılır.¹⁹⁶ Bu yönüyle zaman yaratılış ile yakından ilişkilidir. Hatta dünya ile birlikte yaratılmıştır. Son gün ise zaman içinde bir gün değildir. Fakat zamanın sona ermesini ifade etmektedir.¹⁹⁷ Zamanın ya da tarihin başlangıcı Yahudilik açısından yaratılış ile başlamaktadır. Bunun için evrenin, dünyanın yaratılışı Yahudilikte zaman konusu için önemli bir noktayı işaret etmektedir. Aynı zamanda zamanın sonu da kıyamet ile alakalı bilgilerin açıklanmasını zorunlu kılmaktadır.

1.1.1. Evrenin (Kâinatın) Yaratılışı

İlahi dinlerde her daim sorun veya merak konusu olmuş yegâne meselelerden biri yaratılış olmuştur. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'te yaratılış konusunda yaratıcının Allah olduğu kabul edilmektedir. Bu üç dinin ortak bir yaratıcıda buluşması ihtilafları ortadan kaldırmamıştır. Din bilimi ile uğraşan kişilerin temel tartışma konularından biri yaratılışın nasıl ve ne zaman gerçekleştiği sorusuna cevap bulmak olmuştur.

Antik Yunan'dan elde edilen bilgilerin tercüme edilerek yaratılış konusu tartışılmaya başlanmıştır. Yunan felsefesinde evren yaratıldığı zaman 'ilk madde' ne olduğu konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır.¹⁹⁸ Yahudi milletinin de Mezopotamya'da varlık göstermiş medeniyetlerden etkilendiği bilinmektedir. Eski Mezopotamya kavimleri tarafından evrenin yaratılışındaki somut maddeler; hava, su, güneş, ay, ağaç, toprak ve çamurdan oluşmaktadır.¹⁹⁹ Bu inanın temelinde tanrı merkezli bir inanın varlığı yatmaktadır.²⁰⁰

Evrenin ezeliyeti ve zamansallığı, klasik metafiziğin temel problematiklerinden birini teşkil etmektedir. Tanrı-evren ilişkisi ve buna bağlı olarak

¹⁹⁶ Erkan KURT, **Tabiatın Varoluşunda Yaratılış İlkesi** (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. SBE., İstanbul, 2008, s. 88

¹⁹⁷ **Risalet El Camiah**, ed. Dj Saliba, c. 2, Şam, 1949, s. 48-49'den akt. Seyyid Hüseyin NASR, **İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş**, çev. Nazife ŞİŞMAN, İnsan Yay., İstanbul, 1985, s. 74.

¹⁹⁸ Hüseyin AYDIN, **İlim Felsefe ve Din açısından Yaratılış ve Gayelilik**, DİB Yay., Ankara, 2012, s. 53.

¹⁹⁹ Şerefhan CİZİRİ, **Anadolu'dan Mezopotamya'ya Tarih ve Uygarlık**, Doruk Yay., Ankara, 1997, s. 57.

²⁰⁰ Yusuf KILIÇ, **Mezopotamya Mitolojisinin Anadolu ve Yunan Mitolojisine Olan Etkileri** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997, s. 11.

âlemin ezeliyeti ile zamansallığı üzerine yapılan tartışmalar ise felsefe tarihinin en eski sorunlarından birini teşkil eden “varlık ilke” probleminin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰¹ Yahudi kutsal kitabı Tora’nın ilk kısmında bulunan Tekvin’de evrenin ve insanın yaratılışı ile ayrıntılı bir bilgi içeriği bulunmaktadır.²⁰² Tora’da yaratılış olayının öncelik verilerek anlatılması Tanrı’nın tüm evrenin yaratıcısı ve tek hâkimi olduğu bilgisini insanlara verebilmektir.²⁰³ Evrenin nasıl ve ne şekilde yaratıldığını anlamak, insanoğlunun dünya ve öteki dünyadaki hayatlarını iyileştirmek, tanrıların onayladığı tören ve ayinleri göstermek adına birçok efsane ortaya atılmıştır. Bu tarihsel tecrübelerin kesin bir ispatı mümkün olmamakla beraber dinsel tecrübelerle atfen kutlama zamanları belirlenmiştir. Birçok ritüel tarihsel bir olayın sonucu ile gerçekleşerek belli zaman dilimlerinde tekrar tecrübe edilmeye çalışılmıştır.²⁰⁴

Yahudi kutsal metinlerinde evrenin yaratılışı ile ilgili kısımlardan hareket ederek yorumlamak gerekirse, Tora’nın Bereşit kısmını ana rehber edinmek gerekir. Yaratılışın gün gün nasıl oluştuğu konusunda geniş bir literatüre sahiptir. Bu yönüyle Yahudilik diğer ilahi dinlere yaratılış konusunda önemli bilgiler vermektedir.

“Başlangıçta Tanrı gökleri ve yeri yarattı. O zaman yeryüzü şekillenmemişti ve ıssızdı; derin suların üzerini karanlık örtüyordu ve Tanrı’nın etkin kuvveti suların üzerinde hareket ediyordu. Ve Tanrı “Işık olsun” dedi. Ve ışık belirmeye başladı. Tanrı baktı ışık iyiydi; ışıkla karanlığı ayırdı. Tanrı, ışığı gün, karanlığı gece diye adlandırdı. Akşam oldu, sabah oldu, birinci gün.”²⁰⁵

Yaratılışın ilk olarak gök ve yerin oluşumu ile gerçekleştiği, henüz yeryüzü denen bir oluşumun tamamlanmadığı ve burada herhangi bir maddenin bulunmadığına dikkat çekilmiştir. “Gökler (שמים)” kelimesinin telaffuzu dünyaları da

²⁰¹ Şaban Ali DÜZGÜN, *Nesefi ve İslam Filozoflarına Göre Allah-Âlem ilişkisi*, Akçağ Yay., Ankara, 1998, s. 170.

²⁰² Moşe FARŞİ, *Tora ve Aftara, “Bereşit”*, Gözlem Yay., c. 1, İstanbul, 2010, ss. 3-9.

²⁰³ FARŞİ, s. 3.

²⁰⁴ Suzan AKKUŞ MUTLU, “Eski Mezopotamya’da Nevruz Kutlamaları”, *Archivum Anatolicum (ArAn)*, c. 10, 2016, s. 3.

²⁰⁵ Yaratılış, 1:5.

içine katan daha geniş (evren, kainat, alem) bir oluşumdan bahsedilmektedir.²⁰⁶ Evrenin “hiçbir şey (ex nihilo)”den anlatmasının tek nedeni yaratıcının mutlak ve tek güç olduğunu anlatmak ve evrenin ezelden beri var olduğunu yada bir rastlantılar dizisinin sonucunda ya da kaza ile oluşmadığını iddialarını boşa çıkarmak içindir.²⁰⁷ Tanrı gök ve yerin oluşumunun ardından sırasıyla gün be gün yaratılan şeylerden bahsetmektedir.²⁰⁸ Zaman açısında iki önemli vakit olan gece ve gündüz durumu yaratılışta tanrının kanaatinin etkisiyle “iyi” olarak görülmüştür. Basit manada Tanrı ışığın güzel bir durum olduğunu müşahede etmiş ve bundan dolayı karanlığın iyi olmadığına karar vermiştir. Devamında ışığın gündüz vaktinde görev yapmasını uygun bulmuştur. Aslında burada meydana gelen olay mükemmeliyetin sağlanarak kalıcı bir hal almasını sağlamaktır.²⁰⁹ Tanrı “gündüz” ve “gece” olarak tanımladığımız iki zaman dilimini bizzat kendisi isimlendirmiştir.²¹⁰

Tanah'ta gece ve gündüz kavramları aslında zamanın saf bir şeklini ifade etmek için kullanılmıştır. Soyut bir anlamın karşılığıdır. Aynı zamanda basit ve anlaşılabilir; ruhun güçleri tarafından nefse işlenmiştir. Zaman aslında gece ve gündüzün dünya çevresinde düzenli olarak tekrarlanması ile meydana gelmiştir.²¹¹ Yaratılışta ışığın “gün” olarak tanımlanması Tanah'da farklı ayetlerde çeşitli manalarda dile getirilmektedir. En yalın ifadesi ile bir gün 24 saatlik zaman dilimini karşılık gelmektedir. Fakat Tanah'da Tanrının yargısı²¹², tarihi ve uzunluğu belli olmayan bir dönem²¹³ veya bin yıllık bir Çağ'da²¹⁴ “gün” olarak ifade edilmektedir. Tanah üzerinde çalışma yürüten araştırmacılar ve yorumcuların, yaratılış süresinin 24 saatlik 6 günden meydana geldiğini öne sürmüştür. Yine Tanah'da sıkça telafuz edilen simgesel, şiirsel ve mecazi anlatımı dikkate alan diğer yorumcular ise, tam olarak bir günü 24 saat ile tanımlamaktan kaçınmışlardır. Bu zaman dilimini daha uzun bir dönemi işaret ettiğini varsaymaktadır. Gün üzerinde tam olarak neyin

²⁰⁶ FARŞİ, **a.g.e.**, s. 4.

²⁰⁷ FARŞİ, s. 3.

²⁰⁸ Sa'adya GAON (Sa'id B. Yusuf El-Feyyicimi), **Tefsiru't-Tevrat Bi'l-'Arabiyyetevrat (TORA) Tefsiri**, çev. Nuh ARSLANTAŞ, c. 1, İstanbul, 2018, s. 261.

²⁰⁹ FARŞİ, **a.g.e.**, s. 5

²¹⁰ GAON Sa'adya, **a.g.e.**, s. 263.

²¹¹ NASR, **a.g.e.**, s. 74.

²¹² Yeşaya, 2: 12-18; (Rab'bin günü)

²¹³ Mezmurlar, 95:8; (O gün)

²¹⁴ Mezmurlar, 90:4; (“Senin gözünde bin yıl, geçip giden “gün” gibi Bir gece nöbeti gibidir.”)

kastedildiği bilinmiyor. Yalnız tanrının buyruğuyla başladığı ve yaratma etkinliğiyle son bulduğu çıkarımı yapılabilir.²¹⁵

“Gün (יום)” ve Gün’ün türevlerinden oluşan kelimeler Tanah’da bin dokuz yüz altmış üç defa zikredilmektedir.²¹⁶ Tanrı evrenin yaratılışındaki her aşamayı birer birer açıklamıştır. Evrenin tanrı tarafından dizayn edilmesi; “*Sonra Tanrı yaptığı her şeye baktı; hepsi çok iyiydi. Akşam oldu, sabah oldu, altıncı gün.*”²¹⁷ “*Böylece gökler ve yer, her şeyiyle tamamlandı.*”²¹⁸ Tevrat’ta geçtiği üzere altı günde oluşmuştur. Altıncı gün yaratılıştaki günlerden farklı olarak “altıncı bir gün” değil, “altıncı gün”dür ve özeldir. Bu gün tanrının yaratılışı tamamladığı gündür. Sivan ayının altıncı günü şeklide açıklanabilir. Bu gün Tora’nın kabul edildiği gündür. Zira yaratılış, ancak yaratılış gayesinin gerçekleştiği zaman Tora’nın kabul edilmesi tamamlanmış sayılmaktadır.²¹⁹

Altı gün meselesinde Yahudi bilim adamı Einstein’ın dünyadaki zaman ve evrendeki uzay zamanı arasındaki ilişki üzerinde açıklamaya çalışmıştır. Bir gün denildiğinde Tevrat’ın bir dünya gününü işaret ettiği aşikâr olmasına rağmen Einstein’ın ortaya attığı izafiyet teorisine göre bir cismin kütlesi ne kadar büyükse yüzeyinde de zaman o kadar yavaş akmaktadır. Peki böyle bir durumda evrendeki bir zaman dilimi dünyadaki ne kadarlık bir zamana karşılık gelmekte. Einstein bunun için bir evrensel zaman ölçeği oluşturmaya çalışmıştır. Tanah’ın 90. Mezmurun’da geçen “*Bin yıl bir gün*” ifadesi de zamanın Tanrı tarafından farklı bir ölçeği olduğunu göstermektedir. Yaratılışın üçüncü gününe kadar dünyanın yaratılmamış olması dolayısıyla verilen zamanın dünyasal karşılığı olduğunu söylemek zordur. Çünkü dünya henüz oluşmamıştı.

Einstein 1948 yılında gerçekleştirilen Big bang tahminine dayandırdığı evrenin yaratıldığı zamanı ışığın mevcudiyeti fikrini evrensel saat her ışık dalgasının bir an

²¹⁵ KONUTGAN, a.g.e., s. 803.

²¹⁶ Söz Konusu rakamlar, Kitab-ı Mukaddes Şirketi’nin hazırlamış olduğu, kelimelerin Eski Ahit ve Yeni Ahit’te nerede ve ne şekilde geçtiğini gösteren Kutsal Kitap Dizini aracılığıyla elde edilmiştir. **Kutsal Kitap Dizini (Geniş Kapsamlı)**, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2004, ss. 873-888.

²¹⁷ Yaratılış, 1:31.

²¹⁸ Yaratılış, 2:1.

²¹⁹ FARSI, a.g.e., s. 13.

olduğu teorisini ortaya atmıştır. Dünya yüzeyine ulaşan ışık dalgalarının aksine dünyadan yayılan dalgaların milyon başına 2.12 parça genişliğine sahiptir. Bu şu anlama gelmektedir; Dünyadaki her milyon saniyede güneş 2.12 saniyelik bir zaman kaybına uğramaktadır. Eğer güneş 2.12 saniye kaybediyorsa evrenin kaybı daha fazla olmaktadır. Yaratılıştaki madde yoğun iken çekim kuvveti daha fazlaydı. Einstein bunu hesaba katarak evrenin ilk yaratılışında maddenin yoğun olduğunu bunun da çekim gücünün çok fazla olması ve dolayısıyla zamanın çok yavaş bir şekilde akmasına sebep olduğunu belirtmektedir. Madde ayrıldıkça zaman çekim kuvvetinin azalmasına binaen hızlanmaktadır. Einstein'ın bu teorisine göre yaratılıştaki geçen günlerin dünya zamanına çevirdiğimizde geçen ilk gün sekiz milyar yıl sürmüştü. İkinci dört milyar yıl, üçüncü iki milyar yıl, dördüncü bir milyar yıl, beşinci beş yüz milyon yıl ve altıncı 250 milyon yıllık bir zaman diliminde gerçekleşmiştir.²²⁰

Einstein zamanı, maddeyi ve uzayı birbirine bağlayarak 1920'li yıllardan önce “mutlak uzay” ve “mutlak zaman” görüşü egemenliğini yıkarak uzayın ve zamanın sonsuzdan gelerek sonsuz bir zamana uzandığı fikrini yıkmıştır. Geliştirdiği “izafiyet teorisi” ile uzay ve zaman kavramlarının ayrı ve mutlak olarak anlaşılmasını ortadan kaldırarak uzay-zaman kavramını kullanmıştır. Uzay-zamanın yapısı gereği evrende cisimlerin hareket ve işleyişinde belirleyici bir unsur olarak evrendeki her şeyden etkilendiğini belirtmiştir. Uzayın bu etkilenmeyle beraber genişlediği en sonuna dek geriye gidildiği takdirde uzay yok olduğu için zaman kavramının da yok olacağı ve Big Bang ile yapılan deneylerin ve çalışmaların aslında sadece maddenin değil bununla beraber zamanın da başlangıcı olduğunu ifade edebiliriz.²²¹

Evrenin genişlemesi beraberinde zamanın da ilerlemesine sebep olmuştur. NASA (National Aeronautics and Space Administration) tarafından yapılan araştırmalar sonucunda, evrenin bilim insanlarının düşündüğünden daha yavaş büyüdüğünü ve 13,8 milyar yaşında olduğunu, tahminlere göre 100 milyon yıl daha eski olduğunu belirtilmektedir.²²² Büyük patlama (Big Bang) teorisine göre evrenin

²²⁰ <http://angelsdia.com/tevratta-yaratilis-bilimsel-aciklamasi-2/> Erişim 05.07.2019

²²¹ Caner TASLAMAN, **Big Bang ve Tanrı**, İstanbul Yay., İstanbul, 2003, s. 22.

²²² https://science.nasa.gov/science-news/science-at-nasa/2013/21mar_cmb Erişim 05.07.2019

oluşum süreci evrenin bundan 15-20 Milyar yıl önce oluştuğu iddia edilmektedir.²²³ Bugün ortalama bir hesapla evrenin 15 milyar yıl yaşında olduğunu belirtirken farkında olmadan zamanında 15 milyar yıl yaşında olduğunu belirtiyoruz. Evren ve zaman iç içedir. Bu sebepten dolayı ayrı düşünülemez.²²⁴

Evrenin yaratılması ile ilgili Tanah dışında tarihsel bir bilgi ve bu bilgilerin tutarlılığının dayandığı doğruları bulmak zordur. Yaratılış konusunda genel olarak günümüze ulaşan bilgiler efsaneler ve mitlerden türetilmiştir. Yaratılış kısmının ilk bölümünden²²⁵ geçen tek tanrılı yaratılış fikrinden çok uzak çok tanrılı yaratılış anlayış hâkimdir. Bu çok tanrılı durum zamanla bitmek tükenmez kavgaları ve iktidar savaşlarını beraberinde getirmiştir.²²⁶ Tora'da geçen yaratılış durumu bazı eski medeniyetlerinde rastlamakta mümkün, Eski Mısır, Eski Babillerde ve Gılgamış destanında da benzer ifadeler bulunmaktadır. Fakat bu medeniyetlerin sahip olduğu politeizm yaratılıştaki hâkim gücü çok tanrılara dayandırırken, Yahudilikte yaratılış tek bir tanrı ile yapıldığı kabul edilmektedir.²²⁷

Zamana kıymet verme fikrinin beşeriyetin zaman ve mekân mefhumlarını idraki ile başladığını merkeze alarak yapacağımız bir çıkarımda gece-gündüz, yaz-kış gibi devri hareketlerin olduğunu söyleyebiliriz.²²⁸ Tanah'ın yaratılış kısmında gece ve gündüz zaman bölümlerinin geçmesi de evrenin varoluşu ile beraber belli kısımlara ayrıldığını ifade etmek içindir. Evrenin yaratılışı ve zaman mekân tasavvurlarının oluşumunda ilahi kitaplarda özellikle Tanah'ta elde edilen bilgilerin somut olarak ispatlanması mümkün olmamıştır.

Bugünkü mevcut kozmolojik teori sayesinde evrenin yaratılışı hadisesi, Büyük Patlama'ya dayandırılarak zaman ve mekânın ortaya çıktığı anlatılmaktadır. Genişleyen evrenin standart modeli öngörülmektedir. Geçmişte evren bugün olduğundan daha yoğundu. Bunun, geçmiş zamanda yaşanan bir takım oluşum

²²³ Stephen W. HAWKING, "The Edge of Spacetime," The New Physics, ed. Paul DAVIES, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, s. 65.

²²⁴ Cahit Doğan DOYAR, **Zamanın Gerçek Tarihi**, Ozan Yay., İstanbul, 2009, s. 28.

²²⁵ Yaratılış, 1:1 ("Başlangıçta Tanrı gökleri ve yeri yarattı.")

²²⁶ KONUTGAN, **a.g.e.**, s. 803.

²²⁷ Yusuf BESALEL, "Yaratılış", **Yahudilik Ansiklopedisi**, Gözlem Yay., c. 3, İstanbul, 2002, s. 773.

²²⁸ Osman TURAN, **On iki Hayvanlı Türk Takvimi**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1941, s. 3.

aşamalarında bu durumu doğrulamaktadır. İngiliz fizikçi P. C. W. Davies'in açıkladığı gibi:²²⁹

*“Bu tahminin aşırı olduğunu varsayarsak, evrendeki tüm mesafelerin sifıra gerildiği bir noktaya ulaşırız. Bu nedenle, ilk kozmolojik tekillik, evrene geçmiş geçici bir uç oluşturur. Böyle bir uç noktadan fiziksel muhakemeye, hatta uzay-zaman kavramına devam edemeyiz. Bu nedenle çoğu kozmolog, ilk tekilliği evrenin başlangıcı olarak düşünür. Bu görüşe göre, büyük patlama yaratma olayını temsil eder, yaratma olayını sadece evrendeki tüm madde ve enerjiden değil, aynı zamanda uzay-zamanın kendisinden de yaratır.”*²³⁰

Böyle bir anlayışa göre, evren daha önce varolan bir boş uzayda bir noktaya gelmedi. Aksine uzay ve zaman kendilerini geldi evren ile birlikte olmak, bu kesinlikle hiçbir şeyden yaratılma anlamına geliyor. Böylece Barrow ve Tipler, *“Bu tekillikte, mekân ve zaman geldi” varoluşa; kelimenin tam anlamıyla, tekillikten önce hiçbir şey yoktu, bu nedenle, eğer Evren böyle bir tekillikten köken alırsa, gerçekten yoktan var etmek / yaratmak bir yaratım(ex nihilo) olurdu.*²³¹

Ünlü Yahudi filozof Philo'ya göre evrenin Yarattılışı zaman içinde değildi. O, *“evrenin altı gün içinde ya da zaman içerisinde yapılmış olduğunu varsaymak delice. Altı gün” ifadesi yalnızca en mükemmel düzenlemeyi belirtir. Dünyanın gerçek bir başlangıcı olup olmadığı sorusuna, kendisiyle tutarsız olsa da olumsuz bir cevap veriyor. Kozmosun “putperestler tarafından adanmış” kısımlarının olmadığı bir zaman vardı; Tek başına Tanrı hiçbir zaman var olmadığını öne sürmüştür. O Tanrı'nın burada görünür dünyadaki madde değil, yalnızca ideal ve anlaşılır dünyanın Yarattıcısı olarak tasarlandığını”* savunur.²³² Stephen Hawking'e göre

²²⁹ William Lane CRAIG, **Time and Eternity**, Crossway Books, United States of America, 2001, s. 217.

²³⁰ P. C. W. DAVIES, "Spacetime Singularities in Cosmology and Black Hole Evaporations," in **The Study of Time III**, ed. J. T. FRASER, N. Lawrence and D. PARK, Berlin, 1978, s.78-79'den akt. CRAIG, **a.g.e.**, s. 217.

²³¹ John BARROW and Frank TIPLER, **The Anthropic Cosmological Principle**, Oxford University Press, New York, 1986, s. 442. den akt. CRAIG, **a.g.e.**, s. 218.

²³² Kaufmann KOHLER & Emil G. HIRSCH, "Creation", **The Jewish Encyclopedia**, Funk & Wagnalls Company, New York & London, c. 4. 1904, s. 338.

Tanrının varlığı “Evrenin bir başlangıcı olduğca, bir yaratıcısı olduğunu varsayabiliriz”²³³ fikrinden hareket etmemiz gerektiğini zorunlu kılmaktadır. Böyle bir durum evrenin varlığı, değişimi, hareket ve nedenliliği gibi niteliklerden hareketle tanrıya ulaşmaya dolayısıyla tanrının evrenin nedeni olarak görmemizi sağlayan kozmolojik bir delil olmuştur. Bu delil çeşitli versiyonlarıyla birlikte İslam, Yunan, Yahudi ve Hıristiyan filozoflar tarafından kullanılmıştır.²³⁴

Saadia Gaon kâinatın yoktan yaratılmışlığı ile ilgili olarak ortaya attığı son delil zaman mefhumuyla ilintilidir. Zamanı geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman olmak üzere üç boyutlu bir algının sonucu olduğunu ifade etmiştir. Bunlar içinde en kısa ve geçici olan boyutun şimdiki zaman olduğunu ve zamanın sonluluğunu dolayısıyla yaratılmışlığa erişebilmenin bir örnek vererek açıklar; “Hiçbir sonsuz geçilemez” Bu önerme ile Aristo’nun evrenin sonsuz oluşu ve zamanın ezeliyeti ilkelerini açıklamaya çalışmıştır.²³⁵

Ortaçağ Yahudi filozoflarında evrenin yaratılması ile beraber zaman kavramı belli başlı argümanlarla açıklamaya çalışmıştır;

1. Hareket başlamadan ebedi olmalı. Zaman bir hareket kazasıdır; "zamansız hareket (*yani*, hiç değişmeyen)" ve "hareketsiz zaman (*yani*, hiç değişmeyen) " kendi kendisiyle çelişen kavramları vardır; bu nedenle, zamanın başlangıcı yoktur.

2. Dört elementin altında yatan ana kemer konusu ebedi olmalıdır. "Olmak" formda olmak anlamına gelir. Ancak, kendi varsayımına göre, asal meselenin, "asal" kavramında ima ettiği şekli yoktur; bu yüzden asla "olmadı".

3. Çürüme ve çözülme, çelişkili unsurlardan kaynaklanır. Ancak küresel hareket çelişkili ilkeleri dışlar ve başlangıç ve bitiş değildir.

²³³ Stephen W. HAWKING, **Zamanın Kısa Tarihi**, çev. Sabit SAY ve Murat URAZ, Milliyet Yay., İstanbul, 1991, s. 152.

²³⁴ Cafer Sadık YARAN, "Bilimsel Nesnellik ve Teistik İnanç", **19 Mayıs Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 10, sy. 10, Samsun, 1998, s. 128.

²³⁵ H. Austryn WOLFSON, **Kelâm Felsefeleri Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi Kelâmı**, çev. Kasım Turhan, Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 319.

4. Dünyanın bir başlangıcı olduğunu varsayalım; o zaman ya yaratılışı gerekliydi - yani ebediydi ya da önceki varlığı imkânsızdı (ve dolayısıyla şimdi olmayabilir); ancak eğer mümkünse, olasılık (potansiyel), olasılığı içeren bir özne taşıyan öznelikleri varsayar.²³⁶

Modern yaratılış fikri Evrenin yaratılışı konusunda tek tanrılı dinlerin ortaya koymuş olduğu dört ana konuyu işaret etmektedir. Bu dört hususu savunan sadece tek tanrılı dinlerde olmuştur. Big bang de ortaya atılan dört hususun doğruluğunu anlamaya çalışacaktır. Tek tanrılı dinlerin dört temel iddiası şöyledir;

1. Evren yoktan yaratılmıştır. Dolayısıyla bir başlangıç zamanı vardır. Maddenin bir sonu bulunmaktadır.

2. Evrenin yaratılışı belli zaman dilimlerine aşamalı bir şekilde gerçekleşmiştir.

3. Evrenin yaratılması belli amaçları içermektedir.

4. Evrenin bir başlangıç zamanı olduğu gibi bir sonu da vardır.²³⁷

1.1.2. Yeryüzünün (Dünyanın) Yaratılışı

Üstümüzü saran gökyüzüne karşılık üzerinde yaşadığımız hayat sahasına “yeryüzü” denilmektedir. Bu manada yeryüzü “yerküre” olmamakla beraber bir dağ yamacında veya bir deniz kenarından etrafı seyreden bir kimse için “dünya” güneş sisteminin yer küresi olmayıp semanın örttüğü yer sahasıdır. Bu anlamda dünya sadece en fazla aşına olduğumuz varoluş alanı değil, gündelik nazar açısından da kâinatın merkezidir. Evrensel düzenin insan için hazırlanmış olduğuna nazaran “belde” olarak yeryüzü, fiziksel değilse de metafizik açıdan kâinatın merkezi sayılmaktadır.²³⁸

²³⁶ KOHLER, HIRSCH, **a.g.m.**, s. 338.

²³⁷ TASLAMAN, **a.g.e.**, ss. 8-9.

²³⁸ Seyyid Hüseyin NASR, **Religion and the Order of Nature**, Oxford University Press, New York, 1996, s. 133.

Tekvin’de sıralamaya göre ilk başta evrenin yaratıldığı sırasıyla yeryüzünün, insanın ve diğer canlıların meydana getirildiği anlatılmaktadır. Yaratılış olayı altı günlük bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Buna göre Tevrat’ta yeryüzünün yaratılış aşamaları şöyledir;

- **Başlangıç;** Gökler ve gezegenimiz yaratıldı. *“Başlangıçtan Tanrı gökleri ve yeri yarattı.”*²³⁹
- **Karanlık;** Yeryüzü şekillenmemişti ve karanlıktı. *“O zaman yeryüzü şekillenmemişti ve ıssızdı; derin suların üzerini karanlık örtüyordu ve Tanrı’nın etkin kuvveti suların üzerinde hareket ediyordu.”*²⁴⁰
- **Birinci Gün;** Büyük olasılıkla atmosferden yeryüzüne ışık süzölmeye başladı. O esnada yeryüzünde yaşayan biri bulunsaydı ışık kaynaklarını göremezdi, fakat geceyle gündüzü fark edebilirdi. *“Ve Tanrı “Işık olsun” dedi. Ve ışık belirmeye başladı. Tanrı baktı, ışık iyiydi; ışıkla karanlığı ayırdı. Tanrı ışığı gün, karanlığı gece diye adlandırdı. Akşam oldu, sabah oldu, birinci gün.”*²⁴¹
- **İkinci Gün;** Yeryüzü su ile kalın bir duman tabakası ile kaplanmıştı. Sonra bu tabaka birbirinden ayrıldı. Bu sayede sularla kaplı olan yer ile duman katmanı arasında bir boşluk oluştu. Bu boşluk Tanah’da suların arasında bir kubbe olarak tasvir edilmekte ve gök diye isimlendirilir. *“Ve Tanrı, “Suların arasında bir kubbe, sularla sular arasında bir bölme olsun” dedi. Böylece Tanrı kubbeyi yapmaya ve kubbenin altında kalacak sular ile kubbenin üstünde kalacak suları ayırmaya başladı. Ve böyle oldu. Tanrı kubbeyi gök diye adlandırdı. Akşam oldu, sabah oldu, ikinci gün.”*²⁴²
- **Üçüncü gün;** Yeryüzündeki sular alçaldı ve kuru toprak oluştu. Gökyüzü berraklaştı ve gün ışığı yeryüzüne daha fazla gelmeye başladı. Bu sayede yeryüzünden değişik türden birçok bitki türemeye başladı. *“Ve Tanrı, “Gökler altındaki sular bir yerde toplansın ve kuru toprak ortaya çıksın” dedi. Ve böyle oldu. Tanrı kuru toprağı yer, “ bir araya toplanan suları da deniz diye*

²³⁹ Yaratılış, 1:1.

²⁴⁰ Yaratılış, 1:2.

²⁴¹ Yaratılış, 1:3-5.

²⁴² Yaratılış, 1:6-8.

adlandırdı. Tanrı baktı, iyiydi. O zaman Tanrı ,şöyle dedi: “Yer üzerinde otlar çıksın, tohum veren bitkiler, tohumlu meyveleri olan, ve cinslerine göre meyve veren ağaçlar yetişsin.” Ve böyle oldu. Böylece yer üzerinde otlar çıktı; cinsine göre, tohum veren bitkiler ve cinsine göre tohumlu meyveler veren ağaçlar yetişmeye başladı. Tanrı baktı, iyiydi. Akşam oldu, sabah oldu, üçüncü gün.”²⁴³

- **Dördüncü gün;** yeryüzünden bakıldığında artık ay ve güneş görülmeye başlandı. Büyük ışık diye tabir edilen güneşin gündüz diyebileceğimiz zaman aralığına hükmedecektir. Bu sayede dünya üzerinde zaman kavramının oluştuğunu söyleyebiliriz. Ayrıca artık vakitlerin oluşturularak ayların, yılların belli olması ve gece gündüz arasındaki farkın anlaşılabilmesi adına ay ve güneş oluşmuştur. “Ve Tanrı şöyle dedi: “Gün ile geceyi ayırmak için, gök kubbede ışıklar belirsin. İşaret olsunlar; dönemleri, günleri ve yılları göstereyin. Yer üzerine ışık saçmak için gök kubbede ışık görevi görsünler” Ve böyle oldu. Tanrı iki büyük ışık yaptı; büyük ışık güne hükmedecek, küçük ışıkta geceye hükmedecekti; ayrıca yıldızları da yaptı. Böylece Tanrı yer üzerine ışık saçmaları için onları gök kubbeye koydu. Onlar güne ve geceye hükmedecek, ışıkla karanlığı ayıracaklardı. Tanrı baktı, iyiydi. Akşam oldu, sabah oldu, dördüncü gün.”²⁴⁴
- **Beşinci gün;** Tanrı gökte uçan hayvanları ve suyun altında yaşayan canlıları sürüler halinde var etmiştir. Bunlar kendi türleri arasında çoğalma yeteneğine sahiptir. “Ve Tanrı , şöyle dedi: “Sular Canlı sürüleriyle dolup taşsın ve yer üzerinde, gök kubbede kanatlılar uçuşsun.” Böylece Tanrı, dev deniz canlılarını ve sularda kaynaşan tüm canlıları cinslerine göre, uçan her kanatlıyı da cinsine göre yarattı. Tanrı baktı, iyiydi. Bunun üzerine Tanrı onları kutsadı, “ Üreyin, çoğalın”, dedi. “Denizleri doldurun; kanatlılar yeryüzünde çoğalsın.” Akşam oldu, sabah oldu, beşinci gün.”²⁴⁵
- **Altıncı Gün;** Yeryüzünde yaşayan büyük ve küçük hayvanlar yaratıldı. Altıncı günün sonunda Tanrı, en muazzam eseri olan ilk insan çiftini yarattı.

²⁴³ Yaratılış, 1:9-13.

²⁴⁴ Yaratılış, 1:14-19.

²⁴⁵ Yaratılış, 1:20-23.

“Ve Tanrı şöyle dedi: “Yer, cinslerine göre canlılar meydana getirsin; yeryüzünde cinslerine göre evcil hayvanlar, yaban hayvanları , ve diğer canlılar olsun.” Ve böyle oldu. Tanrı cinslerine göre yerin yaban hayvanlarını, cinslerine göre evcil hayvanları ve cinslerine göre topraktaki diğer tüm canlıları yarattı. Tanrı baktı, iyiydi. Ve Tanrı , şöyle dedi: “Bizi yansıtan, bize benzeyen insan yapalım. Denizin balıklarına, gökte uçan kanatlılara, evcil hayvanlara, tüm yeryüzüne, yeryüzündeki diğer tüm canlılara hâkim olsun.” Böylece Tanrı insanı Kendi yansıması, Kendi benzeri olarak yarattı; Tanrı onları erkek ve kadın olarak yarattı. Sonra Tanrı onları kutsadı: “Çocuklar sahibi olun, çoğalın yeryüzünü doldurun ve onu denetiminiz altına alın. Denizin balıklarına, gökte uçan kanatlılara ve yeryüzündeki tüm canlılara hâkim olun” dedi. Ve Tanrı, şöyle dedi: “İşte, tüm yeryüzünde tohum veren her bitkiyi ve meyvesi tohumlu her ağacı size verdim; bunlar size yiyecek olacak. “Yerin tüm yaban hayvanlarına, göklerde uçan tüm kanatlılara ve yeryüzündeki tüm canlılara bütün yeşil bitkileri yiyecek olarak verdim.” Ve böyle oldu. Sonra Tanrı yaptığı her şeye baktı; hepsi çok iyiydi. Akşam oldu, sabah oldu, altıncı gün.”

- **Yedinci Gün;** Artık tanrı tam anlamıyla evreni, dünyayı ve içindeki canlı varlıkları yaratmıştır. Altı günlük bir zaman dilimini içine alan yaratılış sonunda tanrı yedinci günü kendi için bir dinlenme günü yapmıştır. Tevrat bize yaratılış aşamasındaki olayları gün gün anlatarak yeryüzünün yaratılış zamanı ve süreçlerini anlatmıştır. *“Böylece gökler ve yer, her şeyiyle tamamlandı. Yedinci gün geldiğinde Tanrı yaptığı bütün işi bitirdi. Dolayısıyla, çalışmayı bırakıp yedinci günü dinlenme günü yaptı. Tanrı yedinci günü kutsadı ve kutsal olarak ayırdı; çünkü yapmayı amaçladığı her şeyi yaratmış, o günü dinlenme günü yapmıştı. Yehova Tanrı'nın yeri ve göğü yaptığı gün, onların yaratıldığı zaman hakkındaki kayıt budur.”*²⁴⁶

²⁴⁶ Yaratılış, 1:1-4.

1.2. Zamanın Sonu (Kıyamet)

Zaman ile ilgili düşüncelere bakıldığında zamanın nöbetleşe sürmesi veya yeni bir dünyanın ebedi oluşumu görüşlerine rastlarız. Zamanın geçişinde ister belirli bir hedef doğrultusunda gerçekleşsin ister nöbetleşe dairesel bir dönüşüm söz konusu olsun hepsinde de bir ebedilik, sonsuzluk tasviri bulunmaktadır. Kâinatta her canlı için bir başlangıç olduğu gibi bir son da bulunmaktadır.²⁴⁷ Bu açıdan dinler tarihi için önemli bir konu olan kıyamet tarihi çok eski zamanlara dayanmaktadır. Kıyametle ilgili bilgilerin en fazla yer işgal ettiği dinler Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam olmuştur.²⁴⁸ Kıyamet, dünyanın bağlı olduğu kâinat sisteminde ortaya çıkacak değişimin ardından ölümlerin diriltilmesiyle başlayıp sonsuz bir zamana kadar devam edecek olan âlemdir.²⁴⁹

Zamanın başlangıcı gibi zamanın sonu meselesi de dünyanın sonu (kıyamet) ile ilintilidir. İnsanoğlunun yaşadığı süre boyunca en merak ettiği meselelerden biri olmuştur. Bu sebepten her dinin kendine özgü teolojik yapısı gereği dünyanın başlangıcı ile ilgili bir tasavvurun yanında dünyanın sonu ile ilgili bir tasavvur bulunmaktadır. Bu tasavvurun merkezinde insan yaşamının sonu olan ölüm vardır. İnsanın kıyameti gibi dünyanın ve evreninde bir kıyameti vardır. Birçok dini inanç sisteminde yaşanan dünyanın bir gün son bulacağı anlayışı hâkimdir.²⁵⁰

Yahudilikte, dünyanın varoluşu ve yok oluşunu Tanrı'nın gücüne ve etkisine dayandırmaktadır. Tanrı kâinattan el çekecek olursa evrende yok olacaktır. Tanah'da bu düşünce şöyle yer bulmaktadır; *“Hiçliğin üzerine dünyayı asar”*²⁵¹, *“Yüzünü gizlersin tedirginleşirler, Ruhlarını alırsın, olur gider ve toprağa dönerler.”*²⁵² Tanrı yegâne yaratıcı ve yok edici olarak otorite kabul edilmektedir.²⁵³

Kâinatın yoktan (ex nihilo) yaratıldığını, fani olduğunu ve zamanın linear (düz) bir şekilde akıp gittiğini kabul eden semavi dinlere göre ise kâinatla birlikte

²⁴⁷ SARIKÇIOĞLU, a.g.e., 2011. s. 272.

²⁴⁸ Mehmet AYDIN, a.g.e., s. 412.

²⁴⁹ Bekir TOPALOĞLU, “Kıyamet”, **DİA**, c. 25, s. 516.

²⁵⁰ ADAM, a.g.e., s. 226.

²⁵¹ Eyüp, 26:7.

²⁵² Mezmurlar, 104:29.

²⁵³ Hayrullah ÖRS, **Musa ve Yahudilik**, Remzi Yay., İstanbul, 1966, s. 357.

içinde yaşanan zaman da kıyamet denilen bir aşama ile sona erer ve yeni bir âlemle beraber sonsuz zaman başlamaktadır. Yahudiliğe göre kâinat yoktan var edilmiştir. Âdem ve Havva'nın cennetteki itaatsizliğinden dolayı insanın yaşamı dünyada devam etmiştir. Dünya “olam ha-zeh (עולם הזה)” hüküm gününden sonra “yom ha-din (יום הדין)” ve öbür dünya “olam ha-ba (עולם הבא)” başlayacaktır. Yahudilikte ahiret hayatıyla ilgili düşünceler bir siteme oturtulamadığı için kurtarıcı (Mesihî) dönemle gelecek dünyanın konumuna dair farklı yorumlar oluşturulmuştur. Ahir zamanın sonunda “aharit ha-yamim (אחרית הימים)” bir anlayışa göre ilk olarak kıyamet kopacak ardından Mesihî aşamaya geçilecek, Yaygın bir yoruma göre ise önce 1000 yıllık Mesihî dönem öngörülmektedir. Mesih'le beraber yeni bir dünya kurulacaktır. Yahudi inancı göre kıyamet öncesi belli başlı bazı tabiat olayları vuku bulacaktır.²⁵⁴ Bunlar başlıca seller, zelzeleler, yıldızların dökülmesi, güneşin ve ayın kararması, gibi tabiatüstü olaylar, korkunç değişiklikler vuku bulacak, her yeri karanlık saracak, daha sonra ölümler dirilip hesaba çekilecek, iyiler de mükâfatlandırılacak, kötüler cezaya çarptırılacaktır.²⁵⁵ Musa peygamber ve diğer büyük peygamberlerin zamanlarında öteki âlemde bir kıyametten, insanın amellerinin ölümünden sonra mukabelesinin vuku bulacağına dair bir bahis açılmamıştır. Yahve'nin dirilerin tanrısı olduğu ve insanın bu dünyada mükâfatını göreceğine inanılmaktadır. Bu inanmada hayata mana veren tek bir tanrıya yapılan imandır.²⁵⁶

Yahudilik kıyamet ile ilgili ilk metinlere miladi ilk asırlarda yaygın bir edebiyat türü olan apokalips metinlerde bulmak mümkün. Bu metinler Hezekiel'in, Zekeriya'nın, Yoel'in ve Daniel'in kehanetlerinde oluşmaktadır.²⁵⁷ Bunlar içinde önemli bir bilgi kaynağı olan Daniel m.ö. 164'de tamamlanmıştır. Bu kitapta yazar Yüzyıllar boyunca ortaya çıkmış kehanetleri derlemiştir. Daniel kitabında anlatılan Nebukadnezzar'ın gördüğü bir rüya üzerinden kıyamet süreci tasvir edilmiştir.²⁵⁸ Nebukadnezzar rüyasında bir heykel gördüğünü bunun yorumlanmasını ister. Tanah'ta geçen bölümde rüya şu şekilde anlatılmakta;

²⁵⁴ TOPALOĞLU, **a.g.m.**, s. 516.

²⁵⁵ Bk. İşaya, 13:6-16, Sefanya, 1:14-18, Yoel, 2:2-11.

²⁵⁶ Annamari SCHİMMEL, **Dinler Tarihine Giriş**, Kırkambar Yay., İstanbul, 1999, s. 42.

²⁵⁷ Fuat AYDIN, **a.g.e.**, s. 45.

²⁵⁸ Daniel, 2:1.

“Sen ey kral, düşünde dev bir heykel gördün. Işıl ışıl parlayan Bu kocaman heykel senin önünde duruyordu, görünüşü korkunçtu.”²⁵⁹

“Heykelin başı saf altın, göğsü ve kolları gümüş, karnı ve kalçası bakır, bacakları demir, ayakları ise kısmen demir kısmen kildi. Sen bakarken, bir taş el değmeden yerinden kesildi ve o taş heykeli demir ve kil ayaklarından vurup parçaladı.”²⁶⁰

Daniel bu rüyada tasvir edilen altın başın Nebukadnezar olduğunu; kralın ölümünden sonra alt bir krallık kurulacağı bununda tunç krallık eliyle yok olacağı nihayetinde tunç krallığında bir gün sona ereceği Tanah'ta şu şekilde anlatmıştır;

“Bu kralların zamanında, göklerin Tanrısı asla yıkılmayacak bir krallık kuracak., O krallık başka bir halkın eline geçmeyecek. Bütün bu krallıkları ezip sona erdirecek ve kendisi sonsuza dek duracak.”²⁶¹

Dünyanın bir şekilde tanrı tarafından sonunun geleceği ve ebedi krallığın tanrı ebedi krallık kuracağı anlatılmaya çalışılmıştır. Bu krallığın tanrı tarafından seçilmiş bir millete verileceği ve bununda çağlar boyunca devam edeceği Daniel kitabında şu şekilde anlatılmaktadır;

“Krallık, saltanat ve bütün gökler altındaki krallıkların ihtişamı Yüceler Yücesinin kutsal halkına verildi. Onların krallığı çağlar boyu sürecek bir krallıktır. Bütün yönetimler onlara kulluk edecek, onlara itaat edecekler.”²⁶²

Yahudilikte kıyamet ile ilgili anlatılan Daniel metinlerinin dışında da Tanrı bilinmeyen bir unsuru insanların gündemine getirmektedir. Evrensel tarihi oluşturan hadiseler ezeli ve ebedi kozmik döngü ritmini betimlememektedir. Evrende var olan ay, güneş ve yıldızların durumlarına göre de şekil alamaz Sadece tanrının takdiri ile gerçekleşecektir. Bu takdir yetkisinin de sadece İsrail lehine kullanacağı anlatılmaya

²⁵⁹ Daniel, 2:31.

²⁶⁰ Daniel, 2:32-34.

²⁶¹ Daniel, 2:44.

²⁶² Daniel, 7:27.

çalışılmıştır. Bu zafer sadece siyasi (krallık) düzlemde değil zamanın sonu ile beraber İsrail'in selametinin eş değer tutulduğu anlaşılmaktadır. İsrail'in selameti Tanrı tarafından ezelden belirlenmiş olup İsrail halkının işlediği günahlara karşın tarihin planı içine kaydedilmiştir.²⁶³ Bir başka deyişle İsrail oğullarının başlarına gelenler bir tür cezadır, fakat hiçbir ceza kıyamete kadar devam etmez; bir gün geldiğinde Tanrı İsrailoğulları için yeni bir sayfa açacaktır.²⁶⁴

1.2.1. Tanah'ta Kıyamet

Yahudilikte temel dini metinlerinden biri olan Tanah'ta kıyamet üç farklı şekilde anlatılmıştır. Buna göre kıyamet; *“O gün”*²⁶⁵, *“Son vakit”*²⁶⁶ ve son olarak *“Kefaret Günü”*²⁶⁷ anlamlarında kullanılır. Tanah'ta bu üç farklı günün dışında *“zamanların sonu”*, *“karar günü”* ve *“rabbin günü”* şeklinde de kıyamet zamanı ifade edilmiştir.²⁶⁸ Farklı anlamlarda da kıyamet zamanı anlatılmaya çalışılmıştır. Bunlardan birinde; *“Ve o gün öyle olacak ki, büyük bir boru çalınacak ...”*²⁶⁹ Anlatılırken bir başka yerde ise; *“Ve yedinci ayın onunda boru çalacaksınız; tüm memlekette Kefaret Gününde yüksek sesle boru çalacaksınız...”*²⁷⁰ şeklinde kıyametin yedinci ayın onunda gerçekleşeceği anlatılmıştır. Kıyamet olayının gerçekleşeceğini insanlar bir boru sesi ile anlayabileceği ifade edilmektedir.²⁷¹ Kıyamet günü sadece dünyanın ve kâinatın ortadan kaldırılması anlamına gelmemektedir. Hesap günü de Yahudilikte kıyamet anlayışı ile beraber anlatılmıştır; Buna göre Tanah'da;

²⁶³ ELİADE, ss. 303-304.

²⁶⁴ Mahmut NANA, **Yahudi Tarihi**, çev. Durmuş Ahsen BATUR, Selenge Yay., İstanbul, 2008, s. 254.

²⁶⁵ İşaya, 12:1; (*“O gün, ‘Sana şükrederim ey Yehova’ diyeceksin. “Çünkü” bana çok kızmış, olduğun halde öfken yatıştı, artık beni teselli ediyorsun.”*)

²⁶⁶ Daniel, 2:11; (*“Sağ görülü olanlardan bazıları sendeletilecek, çünkü arındırılarak temizlenmeleri, ağırtılmaları gerekecek ve bu son vakte kadar sürecek; son ise belirlenen zamanda gelecek.”*)

²⁶⁷ İşaya, 25:9.

²⁶⁸ Arif ASLAN, **Bütün Din ve Kültürlerde Kıyamet**, Samanyolu Yay., İstanbul, 2008, s. 111.

²⁶⁹ İşaya, 27:13.

²⁷⁰ İşaya, 25:9.

²⁷¹ Akif BİLGİN, **Kıyamet Sona Doğru Geri Sayım/Armagedon**, Kara Kutu Yay., İstanbul, 2005, s. 83.

“Çünkü Ben onların işlerini de düşüncelerini de biliyorum. Bütün milletleri ve dilleri bir araya toplamak üzere geliyorum. Onlar gelecek ve yüceliğimi görecekler. Ve aralarına bir işaret koyacağım...”²⁷²

Tanrının aralarına bir işaret koyacağım ifadesi kıyamet alameti nitelenmektedir. Yahudilikte kıyamet fikrinin Mesih ile bağlantısı bulunmaktadır. Yahudilikte Mesih olarak bilinen kurtarıcı, İbranca “(ham) maşiah (משיח)” ve Aramca “meşiha” kelimelerinin arapça şekliyle türetilmiş şeklidir. Kelime manası itibari ile yağ sürülmüş, mesh edilmiş temizlenmiş manalarına karşılık gelmektedir.²⁷³ Tanah’da geçen Mesih tabiri İlk başlarda eskatolojik bir kurtarıcıyı değil İsrail kralları için kullanılmıştır. Sonradan “başrahip” ve “rahipler” için de kullanılmıştır. Krallar tahta çıktıklarında kutsal yağ ile mesh edilmesi uygulamasının başrahip ve rahipler içinde uygulanması Mesih tabirinin bu sınıflar için kullanılmasına kapı aralamıştır.²⁷⁴ Literal manada yağlanmış, kutsanmış ve özel seçilmiş kişileri ifade etmektedir.²⁷⁵ Yahudi milletin farklı sınıflarında yer alan kral, peygamber yada din adamları için kullanılan “Mesih” zamanla eskatolojik bir anlam ihtiva etmeye başlamıştır. Yahudiler artık “Mesih” sözcüğünü Davud’un soyundan gelecek olan bir kurtarıcıyı tasvir etmek için kullanmıştır.²⁷⁶

Yahudilerin Eliyyahu ekolüne göre içinde yaşadığımız dünyanın ömrü en az 4250 ile 4291 yıl olacağı, bu tarihten sonra Mesih’in yeryüzüne geleceği ifade edilmektedir.²⁷⁷ Bundan dolayı Yahudiler Mesih’in geleceği zamanı belirlemeye çalışmışlardır. Mesih’in gelişini belirlemek için bazı tarihler ortaya atmışlardır. m.s. 240 ile 471 yıllarında gelmesi öngörülüyordu, fakat gelmemiştir.²⁷⁸ Bu tarihlerde Roma yönetimi altında ezilen Yahudilerin bir kurtarıcı beklemesinden

²⁷² İşaya, 66:18-19.

²⁷³ Ekrem SARIKÇIOĞLU, **Dinlerde Mesih ve Mehdi Tasavvuru**, Düşün Yay., İstanbul, 2017, s. 20.

²⁷⁴ SARIKÇIOĞLU, ss. 20-21.

²⁷⁵ Cengiz BATUK, **Tarihin Sonunu Beklemek/Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları**, İz Yay., İstanbul, 2003, s. 67.

²⁷⁶ Mustafa Sami BAYBAL, **İbrahimi Dinlerde Mesih’in Dönüşü**, Yediveren Yay., Konya, 2002, s. 27.

²⁷⁷ SARIKÇIOĞLU, **a.g.e.**, 2017, s. 20.

²⁷⁸ Ekrem SARIKÇIOĞLU, **Başlangıçtan Günümüze Kadar Dinler Tarihi**, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2002, s. 204.

kaynaklanmıştır.²⁷⁹ Buna göre Yahudi milleti zulüm ve sürgün dönemlerinde Mesihî çağın yaklaştığı konusunda öngörüler ortaya atmaktadırlar. Bazı çevreler tarafından bu Mesih'in geleceği tarihlere itiraz edilmiştir. Bu itirazların üç şeyin gelmesi ile gerçekleşeceğini öne sürmüştür. Bunlar; Define, Akrep, Mesih'tir. Mesih'in geleceği günü ve ayı belirleyenler haksız da değildir. Bunlara göre Nisan ayının 14. gecesinde Mesih gelecektir. Tanrı İsrailoğullarını Mısır'dan bu ayda ve bu günde çıkarmasından dolayı bu tarih kabul edilmiştir. Bugüne kadar bu zamanın gelmemesi Yahudi milletin günahkârlığından kaynaklanmaktadır. Buna göre Yahudiler bir veya iki Sebt (Cumartesi) gününe riayet etmesi halinde Mesih'in geleceği öngörülmektedir. Bu geliş nisan veya Tışri'ye tesadüf edecektir. Bu aylarda dünya yaratılmıştır. Yahudilerin kurtuluşunda bu zaman dilimlerinde olacaktır.²⁸⁰

Mesih'in 400 senelik bir süre zarfında hüküm süreceği ve daha sonra ölümüyle Mesihî dönemin son bulacağı Yahudiler tarafından söylenmektedir.²⁸¹ Yahudilerin Rabbinik metinlerinde Mesih'in saltanatının 40, 70, 400 veya 2000 yıllık süreleri kapsayacağı iddia edilmiştir. Mesih evrensel bir savaşta "Armageddon" sonra insanlar iman sahibi olacak ve Yahudi takvimine altıncı bin yılında dünyada yaşam sona ererek yedinci bin yılda kıyamet kopacaktır.²⁸² Dünya yedi günlük bir sessizliğe bürünüp sonrasında bütün canlılar yok olacaktır. Belirli bir zaman sonra insanlar hasredilip hesap günü gerçekleşecektir.²⁸³ "Rabbin Günü"ne hazırlanan Yahudiler bu günde dürüstlerin, güçlülerin, dinsizlerin ve küçük krallıkların adil bir şekilde amellerinden hesaba çekileceğine inanmaktadırlar.²⁸⁴ Tanah'da Tanrının cezalandırma vakti kıyamet ile alakalıdır. İsraililer kıyamet gününde dünyadaki insanları yargılayacağı ve İsrail'i ulusların başına geçirecektir. Bu görüşe karşın Amos peygamberin Rabbin Gününde bizzat İsrail'in cezalandırılacağı gün olduğu

²⁷⁹ Mustafa Sami BAYBAL, "Modern Yahudilikte Mesih İnancı Üzerine Bazı Mulahazalar", **Bütün Yönleriyle Yahudilik**, ed. Asife ÜNAL, Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yay., Ankara, 2012, s. 343.

²⁸⁰ SARIKÇIOĞLU, **a.g.e.**, 2017, s. 41.

²⁸¹ SARIKÇIOĞLU, s. 44.

²⁸² Mehmet BAYRAKDAR, **Üç Dinin Tarihi Yahudilik Hıristiyanlık İslam**, Say Yay., İstanbul, 2016, s. 96.

²⁸³ SARIKÇIOĞLU, **a.g.e.**, 2017, s. 36.

²⁸⁴ Francine KAUFMANN & Josy EISENBERG, "Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik", **Din Fenomeni**, çev. Mehmet AYDIN, Literatürk Yay., Konya, 2011, s. 107.

belirtilir. Dolayısıyla Rabbin Günü ulus ya da ulusların cezalandırılacağı dünyanın sonu olan kıyamettir.²⁸⁵

Tanah'ta yer alan Daniel kitabının 11.-12. babları tümüyle ahir zamanda gerçekleşecek olaylardan bahsetmektedir. Birçok Kitab-ı Mukaddes araştırmacısının ittifak ile m.ö. 160'lı yıllara ait olduğuna inanılan bir metindir. Daniel Kitabı Apokaliptik metinler içinde barındıran Mesih beklentisini anlatan önemli metinlerden biri olmuştur. Bu metinlerde geçen;

“Kanunun çiğnenmesine son vermek, günahı sona erdirmek, suç, için kefarete etmek, kalıcı doğruluğu getirmek, görüntüyü ve peygamberliği mühürlemek ve Kutsallar Kutsalını mesh etmek üzere senin halkına ve kutsal şehrine yetmiş hafta tanındı. Şunu bil ve anla; Yerusolim'in onarımı ve yeniden inşası için buyruğun çıkmasından, Önder Mesih'in gelişine dek yedi hafta ve altmış, iki hafta geçecek. Şehir eski durumuna getirilecek. Meydanıyla, çevresindeki hendeğiyle yeniden inşa edilecek. Ama bunlar olurken sıkıntılı zamanlardan geçilecek. Ve altmış, iki haftadan sonra Mesih öldürülecek, kendisine ait hiçbir şeyi olmayacak. Bir önder gelecek; onun orduları, şehri ve kutsal yeri mahvedecek. O yerin sonu tufanla olacak savaş, sona kadar sürecektir. Yıkımların olması kararlaştırıldı. Birçokları için yapılmış, ahdi bir hafta yürürlükte tutması gerekecek. Haftanın ortasında kurban ve sunuyu sona erdirecek. İğrenç, şeylerin kanadı üzerinde Yıkım getiren biri olacak. Tümüyle yok edilene dek, viranenin üzerine kararlaştırılan yıkım inecek.”²⁸⁶

Anlaşılacağı üzere Mesih'in gelmesi ile birlikte kıyametinde gerçekleşeceği ifade edilmektedir. Tevrat'ta başka bir bölümü olan İşaya Kitabı'nda kıyamet ile ilgili çeşitli bilgiler bulunmaktadır. İşaya'nın bir peygamber olarak görev yaptığı, Yehuda krallığı döneminde (m.ö.730-700) yaşamıştır. Tanah'ta çeşitli dönemlerde bizzat İşaya tarafından kaleme alınmış metinler bulunmaktadır. Özellikle Yehova'nın eskatalogya “dünyanın sonu ve öte dünya” ile ilgili etkinlikleri Koas-Ejderi'nin

²⁸⁵ KONUTGAN, a.g.e., s. 587.

²⁸⁶ Daniel, 9:24-27.

öldürülüğü hakkında eski mitos terimleriyle²⁸⁷ şu şekilde aktarmıştır; “*Yehova o gün Levyatanı*²⁸⁸, *kayıp giden, kıvrıla kıvrıla ilerleyen yılanı, evet o Levyatanı sert ve güçlü, büyük kılıcıyla cezalandıracak; deniz canavarını öldürecek.*”²⁸⁹

Kıyamete yakın ortaya çıkacak olan bir yaratığın Tanrı Yehova tarafından cezalandırılıp öldürüleceği konusunu aktarırken kıyamete yakın gerçekleşecek başka bir bapta Yehova'nın başlangıçta kaostan düzeni çıkarmak için yok ettiği canavarın, daha sonrada düzeni yeniden kuracağı olayın²⁹⁰ sonucundaki hadiseler şu şekilde anlatılmaktadır;

*“Kalk ey Yehova'nın kolu, uyan, gücünü kuşan! Çok eski günlerde, çok eski nesillerde olduğu gibi uyan. Rahab'ı paramparça eden, deniz canavarını deşen sen değil misin? Denizi, enginin derin sularını kurutan sen değil misin? Bedelle kurtardıklarının geçmesi için denizin derinliklerini yol yapan sen değil misin? Yehova'nın fidyeyle kurtardıkları dönecek, sevinç haykırılarıyla Sion'a gelecek, çağlar boyu yüzleri gülecek. Sevinç ve neşeyle dolacaklar, keder ve inilti uçup gidecek.”*²⁹¹

Yehova'nın dünyanın sonu ve öte dünya ile ilgili etkinliklerinin her hangi bir tarihlendirme işaret edilmemektedir. Birçok Kitab-ı Mukaddes araştırmacısı, bu metinlerin geç döneme ait olacağı konusunda birleşmiştir.²⁹² Kıyamet öncesi Mesih'in gelişi ile ilgili bir takım alametlerin Yahudilikte “meşiah sancıları”²⁹³ olarak adlandırılmaktadır. Buna göre; savaşlar, hastalıklar, doğal afetler, toplumsal bozulmalar ile birlikte kıyamet zamanına biraz daha yaklaşılabilecektir.²⁹⁴ Bunların yanında bir dönem dünyanın sonunun yaklaştığına dair ilk kehanet Roma

²⁸⁷ Samuel Henry HOOKE, **Ortadoğu Mitolojisi Mezopotamya Mısır Filistin Hitit Musevi Hristiyan Mitosları**, çev. Alaeddin ŞENEL, İmge Yay., İstanbul, 1993, s. 194.

²⁸⁸ “Muhtemelen timsah ya da deniz canavarı kastedilmektedir”. bk. **Kutsal Kitap Yeni Dünya Çevirisi**, 2008, s. 934.

²⁸⁹ İşaya, 27:1.

²⁹⁰ HOOKE, **a.g.e.**, s. 176.

²⁹¹ İşaya, 51:9-11

²⁹² HOOKE, **a.g.e.**, s. 225.

²⁹³ BESALEL, “Maşiah”, c. 2, s. 388.

²⁹⁴ BAYBAL, **a.g.e.**, 2002, s. 61.

İmparatorluğu'nun çöküşü ile gerçekleşeceği fikri de hem Yahudiler hem de Hristiyan milletlerinden hakimdi.²⁹⁵

1.2.2. Talmud'da Kıyamet

Yahudi din âlimlerine göre dünyanın ömrü 6000 yıl olarak gerçekleşecek. Bu altı bin yıllık zaman diliminin ilk iki bini *kaos*, ikinci bin yılı *şeriat* Tevrat, Üçüncü iki bin yılı da *Mesih* yılıdır Mesihî yıldan uzun bir zaman geçmesine rağmen, insanların işlemiş olduğu günahlardan dolayı Mesih'in gelmesi gecikmiştir. Mesihî iki binyıllık dönem seksen beşinci jübile yılı yani 4250 yılında başlamıştır. 6000 yılında bu zaman son bularak tamamlanacaktır. Dünyanın sonu da 4250 yılından daha az olmayacak ve sonunda kurtarıcı (Mesih) görünecektir. Kıyamet ise yedinci bin yılda kopacaktır.²⁹⁶ Elia'nın sinagogunda şöyle öğretiler; Dünya 6000 yıl duracak; 2000 yıl şaşkınlık, iki bin yıl yol gösterme, iki bin yıl da Mesih'in zamanı. Fakat ama bizim pek çok olan suçlarımız yüzünden bunlar geçtikleri gibi geçtiler. Yani Mesih'in gelişi gecikti.²⁹⁷

Yahudi felsefesine göre Mesih gelmezden evvel yedi bin yıllık dönemde bir takım olağanüstü olaylar inkişaf edecektir. Birinci bin yılda, belli başlı yerlere yağacak bazı yerlere yağmayacak, ikinci bin yılda yeryüzünde kıtlık baş gösterecek, üçüncü bin yılda büyük bir kıtlık yaşanacak; her yaş grubundan ve cinsiyetten insan günahlarından dolayı ayırt edilmeden ölecek ve Tanah unutulacak, dördüncü bin yılda biraz bolluk yaşanacak, beşinci bin yıla gelindiğinde ise bolluk artacak ve Tanah bu dönemde hatırlanarak okunacaktır. Altıncı yıl içerisinde gayb âleminden (semavi) sesler duyulacak, yedinci bin yılda artık savaşlar hakim olacak “*gog*” ve “*magog*”²⁹⁸ bu dönemde ortaya çıkacaktır. Yedinci yılın sonunda Mesih gelerek 6000 yılında Mesihî dönemi tamamlayarak 7000'de kıyamet kopacaktır. Bu dünya tamamen ortadan kaldırılarak yerine yeni bir dünya ve düzen kurulacaktır.²⁹⁹

²⁹⁵ Mircae ELİADE, **Ebedi Dönüş Mitosu**, çev. Ümit Altuğ, İmge Yay., Ankara, 1994, s. 34.

²⁹⁶ SARIKÇIOĞLU, **a.g.e.**, 2017, s. 30.

²⁹⁷ Talmud Sangendir 97a-97b; bk. ÖRS, **a.g.e.**, s. 358.

²⁹⁸ Detaylı bilgi için bk. Yasin MERAL, **Yahudilerin Ahir Zamanı Yahudilikte Gog-Mangog. Deccal Mesih**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2019, ss. 96-106.

²⁹⁹ Baki ADAM, **Din Bilimleri İki**, Ankara Uzaktan Eğitim Merkezi Yay., Ankara, 2006, s. 232.

2. Yahudilikte Kutsal Zamanlar

2.1. Kutsal Zaman

Kutsalın ve kutsala yönelik tecrübelerin insan hayatında hayati bir fonksiyonu vardır. Dinlerde uygulanan ritüellerine daha çok doğaüstü bir güç olan olguya dayalı yapılmaktadır. Bu olgu tanrı ve tanrıya dayalı her türlü şey kapsamaktadır.³⁰⁰ Yahudilikte kutsal zaman konusuna geçmeden evvel kutsalın tanımını yapmak gerekmektedir. Kutsal kelimesi Latince “*sacer*” kelimesinde gelmektedir. Kutsal, insanda saygı uyandıran; saygıya ve korkuya sevk eden her şeydir. Kutsal bilinemeyenin ve aynı zamanda ölçülemeyenin gizemi önünde hissedilen hayrettir. Kutsal birçok dinin temel mefhumlarından biri ola gelmiştir.³⁰¹ Yukardan aşağıya bir varlık hiyerarşisi içinde kendini ifade eden dinler, Kâinata en üst gücü tanrıda görmektedir. Dolayısıyla bunu da kutsallık düşüncesi üzerine bina etmektedir. Bu haliyle dinlerin temelinde kutsallığın olduğunu söyleyebiliriz.³⁰²

Kutsala dair anlatılarda insana; geçmişe, içinde bulunduğumuz zamana ve geleceğe dönük bilinmeyenleri açıklamaktadır. Evren ve insanın nasıl tezahür ettiği sorusunun yanın da bilinmeyen geçmişten nelerin yaşandığı ve gelecek zaman içinde nelerin gerçekleşebileceği konusunu merkeze alarak insanın bilinmeyi konu edindiği anlatıların tezahürü olmuştur.³⁰³ İnsanların dünya üzerinde zaman ve mekânı kutsallaştırması belli olaylar dizinine bağlı gerçekleşmektedir. Bu bizatihi kutsal olan güce olan itaatin göstergesi olmaktadır. Zaman ve mekânın acı, sıkıntı ve zorluk derecesinin arttığı bir zaman diliminde kutsallaşır. Bir diğeri ise mutlak güç sahibi olan tanrının belli bir zamanı ve mekânı bildirmesiyle kutsal açığa çıkar.³⁰⁴

Yahudilikte mutlak güç sahibi olan tanrı Yehova kutsallığın yegâne dağıtıcısı ve kaynağını oluşturmaktadır. Onun merkeze alınmadan kutsal mekan, şahıs, zaman

³⁰⁰ Muammer CENGİL & Dilâ Baran TEKİN, “Kutsal Zaman, Algılanış Biçimi ve İbadet Hayatına Etkisi”, **Hitit Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2016/1, c. 15, sy. 29, s. 33.

³⁰¹ Mehmet AYDIN, **a.g.e.**, s. 465.

³⁰² İbrahim Hakkı KAYNAK, “Dinlerde Kutsal Zaman ve Mekânın Tarihsel Yapısının Fenomenolojik Algısı”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2016 Bahar, sy. 39, s. 444.

³⁰³ Şinasi GÜNDÜZ, “Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitos”, **Milel ve Nihal**, 2009, c. 6, sy. 1, s. 23.

³⁰⁴ İbrahim Hakkı KAYNAK, **a.g.m.**, s. 446.

veya herhangi bir nesnenin kutsallaştırılması ya da anlaşılması imkansızdır. Onun dışındaki hiçbir otorite veya güç kutsiyet dağıtamaz.³⁰⁵ Öyle ki Yahudiliğin temel referansı olan Tanah'da geçen şu ifade; “*şimdi şunu iyi bil ve yüreğinden çıkarma, yukarıda göklerde ve aşağıda yeryüzünde gerçek Tanrı Yehova'dır. Başkası yoktur.*”³⁰⁶ Kâinatta yegâne güç ve kutsiyet verecek merciinin Tanrı Yehova olduğu bildirilmekle beraber bir insanın hayatı boyunca bu ilkeyi aklından çıkarmamasını bildirmektedir. Yine farklı bir bapta ise şu ifadelerde bulunur; “*Dinle ey İsrail, Tanrımız Yehova tek Yehova'dır.*”³⁰⁷ “*İsrail'in Kutsalı, ona şekil veren Yehova...*”³⁰⁸

Tanrı Yehova'nın bütün kutsallıkları yegâne kaynağı olduğu dile getirilmektedir. Tanrı varlığın ve hayatın dini değerler sistemine göre benimsenip açıklandığı toplumlarda zaman Tanrının tayin etmiş olduğu hedefler doğrultusunda kutsal bir mahiyet kazanmaktadır. Tanrı merkezli bir anlayışın ve evreni anlama gayretinin arkasında zaman kavramının teolojik açıdan kavranmasında yatmaktadır.³⁰⁹ Bu bağlamda Yahudilikte Tanrı tarafından tayin edilmiş ve tarihsel tecrübenin getirmiş olduğu yaşanmışlıkları bir yansıması olarak dini bayramlar ve özel günler önemli bir yer edinmektedir. Kutsal zaman başlığı altında bu bölümde sırasıyla, Şabat, Roş Haşanah, Roş Hodeş, Yom Kipur, Pesah, Şavuot, Sukot, Hanuka, Purim, Tu Bışvat, Simhat Tora, Bağımsızlık Günü (**Resim 2.1.**) anlatılmaya çalışılacaktır. Müstakil olarak birçok akademik çalışmada kutsal olarak atfedilen zaman dilimleri geniş bir yer edinmesi hasebiyle bu çalışmamızda sadece ana çerçeve içinde konunun özü anlatılacaktır. Yahudilerin yıl içerisinde önemli olarak gördükleri zaman dilimleri aşağıdaki tabloda şu şekilde gösterilebilmektedir;

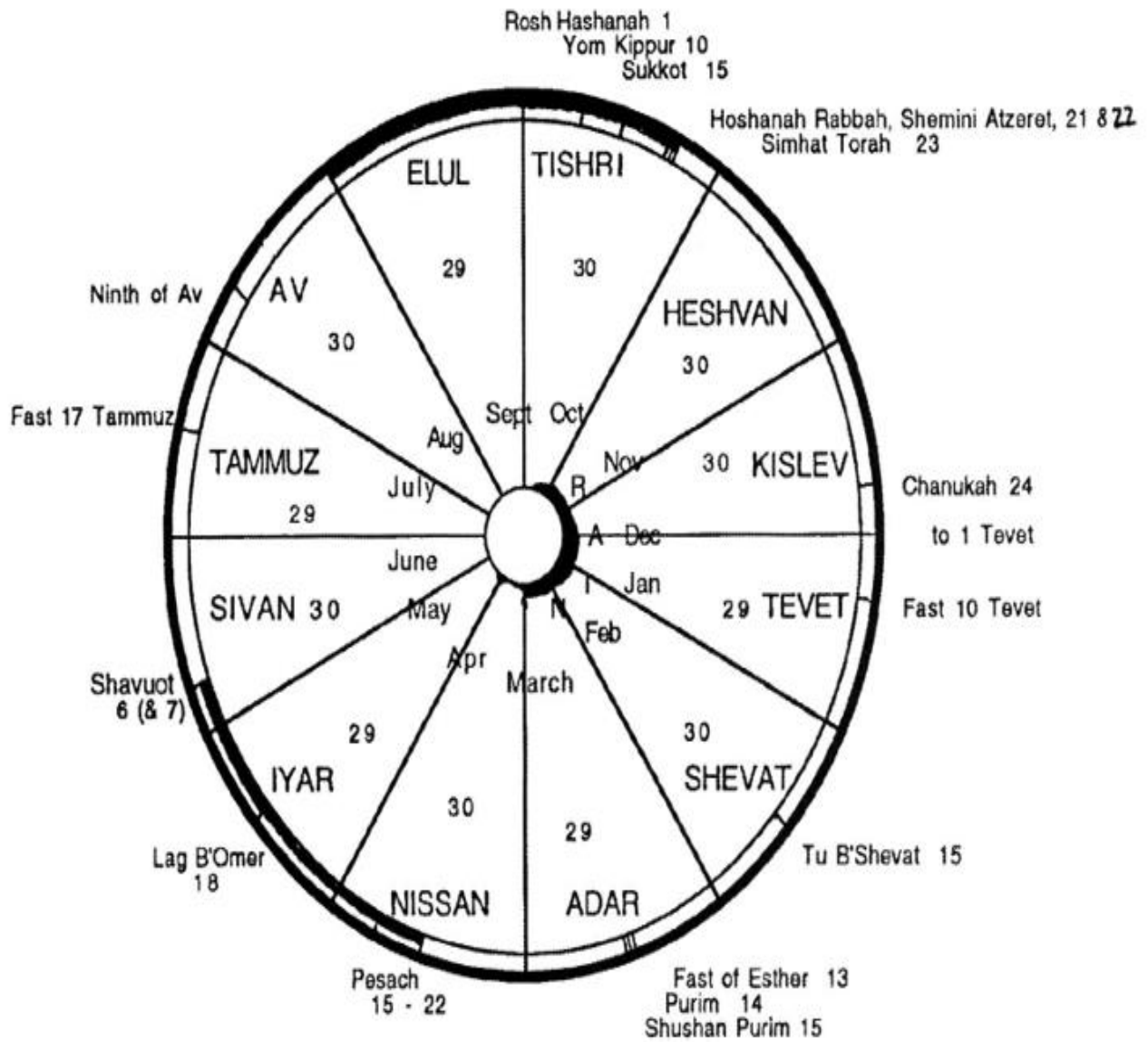
³⁰⁵ Cihat ŞEKER, “Hıristiyanlıkta Yahudiliğe Tepki Olarak Gelişen Kutsallık Anlayışı”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, c. 5, sy. 1, 2016, ss. 45-46.

³⁰⁶ Yasa'nın Tekrarı, 4:39.

³⁰⁷ Yeşaya, 6:4.

³⁰⁸ Yeşaya, 45:13.

³⁰⁹ ÇELİK, **a.g.e.**, 2010, s. 34.

Resim 2.1. Yahudi Kutsal Zamanlarının yıllık Döngüsü³¹⁰

³¹⁰ Evan ZUESSE, "Calendar Of Judaism", **The Encyclopaedia of Judaism**, ed. Jacob NEUSNER, Alan J. AVERY-PECK, and William Scott GREEN, Koninklijke Brill NV, 2005, Boston, c. 1, s. 326.

2.2. Haftalık Kutlanan Bayram (Şabat)

Birçok kültürde Şabat (שבת) dinlenme günü olarak karşılık bulmaktadır. Bu güne özel dinlenme olayının kökeninin Babiller olduğu söylenmektedir. Şabat kelimesi köken olarak Babil’de yedinci anlamına gelen “*şabattu (שבתו)*” kelimesinden türeyerek modern döneme kadar gelmiştir. Şabat’ın Babiller döneminde 7, 14, 21 ve 28 şeklinde ayın dörde bölünmesi ile tespiti yapılmıştır. Bazı bilim adamları bugünün Babil esaretinde kalan Yahudiler tarafından alınıp farklı kültürlerle sirayet ettiğini dile getirmektedirler.³¹¹

Yahudilikte dinlenme ve iş bırakma günü olan haftanın yedinci gününde gerçekleştirilen bir ibadet zamanıdır. Müslümanlarda her hafta Cuma gününde olduğu gibi Yahudilerde Cumartesi gününü kutsal bir zaman olarak görmektedir. Bu gün bir bayram niteliği taşımaktadır.³¹² Şabat’ın kelime manası “durmak, kaçınmak, çekilmek” manalarına gelmektedir. Şabat gününü kutsal hale getiren belli başlı olaylar vardır. Bunlar, Mısır’dan çıkış hadisesi, Tanrı Yahve’nin dünyayı yaratıp dinlenmesi ve Yahudi milletine verilen sorumluluğun bir işaret olarak görülmektedir. Bugün hem insanlar hem de hayvanlar dinlenmek zorundadır.³¹³

Yahudilerin dini hayatlarındaki merkezi noktalardan biri olan Şabat kutlaması tarihsel tecrübenin tekrar zihinlerde canlanmasını sağlama temel gaye olmuştur. Öyleki Hz. Musa’nın Sina Dağı’nda Tanrı tarafından vahyedilen on emri Yahudiler açısından bugünde hiç bir şey yapılmamasını zorunlu kılmıştır. Sadece manevi bir atmosferin yaşanabileceği kutsal bir zaman aralığı olmuştur. Şabat bu yönüyle tanrısal bir emirin yanında İsrail ile Tanrı arasındaki anlaşmanın sonsuz işareti ve kutsal günü olmuştur.³¹⁴

Şabat günü, bir senelik süre zarfında Yahudi takviminde 51 defa kutlanmaktadır. Yıl içerisinde bir çok defa tekrarlanmasına rağmen diğer tüm Yahudi bayramlarından daha kutsal bir yere sahiptir. Yahudiler için hayat Şabat etrafında

³¹¹ Karen BELLENİR, “The History of Lunar and Lunisolar Calendars”, **Religious Holidays and Calendars An Encyclopedic Handbook**, Omnigraphics, Detroit, 2004, s. 15.

³¹² ÜNAL, a.g.e., 2008, s. 159.

³¹³ Şinasi GÜNDÜZ, ”Şabat”, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yay., İstanbul, 2017, s. 454.

³¹⁴ ÜNAL, a.g.e., 2008, ss. 159-160.

dönmektedir. Bu gün Yahudi hayatının yegâne şekillendirici unsurudur. Ve k Tanah'da tarafından yaratılış ile ilişkilendirilmektedir.³¹⁵ Bu ilişki kutsal metinde şöyle dile getirilmektedir;

“Böylece gökler ve yer, her şeyiyle tamamlandı. Yedinci gün geldiğinde Tanrı yaptığı bütün işi bitirdi. Dolayısıyla, çalışmayı bırakıp yedinci günü dinlenme günü yaptı. Tanrı yedinci günü kutsadı ve kutsal olarak ayırdı; çünkü yapmayı amaçladığı her şeyi yaratmış, o günü dinlenme günü yapmıştı. Yehova Tanrı'nun yeri ve göğü yaptığı gün, onların yaratıldığı zaman hakkındaki kayıt budur.”³¹⁶

Tanah Şabat'ın önemini vurgulayarak bu günün kutsal dinlenme ve ibadet günü olduğunu belirtmektedir. Bu günün kutsallığı doğrudan Tanrıdan gelmektedir. Tanrının dünyayı altı günde yaratıp yedinci günde istirahat ettiği ifade edilmektedir. Bu yüzden bu gün Yahudiler için özel bir dinlenme zamanı ve tanrıyı anmak için en iyi zaman dilimi olarak kabul edilmektedir. Bu gün hakkında Kur'an-ı Kerim'de *Sebt* adıyla zikredilerek kutsallığına atıfta bulunulmuştur. İslam toplumunda Yahudilerin varlığı gözardı edilmemiş Sebt gününde serbest bir şekilde ibadet etmeleri için kolaylıklar sağlanmıştır. 10. yy. İslam coğrafyasında yer alan Musul'da bir grup felsefecinin Sebt gününde bir araya gelerek fikri mülahazalara girdiği bilinmektedir. Çeşitli oyunların Sebt gününde yapılmasına Yahudi din âlimleri tarafından izin verilmiştir. Bağdat'ta yaşayan önde gelen Yahudilerin Şabat günü sofralar kurdurarak çeşitli ikramlarda bulunmuşlardır.³¹⁷

Şabat her hafta Cuma günü ikindinden sonra başlayarak cumartesi akşamına kadarki zaman aralığında icra edilmektedir.³¹⁸ Cumartesi akşamı ilk yıldızların görünmesiyle son bulan şabatın birim olarak “Gün'ün” kullanılmasındaki temel prensip Tevrat'ın başlangıç kısmındaki “*yaratılışın bir günü*” lafzından hareket

³¹⁵ Reuven FİRESTONE, **Yahudiliği Anlamak İbrahim'in/Avraam'ın Çocukları**, çev. Çağlayan ERENDAĞ & Levent KARTAL, Gözlem Yay., İstanbul, 2004, s. 150.

³¹⁶ Yaratılış, 1:1-4.

³¹⁷ Nuh ARSLANTAŞ, **İslam Toplumunda Yahudiler Abbâsi ve Fâtımî Dönemi Yahudilerinde Hukuki, Dinî ve Sosyal Hayat**, İz Yay., İstanbul, 2008, s. 585.

³¹⁸ Baki ADAM, “Yahudilik”, **Yaşayan Dünya Dinleri**, ed. Şinasi Gündüz, DİB Yay., Ankara, 2016, ss. 239-240.

edilerek belirlenmiştir.³¹⁹ Şabat için belli hazırlıklar yapılarak bu güne hazırlanan Yahudiler yıkanmış ve temiz bir biçimde evlerinde aile fertleri ile birlikte bu zamanın gelmesini bekler. Bunun içinde şabat ışıkları olarak adlandırılan mumların yanmasına kadar tüm hazırlıkların bitirilmiş olmasına dikkat edilir. Farklı coğrafyalarda yaşayan Yahudilerin farklı zaman aralıklarında güneşin doğuşu ve batışında yaşanan farklılıkları göz önüne alarak bu saatlerin değiştiği buna da “*kabalat şabat (קבלת שבת)*” saatini referans alarak mumları yakılmaktadır.³²⁰

Şabatın kutlandığı zaman diliminde Yahudiler ibadete, aileler arasında yemek ikramlarında, sosyal etkinliklere ve son olarak Tevrat’ı hakkında bilgilerini artırmak için öğrenmek için daha fazla zaman ayırmaktadırlar. Aslında Şabat günü zaman kavramı içindeki tapınağı sembolize etmektedir. Bugün tıpkı tapınakta ibadet edercesine zamanın belli bir periyotunda kendilerini mahkûm etmişlerdir. Bu mahkûmiyet birey ve toplumun tabiri yerindeyse yeniden şarj olabilme fırsatı olarak değerlendirilmektedir.³²¹ Şabat gününde uyulan emirler ve yasaklar bireysel bir görevden çok toplumsal sadakatın bir göstergesi olarak işaret edilmek suretiyle Yahudi olmanın yegâne alametlerinden biridir.³²² Bu günün varlığı Yahudilerin tarihte karşılaşmış oldukları birçok zorluğa karşı kalkan görevi görmüş bu sayede Yahudi kültürünün ve inancının korunmasına kapı aralamıştır.³²³

2.3. Aylık Kutlanan Bayram (Roş Hodeş)

Roş Hodeş (ראש חודש) Yahudi literatüründe aybaşı yada ayın başlangıcı olarak kabul edilen bir gündür. Bu gün bazen bir güne denk gelebildiği gibi iki günde olabilmektedir. İki günlük olduğu zamanlarda ilk gün sona eren aya ait olup ikinci gün yeni ayın başlangıcı sayılmaktadır. Bugün de Yahudiler Musafî, Alel ve Peraşalar okunmaktadır. Bu bir gün ve iki günlük zaman dilimlerinde kutlanmasının sebebi Yahudi ayının miladi aylardan farklı olarak Yahudi yılının 12

³¹⁹ Yusuf ALTINTAŞ, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, Gözlem Yay., İstanbul, 2001, s. 174.

³²⁰ ALTINTAŞ, s. 175.

³²¹ ALTINTAŞ, s. 175.

³²² ŞEKER, *a.g.m.*, 2016, s. 58, Bk; James PARKES, *Foundations Of Judaism And Christianity*, Quadrangle Books, Chicago, 1960, s. 175-76.

³²³ FİRESTONE, *a.g.e.*, s. 151; bk., J. T. PAWLİKOWSKİ "On Renewing the Revolution of the Pharisees: A New Approach to Theology and Politics," *Cross Currents*, 20, 1970, s. 425.

ve 19 yıl içinde yedi defa 13. Ayın ortaya çıkasından kaynaklanır. Musevi takviminde bu ay “*Veadar* (וַעֲדָר)” ayı denilmektedir. Bu yönüyle ayın yeniden görüldüğü bu güne Roş Hodeş denilir. Her ayın 7’si ve 15’ini içine alan zaman diliminde gökyüzünün açık ve ay’ın net görüldüğünde berahalar söylenirdi³²⁴ ve m. ö. VI. yüzyılla beraber yarı bir bayram hüviyetine kavuşmuştur.³²⁵ Bu güne atfen Tanah’ta şu ifadeler yer almaktadır;

*“Dinleyin, dişlerini yoksulun etine geçirenler, yumuşak başlı insanların memleketten yok olup gitmesine sebep olanlar, ‘Yeni Ay kutlaması ne zaman bitecek? Bitse de buğdayımızı satsak’ diyenler; ‘Sebt günü geçse de tahılımızı satışı çıkarsak, ölçüğü küçültüp fiyatı yükseltsek hileli teraziyle sahtekârlık yapsak; düşkünleri gümüş, karşılığında, yoksulu bir çift çarık pahasına satın alsak; tahılın döküntüsünü satsak’ diyenler: Yehova Yakup’un Haşmeti üzerine ant içip ‘Onların bütün bu yaptıklarını asla unutmuyacağım’ dedi. ‘Memleket bu yüzden sarsılmayacak mı içinde oturan herkes yas tutmayacak mı? Bütün memleket Nil suları gibi yükselecek, Mısır’ın Nil’i gibi kabarıp alçalacak.”*³²⁶

Roş Hodeş birinci mabet döneminde özel sunuların yapıldığı (Kurban...) Sofarların üflendiği, ziyafet ve çeşitli ikramların olduğu dünyalık işlerden feragat edilip dinlenildiği peşi sıra gelen iki günlük bir zaman diliminde kutlanırdı. O dönemlerde Şabattan daha önemli bir dinlenme günü olarak kabul edilmektedir.³²⁷

2.4. Yıllık Kutlanan Bayramlar

2.4.1. Roş Haşana (Yahudi Yeni yılı)

Yahudi yeni yılı olarak kabul edilen Roş (H)aşana (רוש השנה) Yahudi dini takvimi içinde yer alan yedinci ayında yer alan (Gregoryen takvimde Eylül-Ekim) Tışri ayının (Babil’de Tışri “Başlangıç” anlamına gelmektedir) ilk gününe karşılık gelmektedir. İbrani literatürde “*yılın başı*” anlamına gelen bu kutlama Gregoryen

³²⁴ BESALEL, “Roş Hodeş”, c. 2, ss. 529-530.

³²⁵ Adem ÖZEN, **Yahudilikte İbadet**, Kabcacı Yay., İstanbul, 2001, s. 202.

³²⁶ Amos, 8:4-7.

³²⁷ ÖZEN, **a.g.e.**, s. 202.

takviminde ekonomik yılın merkeze alınarak 5 Eylül ve 5 Ekim arasında gerçekleştirilmektedir. Tanah'ta Roş Haşanah birçok isimle belirtilmektedir. Yom Tervah "*Patlama Günü*" veya "*Trompet Bayramı*" olarak adlandırılır. Bu kutsal zamanın duyurulması için eski zamanlarda trompet adı verilen genellikle ram boynuzundan yapılan bir boru üflenmektedir.³²⁸ Rabbani gelenekte şofar (**Resim 2.2.**) olarak adlandırılan bu borunun öttürülmesi yeni yıla girmeden evvel bir Yahudi'nin kendi amelelerinin bir yıllık periyotta muhasebesinin yapılması ile ilişkilendirilmektedir.³²⁹ Yahudiler Roş Haşanah'tan çıkmadan evvel bir önceki senede işlediği günahlardan dolayı tanrıdan bağışlanma talep eder.³³⁰ Yılbaşı bu özelliği ile insanların dünya düzeni içinde kaderlerinin ertesi yıl için yeniden tesis edildiğine inanılır.³³¹

Tanrı'nın Roş Haşanah'ta ve sonrasında birçok olayı gerçekleştiği kabul edilmektedir. Bu günde dünya yaratılarak insanın doğduğu gün olarak bilinmektedir. Aynı zamanda İshak ve İbrahim peygamberlerin doğduğu gündür. Mısır'da Yahudilerin çıkışını tanrı tarafından belirtildiği zaman dilimi olarak kabul edilir. Yine yargı gününün Roş Haşanah'a ile gerçekleşeceğine inanılır.³³² Bu kutlama tarihsel bir dayanağa da sahiptir buna göre Tanrı İbrahim peygambere tek oğlu İshak'ı feda etmeye istekli olduğunu görerek ona bir gönderme yapmış bu gün de Yom Hazikaron "*Hatırlama Günü*" olarak da bilinir. Tanrı, İbrahim'in tartışmasız itaatini gördüğünde, İbrahim'e fedakârlık etmemesini söyledi.³³³ Bu samimi ve teslimiyetçi duruşundan dolayı İshak'ı azat ederek Tanrı'nın bir koç gönderdiğine

³²⁸ Matthew DENNIS, "Rosh Hashanah", **Encyclopedia of Holidays and Celebrations: A Country-by-Country Guide**, c. 3, Infobase Publishing, New York, 2006, s. 1618; bk. Avraham WALFISH, "Ro'sh Ha-shanah", **The Oxford Dictionary Of The Jewish Religion**, ed. R. J. Zwi WERBLOWSKY, Oxford University Press, New York, 1997, s. 591.

³²⁹ Rabbi Wayne DOSICK, **Living Judaism The Complete Guide To Jewish Belief, Tradition, And Practice**, Harper Collins Publishers, New York, 2009, s. 130. bk. Fuat AYDIN, **Yahudilik Tarih İnanç İbadet Kültür**, Mahya Yay., İstanbul, 2018, s. 127.

³³⁰ Helene HENDERSON, **Holidays, Festivals, And Celebrations Of The World Dictionary : Detailing Nearly 2,500 Observances From All 50 States And More Than 100 Nations**, Omnigraphics, Detroit, 2005, s. 450.

³³¹ Günay TÜMER & Abdurrahman KÜÇÜK, **Dinler Tarihi**, Ocak Yay., Ankara, 1993, s. 230.

³³² Ann MORRILL, **Religious New Year's Celebrations**, Chelsea House Publishing, New York, 2009, s. 5.

³³³ DENNIS, "Rosh Hashanah", c. 3, s. 1618.

inanılır. Bu sayede İbrahim kurban olmaktan kurtulmuştur.³³⁴ Yahudi din bilgileri bu özelliği ile Roş Haşanah'yı Müslümanların kurban bayramına benzetmektedir.

Yahudiler bu olayın Tişri ayının ilk günlerinde gerçekleştiğine inanır ve bu zaman dilimine saygı duymaktadır. Öyleki Roş Haşanah, “*Kefaret Günü*” olan Yom Kippur ile biten bir tövbe zamanı olan Yamim Noraim “*Awe'nin Günleri*” olarak adlandırılan 10 günlük dönemin başlangıcını işaret etmektedir. Ayrıca bu zaman dilimine Ben Kesseh Le'ssor denir; kesseh ve assor, sırasıyla Roş Haşanah ve Yom Kippur'a atıfta bulunur.

Resim 2.2. Şofar Üflemesi³³⁵

Böylece, isim iki festival arasındaki süreyi açıklamaktadır.³³⁶ Roş Haşanah, dünyadaki Yahudiler tarafından, özellikle İsrail ve Kuzey Amerika'da, Güney Amerika'nın bazı bölgelerinde ve Avrupa'da kutlanmaktadır. Günümüzde İbranice Tişri'nin ilk gününde (Gregoryen takviminde Eylül veya Ekim) gözlemlenir ve kutlanır. Roş Haşanah, geçmiş yıl hakkında düşünmek ve gelecek olana yansıma, tövbe ve dua etmek için hazırlık yapma zamanıdır. Yahudiler, Roş Haşanah günü herhangi bir işte çalışmaması gerekiyor ve çoğu Yahudi günü sinagoglarında saatler süren hizmetlerde harcamaktadır. İsrail'de, tüm işletmeler bugünde kapalı

³³⁴ ARSLANTAŞ, a.g.e., 2008, s. 611.

³³⁵ MORRILL, a.g.e., s. 1.

³³⁶ DENNİS, ” Rosh Hashanah”, c. 3, s. 1618.

olmaktadır. Roş Haşanah aynı zamanda ailelerin ve arkadaşlarıyla vakit geçirmenin yanı sıra sevilenlerin mezarlarını ziyaret etmek için önemli bir zamandır, çünkü birçok Yahudi ölünün onlar için Tanrı ile konuşabileceğine inanmaktadır. Yahudiler yaklaşık 2.000 yıldır Roş Haşanah'ı kutlamaktadır.³³⁷

2.4.2. Yom Kipur (Kefaret Günü)

Yom Kipur (יום כפור) Yahudi takvimindeki en ulvi ve kutsal gün kabul edilmektedir. Yahudiler için bugün; pişmanlık, nedamet, dua, yakarış içinde kendi vicdani muhasebenin yapıldığı, Tanrı'nın huzurunda kendini yargılayarak yaşamını yeniden düzenlediği yenileme günüdür.³³⁸ Yahudi takviminin yedinci ayı olan Tişri'nin onuncu gününe denk gelen Yom Kipur “Kefaret günü” olarak bilinmektedir. Söz konusu bu süreç Roş Haşanah ile başlar ve Yom Kipur arifesi, güneşin batması ile birlikte ertesi günün akşamına kadar 25 saate yakın süren yeme ve içme yasağı ve ibadeti ile son bulmaktadır.³³⁹ İbranicede Bu kutsallığı sebebiyle Yom Ha-Kadoş (יום הקדוש, Kutsal Gün) ismini ile de anılan Yom Kipur herhangi bir tarihi olay, milli veya zirai bir gün özelliği barındırmamaktadır.³⁴⁰ Sadece tövbe ve tefekküre yoğunlaşıldığı bir zaman dilimidir.³⁴¹ Yahudi inanç sistemine göre Roş Haşana gününde insanların günahları ve akıbeti, yani kaderiyle ilintili tüm bilgilerin bir deftere yazıldığı bununda Tanrı katında onuncu gün sonunda mühürlendiği kabul edilmektedir.³⁴² On günlük bu tövbe döneminde özellikle Yom Kipur gününde kişinin yapmış olduğu dua, sadaka ve tövbeler sayesinde iyi amelin söz konusu hesap defterine yazılacak iyilik ve kötülükleri değiştirebilme fonksiyonu bulunmaktadır.³⁴³

Yahudiler için özel bir gün olan Yom Kipur'a gösterilen saygı ve o güne özel kurban kesiminin Hz. Musa'nın yaşadığı çağdaki bir ritüel olduğu Tevrat'ta geçen; *“Bunlar sizin için devirler boyu bir kanun olacak; böylece yılda bir kez, tüm İsrail*

³³⁷ MORRILL, **a.g.e.**, s. 3.

³³⁸ ALTINTAŞ, **a.g.e.**, s. 46.

³³⁹ BESALEL, “Yom Kipur”, **a.g.e.**, c. 3, s. 792; bk. ALTINTAŞ, s. 40.

³⁴⁰ ALTINTAŞ, s. 46.

³⁴¹ Salime Leyla GÜRKAN, **Yahudilik**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2012, s. 211; bk. ALTINTAŞ, s. 46.

³⁴² Baki ADAM, “Yahudilik”, **Dinler Tarihi**, Grafiker Yay., Ankara, 2015, s. 99.; Mahmut AYDIN, **Anahatlarıyla Dinler Tarihi**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 338.

³⁴³ GÜRKAN, **a.g.e.**, s. 211.

oğulları için günahları yüzünden kefarette bulunacaksınız.” ifadesinde geçen hükümden kaynaklandığı belirtilmektedir.³⁴⁴

Miladi 70. yılda mabedin yıkılması ile birlikte sona eren kurban ibadeti sona ermiş olmasına rağmen bunun sonucunda kefaret günü “yeni yıl” bağlantılı olarak kutlanmaya başlanmıştır. Bu yönüyle Yahudiler için kutsal olan yeni yılı ve yaradılışın yıl dönümü kutlaması şeklinde yaygınlaşmıştır. Böylece Yahudiler Tişri ayının ilk gününde insanların işledikleri günahlardan dolayı yargılanacağını ve kaderlerinin çizileceğine inanırlar. Tişri ayının onuncu gününde (Yom Kipur) ise cennete ulaşılacak şartların belirleneceği varsayılır. Tişri ayının bu özelliği ile ilk on gününde keffaret günü olarak kabul edilir.³⁴⁵ Kefaret gününde yapılan kurban ibadeti Yahudiler tarafından işlenen günahların bir keçiye yüklenerek çöle gönderilmesi ile yapılmaktadır. Bu gün halk ağzı ile kullanılan günah keçisi’de bu olaya atfen dile getirilmektedir. Mabedin yıkılması ile birlikte bu uygulamadan vazgeçilerek Yom Kipur günü bir horoz veya tavuk baş üstünde çevrilerek döndürülmektedir. Daha sonra hayvanlar kesilerek etleri fakirlere dağıtılmaktadır.³⁴⁶ Yom Kipur’da kurban ve oruç ritüelleri dışında yapılmaması gereken yasaklar bulunmaktadır. Bu yasaklar Tora’da şu şekilde tasvir edilmektedir;

“Yehova sonra Musa’ya şunları dedi: İsrailoğullarına şöyle, ‘Yedinci ayda, ayın birinci günü tam bir dinlenme günüdür; borazan çalınarak duyurulacak bir anma, kutsal toplantı günüdür. O gün hiç, bir ağır iş yapmayacaksınız; Yehova’ya ateşte yakılan sunu sunacaksınız. Yehova sonra Musa’ya şunları söyledi: “Bu yedinci ayın onuncu günü Kefaret Günüdür. Sizin için kutsal toplantı olacak; nefsinizi kıracaksınız, ve Yehova’ya ateşte yakılan sunu sunacaksınız. O gün hiç, bir iş yapmayacaksınız, çünkü o gün Tanrınız Yehova’nın önünde sizin için kefarette bulunulacak Kefaret Günüdür. O gün nefsinizi kırmayan can halkının arasında yaşatılmayacak. O gün iş, yapan canı halkının

³⁴⁴ Ahmet GÜÇ, “Yahudilik: Mabet ve İbadet”, **DİA**, c. 27, 2013, s. 211.

³⁴⁵ Nermin ÖZTÜRK, **İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık, İslamiyet) Yemin, Keffaret ve Kurban** (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 1996, s. 71.

³⁴⁶ ADAM, **a.g.e.**, 2015, s. 99.

*arasında yaşatmayacağım. Hiç, bir iş, yapmayacaksınız. Bu, yaşadığınız her yerde devirden devre, nesiller boyunca bir kanun olacak. O gün sizin için Sebttir, tam bir dinlenme günüdür; ayın dokuzuncu günü akşam nefsinizi kıracaksınız. O akşamdan ertesi akşama dek Sebti kutlayacaksınız.*³⁴⁷

Buna göre belli başlı yasakları şu şekilde sıralamak mümkün; banyo yapmak, kozmetik ürünleri kullanmak, cinsel ilişkiye girmek, deri mamulü malzemeleri kullanmak ve son olarak herhangi bir işte çalışmak kesinlikle yasak ve günah olarak kabul edilmektedir. Herhangi bir hastalığı olan kişiler, hamile kadınlar ile dokuz yaşın altındaki çocuklar ise Yom Kipur gününde sadece oruç ibadetinden muaf tutulmaktadır.³⁴⁸ Yasakların şabat gününde uygulananlara benzerliği vardır.

2.4.3. Sukot (Çadırlar Bayramı)

Yahudi takviminin merkezinde yer alan Yom Kipur'dan hemen beş gün sonra Tişri ayının 15. gününde kutlanan ve Çardaklar Bayramı olarak bilinen Sukot (סוכות) Yahudilerin kutlamış olduğu bayramlar içinde en neşeli ve eğlenceli kutlamalardan biridir. İsrail'de yaşayan Yahudiler yedi, diasporada ki Yahudiler ise sekiz gün boyunca bu bayramı kutlamaktadır.³⁴⁹

Mabet döneminde eğlenceli bir şekilde icra edilen bu bayram mabedin yıkılması ve sonrasında 2. Mabet döneminde de fazla bir değişiklik olmadan sürdürülmeye devam edilmiştir. Sukot Bayramı tarihsel olarak bir toplumun kendi geçmişinden ders çıkarabilmesine vesile olan önemli bir zaman dilimi olarak tanımlanabilmektedir.³⁵⁰ Yahudilerin mısırdan çıkışı da bu olaylardan biridir. Bu olay aslında Yahudi milletin kölelikten azad olmasını ifade etmektedir. Bu yönüyle Sukot Bayramı esaretten kurtuluşun simgesi olarak her yıl Yahudi toplumu tarafından anılmaktadır. Bu anma dönemin belli başlı uygulamaları taklit edilerek anılmaya çalışılır. Tanah'ta anlatıldığı üzere Yahudiler Mısır'dan çıktuktan sonra

³⁴⁷ Levililer, 23:23-32.

³⁴⁸ DENNİS, "Yom Kippur", c. 3, s. 1647.

³⁴⁹ ADAM, a.g.e., 2015, s. 99; bk. ALTINTAŞ, a.g.e., s. 54.

³⁵⁰ BAYRAKDAR, a.g.e., s. 122.

Tanrı tarafından çölde 40 yıl boyunca yaşamışlardır. Çöl ikliminin beraberinde getirdiği zorlu yaşam Yahudilerin hayatta kalabilmesi için bir barınak yapmayı zorunlu kılmıştır.³⁵¹ Bunun için Yahudiler etrafta buldukları kuru çalı, dallardan ve hayvan derilerinden oluşan malzemelerden yaptıkları hayma ve çadırlarda yaşamlarını sürdürmüştür.³⁵² Tanrı bu günün hafızalardan silinmemesi için Yahudilerden her yıl yedi gün boyunca çardaklarda yaşamalarını emretmiştir. Kırk yıl gibi uzun bir sürede çadırlarda yaşayan Yahudiler daha sonra Kenan diyarına dönmüştür. Burada yaşayan Yahudiler Sukot'un hasat mevsimine denk geldiğini fark eder. Tarım ürünlerinin hasat edilip toplandığı bir zamana gelmesi Sukot'u daha önemli bir zaman yapmaktadır. Bu yönüyle *Çardaklar Bayramı* (hag ha-Sukot) diğer bir yönüyle *Hasat Bayramı* (Hag Ha-Asif, חג האסיף) olarak anılmasına sebep olmuştur.³⁵³ Bu iki zıt olayın yani hasat ve esaretten kurutulmuş olayı Yahudilerin hafızasında önemli bir yer edindiği için önemli bir zaman olarak anmaya değer bulunmuştur.³⁵⁴

Her Yahudi bu günde evlerinin bahçesinde veya damında çadırlar kurarak onu belli başlı ağaç dalları ile süsler. Çadırların içinde milli oyunlarını icra ederler.³⁵⁵ Çadırlar kurulurken dikkat edilen bir konuda gökyüzündeki yıldızların görünebilmesi için çadırın tamamen örtülmemesi sağlanmaktadır.³⁵⁶ Erkekler Suka olarak adlandırılan bu çadırda 7 gün ve gece burada yiyip içmeleri ve uyumaları sağlanır. Suka dışında herhangi bir yerde uyumak ya da yemek tüketmek yasaktır. Kadınlar için böyle bir uygulama söz konusu değildir. İlk iki gün boyunca herhangi bir iş yapılmaz dinlenilir. Bunu takip eden 4 gün ise dua ve ayinler (Hol Ha-Moed) gerçekleştirilir. Sukot bayramının son günü ise "*Oşana Raba*" olarak adlandırılmaktadır. Bu günde Yahudi çocuklarına çeşitli hediyeler verilmektedir. Bu günün gecesinde tutulan dileklerin gerçekleşeceğine inanılır.³⁵⁷

³⁵¹ ALTINTAŞ, a.g.e., s. 54.

³⁵² ÜNAL, a.g.e., 2008, s. 131; bk. ALTINTAŞ, s. 54.

³⁵³ ALTINTAŞ, s. 54-55.

³⁵⁴ ÜNAL, a.g.e., 2008, s. 132.

³⁵⁵ ADAM, a.g.e., 2015, s. 100.

³⁵⁶ Michael LEVİN, *Yahudi Ruhaniliği ve Mistsizmi*, çev. Estreya Seval VALİ, Gözlem Yay., İstanbul, 2006. s. 235.

³⁵⁷ GÜNDÜZ, "Sukot", s. 448.

Sukot bayramına İbranice *regalim* olarak adlandırılan üç bayramdan biri olarak bilinmektedir. Bu sözcük yine ayak anlamına gelen İbranice bir sözcüğe karşılık gelmektedir. Bu bayramın böyle anılmasının mistik boyutları vardır. Öyleki Pesah, Şavuot ve Sukot bayramlarını kutlamak için yürüyerek yola koyulan Yahudilerin Yeruşalim'e ilerlerken her hangi bir yön levhasının olmaması dolayısıyla insanlarla etkileşime girerek birbirlerine yön sorması sağlanmaktadır. Bunun sonucunda halkın tamamının birbirlerini tanınması sağlanmaktadır.³⁵⁸

2.4.4. Pesah/Fısıh (Mayasız Bayramı)

Pesah (פסח) kelimesi İbranice de "atlamak" sözcüğüne karşılık gelir. Pesah ve Fısıh olarak ifade edilen bu bayram Tanrı tarafından emredilen ve Mısır'dan çıkışın anısına kutlanmaktadır. Bu bayramın tarihsel tecrübenin bir tezahürü olarak görmek mümkündür. Öyle ki Mısır'dan çıkış sırasında yaşanan sıkıntılar anımsamak ve yad etmek için kutlanmaktadır. İbrani takvimin Nisan ayının (Mart-Nisan) on beşinci ve yirmi ikinci günleri arasından icra edilen bir bayramdır. İsrail de yaşayanlar için 7 gün süren bu bayram İsrail dışındaki Yahudiler için 8 gün sürmektedir. 1. ve 7. günleri İsrail'de yaşayanlar, İsrail dışındaki Yahudiler içinse 1. 2. 8. günler "*Yom Tav*" kabul edildiği için herhangi bir iş yapmak yasaklanmıştır. Bunun dışındaki günlerde normal hayat devam etmektedir. Pesah bayramında Tanrı'ya adanan kurbanlar en önemli bölümü oluşturmaktadır.³⁵⁹ Bu kurban Mısır'dan çıkış arifesinde kurban edilen ve kanının Tanrı tarafından cezalandırılacak olan Mısırlıların evlerinden ayırmak için Yahudilerin kapılarına sürdüğü paskalya kuzusunun kanıdır.³⁶⁰ Mayasız ekmek bayramı olarak adlandırılan bu festival boyunca Yahudiler mayasız ekmek tüketir ve ayrıca evlerinde maya ve benzeri ürünleri kesinlikle bulundurmazlar.³⁶¹ İbadet maksadı ile mayasız ekmek yeme uygulaması Hz. Musa döneminde Mısır'dan çıkış ile başlamıştır.³⁶² Bu bayramın eski bir putperest bayramı olarak doğanın

³⁵⁸ LEVİN, a.g.e., s. 236.

³⁵⁹ BAYRAKDAR, a.g.e., 2016, s. 119; bk. ALTINTAŞ, a.g.e., s. 12.

³⁶⁰ Fuat AYDIN, a.g.e., s. 125.

³⁶¹ Mahmut AYDIN, a.g.e., s. 339.

³⁶² Sami KILIÇ, "Yahudilikte Kutsal Yiyecek ve İçecekler", **Bütün Yönleriyle Yahudilik**, ed. Asife ÜNAL, Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yay., Ankara, 2012, s. 81; bk. Baki ADAM, a.g.e., 2015, s. 101.

uyanişı olarak kutlandığı ifade edilmektedir. Daha sonra bu bayram bir ulusun kölelikten kurtuluşunu simgeleyen bir kutsal zamana dönüşmüştür.³⁶³

M.s. 70’de mabedin yıkılmasından evvel her aile bugünde Fısıh kuzusu adı verilen bir koyunu mabette kurban olarak sunmaktayken mabedin yıkılması sonrası bunun yerine *Pesah Seder* (פסח סדר) adı verilen Fısıh bayramına özel bir yemek ikram edilmektedir.³⁶⁴ Bazı yerlerde Herhangi bir oturak olmadan yan yatarak ta yemek yenir.³⁶⁵ Bu yemek sırasında davetliler Mısır’dan çıkış hadisesini anlatan Tevrat metinlerini okumaktadırlar. Bu yemek sırasında Kurtarıcı Mesih’in geleceğine dair bir algı bulunduğu için evin kapısı her daim açık tutulmaktadır.³⁶⁶

Pesah’ın kutlanması genel anlamıyla benzerlik gösterirken yöresel ve kültürel çeşitlilik dolayısıyla farklı uygulamalar bulunmaktadır. Bunlardan biri de Falaşa Yahudilerinin Nisan ayının 15 ile 21. günü arasında kutlamalarıdır. Kuzu kurban edilerek kendilerine özgü mayasız ekmeğe tüketmektedirler. Bol kahve, su ve undan yapılmış *Celga* adlı içkiyi içerler. Davul eşliğinde çeşitli dualar okumaktadırlar. Türkiye’de yaşayan Yahudiler ise Pesah öncesi büyük bir temizlik yaparlar. Tüm aile fertleri ile beraber bir ziyafet düzenlerler. Pesah’ın diğer bir anlamı da baharın gelmesini işaret ederek tabiatın tomurcuklanmasından hareketle doğanın gelişmesini ve büyüme arzusunu ifade etmektedir.³⁶⁷ Farklı kültürel etkileşimlerin ve inançların olduğu dönemlerde bile Pesah kutlanmıştır. Öyle ki Hz. Muhammed döneminde İslam toplumunda yaşayan Yahudiler Pesah’ı anmayı sürdürmüştür.³⁶⁸

2.4.5. Şavuot (Haftalar Bayramı)

Şavuot (שבועות) veya haftalar bayramı olarak bilinmektedir. Haziran ve Temmuz ayının altısına denk gelen günde icra edilmektedir.³⁶⁹ Pesah bayramından elli gün (yedi hafta) sonra kutlanan üç hac festivalinden (diğer ikisi Pesah ve

³⁶³ Mehmet AYDIN, *Dinler Tarihine Giriş*, Literatürk Yay., Konya, 2017, s. 222.

³⁶⁴ Mahmut AYDIN, *a.g.e.*, s. 339.

³⁶⁵ Hilmi YAVUZ & Hüseyin ATAY, *Dinler Tarihi Ansiklopedisi: İslamiyet, Hristiyanlık, Musevilik ve İlk Dinler*, c. 2, İstanbul, 1976, s. 426.

³⁶⁶ Mahmut AYDIN, *a.g.e.*, s. 340; bk. BAYRAKDAR, *a.g.e.*, 2016, s. 120.

³⁶⁷ ALTINTAŞ, *a.g.e.*, s. 20-21.

³⁶⁸ Nuh ARSLANTAŞ, “Hz. Peygamber’in Çağdaşı Yahudilerin inanç-İbadet ve Dini Hayatları ile İlgili Bazı Tespitler”, *Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 34, İstanbul, 2008, s. 81.

³⁶⁹ Mehmet AYDIN, *a.g.e.*, 2017, s. 223; bk. ADAM, *a.g.e.*, 2015, s. 101.

Sukot'tur) biridir. Bu festival Yunanca bir kelime olan Pentekost'tan İbraniceye geçmiştir. 'Ellinci' anlamına gelen pentekost buğday ve arpa hasadının başlangıcıdır.³⁷⁰ Şavuot her ne olursa olsun yedi tam hafta geçtikten sonra kutlanmaktadır. Tora'da tam olarak tarihin verilmediği tek bayramdır. Bu bayram Tanah'ta üç farklı isime karşılık gelmektedir; ilki *Hag Akatsir* (הג הקציר, Ürün biçme/Toplama bayramı³⁷¹) bu günde ilk buğday hasadı yapılır. İkincisi *Hag Şavuot* (Haftalar Bayramı³⁷²) Pesah bayramından bu yana geçen yedi hafta sayılmasından dolayı bu ismi almış. Son olarak *Yom Abikurim* (יום הבכורים, ilk ürün³⁷³) bugünde ilk buğday hasadı tanrıya sunulmaktadır.³⁷⁴

Tarihsel olarak tüm yetişkin İbrani erkeklerin Kudüs'te bulunan tapınağa hasadı yapılan buğday ve arpayı (veya demeti) bir şükran göstergesi olarak sunmaktadır. Bu durum Tanah'ta geçen şu ifade ile zikredilmektedir; *"Tarladaki ekinin, emeğinin ilk ürünü için de Hasat Bayramını kutlayacaksın. Yıl sonunda, ürününü topladığında ürün Toplama Bayramını kutlayacaksın. Bütün erkeklerin yılda üç, kez Rab Yehova'nın önüne gelecek"*³⁷⁵

Özellikle İsrail ulusunun Mısır'daki kölelikten kurtularak Hz. Musa'nın Sina dağında Tevrat'taki on emirin verilişi anısına kutlanan bir bayram haline gelmiştir. Ortodoks ve Muhafazakar Yahudiler Savuot'tu iki gün olarak kutlarken Reformist Yahudiler bir gün kutlamaktadır. Bu günde Yahudi gençlerin sinagoga tam üye olması sağlanır.³⁷⁶ Orta çağda Yahudi çocukları okula bu hafta başlamaktadır. Yine bugün sinagog çevresi yeşil bitkiler ile süslenmektedir.³⁷⁷ Bu günde sütlü yiyecek ve üçgen şekilli gıdaların bayram kutlmasında tüketmek geleneksel bir hale gelmiştir.³⁷⁸ Süt ve ayrıca balında tüketildiği bu seremonide maksat vadedilmiş

³⁷⁰ BELLENİR, "Sivan", s. 52.

³⁷¹ Çıkış, 23:16.

³⁷² Tesniye, 16:10, Çıkış 34:22.

³⁷³ Sayılar, 28:26.

³⁷⁴ Moşe FARSİ, **TORA Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara; Devarim**, c. 5, Gözlem Yay. İstanbul, 2012, s. 350.

³⁷⁵ Çıkış, 23:16-17

³⁷⁶ BELLENİR, "Sivan", s. 52.

³⁷⁷ Fuat AYDIN, **a.g.e.**, s. 126.

³⁷⁸ Sara E. KARESH and Mitchell M. HURVİTZ, **"Shavuot" Encyclopedia of Judaism**, Facts On File, Inc. An imprint of Infobase Publishing, New York, 2006, s. 469.

toprakları simgelemektir.³⁷⁹ Diğer Yahudi bayramları ile mukayese yapıldığında Örneğin Pesah bayramı tüm hafta boyunca kutlanırken Şavuot bir gün kutlanmaktadır. Kutlamalarda diğer bayramlarda olduğu gibi zengin bir içerik bulunmamaktadır. Geniş bir kutlama söz konusu olmayıp sadece konvoy şeklinde *bikurim* (בכורים) adı verilen meyvelerin Kudüs'teki Süleyman mabedine getirilerek Tanrıya takdim edilmesi vardır.³⁸⁰

2.4.6. Hanuka (Işıklar Bayramı)

Hanuka (חנוכה), Yahudi takviminin Kislev (Kasım-Aralık) ayının yirmi beşinci günü başlayarak sekiz gün boyunca devam eden dini ve milli bir bayram hüviyetindedir.³⁸¹ Hanuka İbranice “*tahkim etmek*” manasına gelip Yahudi kutsal metinleri olan Tanah'ın tamamlanmasının akabinde meydana gelen olaylarla ilgili bir bayram olup tarihsel süreci apokrita'ya dâhil olan birinci Makabiler kitabında yer bulmuştur.³⁸² IV. Antiochus döneminde gerçekleştirilen Kudüs tapınağının yeniden takdisindeki bir mucizenin anısına Yahudilerce kutlanan bir bayramdır.³⁸³ Buna göre m.ö. 165'te Grek-Selevkit Kralı olan IV. Antiochus Yahudi milletini helenleştirip kral Zeus'a ibadet ve domuz kurban etmesini emreder. Bu durumu kabul edemeyen Makkabi Yahudileri Kral ile savaşarak zafer elde ederler. Bu zafer sonrası Yahudiler mabedin içinde yanan menora'ların bir gün yetecek kadar yakıtı olmasına rağmen mucizevi bir şekilde sekiz gün boyunca yanmasına şahit olmuşlardır. Bu sebepten dolayı Hanuka bayramı boyunca Yahudiler sekiz gün boyunca mum yakmaya başlamıştır.³⁸⁴ Hanukiyea adı verilen bu dokuz kollu şamdan da bulunan gözler her gün biri yakılacak şekilde kullanılmaktadır. Bu yüzden hanuka Işıklar bayramı olarak bilinmektedir.³⁸⁵

Hanukiyea şamdanlarının yağ ile yakılması Yahudiler tarafından zeytinyağı ile ilişkilendirilerek bir kutsallık atfedilmiştir. Bu yüzden yağ ile beraber kızartılan

³⁷⁹ KILIÇ, a.g.m., s. 77.

³⁸⁰ ÜNAL, a.g.e., 2008, s. 156.

³⁸¹ ADAM, a.g.e., 2015, s. 101.

³⁸² BESALEL “Hanuka”, c. 1, s. 199.

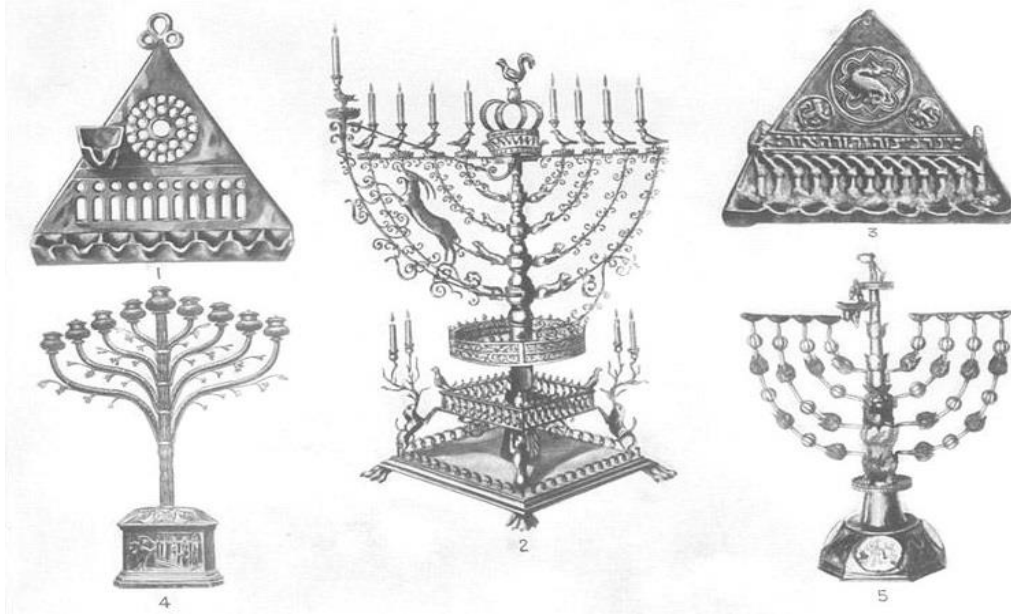
³⁸³ GÜNDÜZ, “Hanukah”, s. 201.

³⁸⁴ Ali Osman KURT & Dursun Ali AYKIT, **Dinler Tarihi**, Bilay Yay., Ankara, 2019, s. 203; Bk. Mahmut AYDIN, a.g.e., s. 340.

³⁸⁵ Mehmet AYDIN, a.g.e., 2017, s. 223.

gıda maddelerini sunmak yaygın bir uygulamadır. Hanuka bayramında Aşkenaz Yahudileri patatesli pankekleri, Sefarad Yahudileri ise donutlar yaparak tüketmektedirler.³⁸⁶ Çocuklar için çeşitli oyunlar tertip edilmesi bir gelenek haline gelmiştir. Bu gün Yahudiler için ulusal cesaret günü temasını vurgulamak için büyük bir vesile olmuştur. Özellikle Makabilerin üstlendiği özgürlük mücadelesi ana temalardan birini oluşturmaktadır.³⁸⁷

Hanuka bayramının sembolü olan hanukiye'lar (**Resim 2. 3.**) Yunan ve Roma dönemlerinde genelde kilden, seramikten ve metal malzemelerden yapılırken Günümüzde genellikle bakır malzemeler kullanılarak üretilmektedirler. Bu günde yakılan her bir mumun farklı bir simgesi bulunmaktadır. Buna göre 1. mum; Tanrı'nın ışık olsun deyimini işaret eder, 2. mum; Kutsal Kitap Tanah'a, 3. mum; Adalet'i, 4. mum; Merhameti, 5. mum; Kutsallığı, 6. mum; Sevgiyi, 7. mum; ise Cesareti temsil etmektedir.³⁸⁸

Resim 2.3. Hanukiye şamdanları³⁸⁹

³⁸⁶ Fuat AYDIN, **a.g.e.**, s. 129.

³⁸⁷ BESALEL, "Hanuka", c. 1, s. 200.

³⁸⁸ BESALEL, s. 199.

³⁸⁹ Singer ISIDORE, "Hanukkah", **The Jewish Encyclopedia**, c. 6, Funk & Wagnalls Company, New York& London, 1904, s. 224.

2.4.7. Tu Bişvat (Ağaçların Yeni Yılı)

Şevat ayının 15. günü kutlanan ve zirai takvimin başlangıcı olan Tu Bişvat (בישבט) ağaçların yeni yıl bayramı olarak da anılmaktadır.³⁹⁰ İbrani takviminde Tişri (Eylül-Ekim) ayının ilk günü Yahudilerce yeni yılın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Yahudi kutsal metinlerinden olan Mişna'da belirtilen üç yılbaşından biridir. Ağaçların yeşerip büyümesi ve doğanın yeniden hayat bulmasına atfen kutlanmaktadır. Yeni yılın tespiti hususunda Mişna bilginleri arasındaki tartışmalar 10. yüzyıla kadar sürmüştür. Bu tartışmalar II. Hillel ile beraber son bularak yılbaşı Şevat ayının 15'ine sabitlenmiştir. Talmud'da geçen ifadelerden hareketle Şevat'ın 15'den itibaren yağmurların kutsal topraklarda kesilerek güneşli günlerin başladığı, ağaçlar ve çiçekler bu tarihle beraber uykudan uyandığı varsayılır. Doğanın yeniden uyandığı bu tarihlerde üç cemrenin ilkinin havaya, ikincisinin suya ve son olarak toprağa düştüğü tarihinde 15 Şevat'ta gerçekleştiği tespit edilmiş bunun sonucunda II. Hillel'in saptadığı tarihin doğru olduğunu kabul etmişlerdir.³⁹¹

Dinsel bir bayram niteliği taşımadığı için Yom Tov kuralları bu bayram için söz konusu olamamaktadır. Yahudiler günlük hayatlarında yaptıkları rutin olan işleri yaparlar. Çocuklar okulda Tu Bişvat ilahileri söyler, kutsal toprakların içinde yetişen meyveler yenir ağaçlar dikilmektedir. İbadethanelerde bugüne özel herhangi bir uygulama söz konusu değildir. Sadece Yahudi aileleri akşam sofrasında kuru ve yaş meyveleri ikram etmektedirler. Eski dönemlerde kutsal topraklarda doğan her Yahudi çocuğu için birer fidan dikilirdi. Erkek çocuğu sedir ağacı dikerken, kızlar için selvi dikilirdi. Çocuklar büyüdükçe her yıl ağaçlarını sular ve büyütürdü. Bu ağaçlar dikilirken de özel bir dua yapılması bir gelenek haline gelmiştir. Buna göre yapılan dua şu şekilde; *“Tanrımız ve âlemin Hâkimi Ad, Sen Mübareksin ki ağacı ve meyvesi yarattın”* tekrar edilmektedir.³⁹²

Yahudiler yeryüzünün herhangi bir yerinde yaşasalar dahi bayram günleri Filistin ile olan bağlantılarını çağrıştırmaktadır. 15. yy'da Seferadlarda bu bayram günlerine mistik anlamlar yükleyerek farklı merasimler icra etmişlerdir. Özel

³⁹⁰ GÜNDÜZ, “Tu Bişvat”, s. 484.

³⁹¹ ALTINTAŞ, **a.g.e.**, s. 66.

³⁹² ALTINTAŞ, ss. 68-70.

meyveler tüketmek, ilahiler söylemek ve Tanah'tan pasajlar okumak adet haline gelmiştir.³⁹³

2.4.8. Simhat Tora (Hatim Bayramı)

Simhat Tora (שמחת תורה), Sukot bayramı başladıktan dokuz gün sonra ara vermeden yapılan Yahudi takvimini en eğlenceli günüdür. Sukot ve Simhat Tora arasındaki sekiz günlük araya “*Şemini Atzeret*” yani sekiz gün ziyafeti adı verilmektedir.³⁹⁴ Tora bugünde okunarak tamamlanır ve 13 yaşının altındaki çocuklar için hep birlikte Kol Hanearim duası okunmaktadır. Sefer Toralar buldukları korunaklı bölmeden alınarak cemaat arasında elden ele dolaştırılır. Bu günün sonunda bayram için hazırlanan çardaklar sökülür.³⁹⁵

Sukot ile ilgili ilintili olan bu bayram hakkında herhangi bir Talmudik veya Tanahik kaynakça bulunmamakla beraber Yahudi din bilgileri 9. yüzyıldaki geonik dönemden önce bilinmediği konusunda hem fikir olmuşlardır. O dönemde Tora'nın bir yıllık döngü şeklinde okunması ile bu bayram gündeme getirilmiştir. Daha önceki zamanlarda bu uygulama Erest Yisrael döneminde üç yıllık bir periyotta Tora tam anlamıyla okunmaktaydı. Tora bu bayram vesilesi ile sinagogda etkinliklerle beraber okunarak neşeli bir ortam sağlanmaktadır. Tora pasajları okunduktan sonra sinagogda dolaştırılması esnasında belirli ilahiler okunmaktadır. Öyleki bu neşeli ortam esnasında bazı Yahudiler Toralar ile beraber dans etmeye başlar. Muhafazakâr sinagoglarda kadınların sinagoga davet edilmemesine rağmen Simhat Tora gününe özgü bir istisna yapılarak kadınlar bu törenlere katılarak Tora okumalarına izin verilir. Ergenliğe girmemiş olan çocuklar da ortodoks ve muhafazakâr sinagoglarında törenlere katılmaktadır. Reformist sinagoglarda ise her yaş ve cinsiyetten Yahudiler bu törenlere iştirak etmektedirler. Dans, ilahi ve Tora okumaları sonrası son bölüme geçilerek ibadete katılan bir kişiye tora okutulur. Okuyan kişiye “*Hatan Tora* (חטון

³⁹³ ÖZEN, a.g.e., s. 228; bk. ALTINTAŞ, a.g.e., ss. 68-69.

³⁹⁴ ÜNAL, a.g.e., 2008, s. 135.

³⁹⁵ GÜNDÜZ, “Simha Tora”, s. 443.

תורה” (Tora’nın damadı) adı verilirken, Tora’nın ilk bölümü olan Bereşiti okuyan kişiye de “*Hatan Bereşit* (חתן בראשית)” (Yaratılışın Damadı) adı verilmektedir.³⁹⁶

Türkiye’de de kutlanan Simhat Tora sinagoglarda kurulan suka’lar ile gerçekleştirilmektedir. Bugün özel olarak hazırlanan börek, yumurta, üzüm ve ekmeğin ikramları sunulmaktadır. Sinagogda bulunan ‘sefer toralar’ ortaya çıkarılarak cemaat arasında dolaştırılır ve şarkılar eşliğine tekrar eski yerlerine bırakılmaktadır.³⁹⁷ Bu bayramda Tora’nın hem yıllık olarak okunmasını sağlamakta, hem de Mısır’dan çıkış sırasında yaşanan sıkıntıları tekrardan anılmaktadır. Bu yüzden Mısır’dan çıkışı³⁹⁸ anlatan Tora pasajları sıklıkla tekrar tekrar okunmaktadır.

2.4.9. Tişa BeAv (Yas Günü)

Yahudi takviminin on birinci ayı olan Av’ın dokuzuncu gününde yapılan yas törenini ifade etmektedir. Tişa BeAv (תשעה באב) Yahudi milletinin tarihsel süreç içerisinde yaşamış olduğu sıkıntıları yad etmek için düzenlenir. Özellikle 1. tapınak ve 2. tapınağın yıkıldığı günler anılmaktadır. Bu günde sinagogda toplanan Yahudiler ağıt kitabını yüksek sesle okumaktadır. Bazı dindar Yahudiler bugünde 24 saat oruç tutmaktadır. İki tapınağın dışında yaşanan felaketlerde bugünle bağlantılı anılır. Bu felaketlerin başında Yahudi milletinin Avrupa’da yaşadığı sırada haclı seferleri ile yaşadığı zulümlerdir. Yine 1492 yılında İspanya Yahudi toplumunun Hristiyan monarşisi tarafından sürülmesi de bu felaketlerden biridir.³⁹⁹ Bugün için de uyulması gereken belli başlı yasaklar vardır Bunlar şöyledir; Yahudiler temizlik için yıkanamaz, eşler arası cinsel ilişki yasak, deri ayakkabı giyilmez, sesli çalgı aletleri dinlenmez ve insanlar bu günde birbirlerine hediye veremez ve son olarak Tişe BeAv dışındaki Tora bölümleri bugünde okunması yasaktır.⁴⁰⁰

³⁹⁶ BESALEL “Simha Tora”, c. 3, ss. 595-596.

³⁹⁷ ALTINTAŞ, a.g.e., s. 58.

³⁹⁸ Çıkış, 16:17.

³⁹⁹ FIRESTONE, a.g.e., s. 165.

⁴⁰⁰ http://www.sevivon.com/index.php?option=com_content&task=view&id=2703#Content Erişim; 30.07.2019

2.4.10. Yom Ha'atzmaut (Bağımsızlık Günü)

Yahudi takvimini 5 Iyar 5708 (14 Mayıs 1948) tarihinde bağımsızlığını ilan eden İsrail Devleti dünyadaki tek Yahudi devleti olma özelliğini taşımaktadır. Yahudiler bugün İsrail olarak adlandırılan bölgeden dünyaya yayılmışlardır. I. Dünya savaşı sonrası İngiliz hükümeti bir Yahudi devleti kurulması için çalışmaya başladı. Tarihler miladi 14 Mayıs 1948'i gösterdiğinde bağımsız Yahudi devleti kuruldu. Bu durumu kabullenmeyen Arap devletleri İsrail'e savaş ilan ettiler. Bağımsızlık günü Yom Ha'atzmaut (יום העצמאות) Yahudi takviminin Iyar ayının ilk gününe en yakın Salı, Çarşamba veya Perşembe günlerinde kutlanır. Bağımsızlık kutlamaları Iyar'ın dördüncü gününde güneş batmadan başlar (Yahudi takviminde, bir gün gece yarısından değil gün batımından itibaren başlar). Gün batımıyla beraber İsrail parlamentosuna mensup bir sözcü Kudüs'teki bir tepe (ulusal mezarlığın bulunduğu Herzl dağı'nın çevresinde) üstünde konuşma yapar. Gün ışıdığına İsrail askerleri yürüyüş töreni gerçekleştirir. Menoralar ve yedi dallı şamdanlar bu törenler sırasında sembolik olarak sergilenir. İsrail'in 12 kabilesini sembolize eden 12 meşale yakılır. İsrail'de yaşayan hemen hemen herkes Yom Ha'atzmaut'ta kutlanmaktadır. Aileler partiler ve piknikler düzenlenir. Parklar öylesine dolar ki bu günde insanlar piknik yapacak yer bulmakta zorlanır.⁴⁰¹

2.4.11. Şiva Asar Betamuz (Oruç Günü)

Şiva Asar Betamuz (שבועה עשר בתמוז) Yahudi takviminin Tamuz ayının 17. gününe denk gelmektedir. M.ö. 586 yılında Yeruslaim'in surlarının kuşatılması sırasında surlarda açılan gediği anmak için tutulan bir oruç günüdür. Bu gediğin varlığı ile II. Nabukadnezar yönetimindeki Babil askerleri Yeruslaim'i ancak üç hafta sonra zapt edebilmiştir. Bu süreçte bazı üzücü olaylar da vuku bulmuştur. Bunlardan biri de şöyledir; 17 Temmuz'da peygamber Moşe (Hz. Musa) tarafından On Emr'i içeren tabletler yere atılarak kırıldı. Bunun sebebi de Sina dağından inen Moşe'nin İsrailoğulları'nın buzağıya taptığını görmesidir. Yine bu tarihlerde Kafir Apostomos BetAmikdaş'a put yerleştirerek bir Sefer Tora kitabını yakmıştır. Son olarak baskıcı

⁴⁰¹ Hackney Blackwell AMY, **Independence Days**, Chelsea House An imprint of Infobase Publishing, New York, 2009, ss. 76-77.

Roma yönetimi altında bulunan Yahudiler BetAmikdaş'a kurban sunusu yapamaması dolayısıyla Şiva Asar Betamuz gününde toplu yas tutulur.⁴⁰² Bugünde yeni elbiseler almak veya giymek, saç kesimi, müzik dinlemek ve eğlence olsun diye seyahat etmek veya çeşitli kutlamalar yapmaktan azami derecede uzak durulur.⁴⁰³

2.4.12. Lag Baomer (Omer'in 33. Günü)

Fısıh bayramının ikinci gününden başlayarak Şavuot bayramının Omer (Zaman Cetveli) sayımının 33.günü gerçekleştirilen geonik dönemden itibaren 18 Iyyar'da kutlanan Yahudilerin küçük bayramlarından biridir.⁴⁰⁴ Bu bayram dönemi Fısıh ve Şavuot arasındaki zaman dilimi sayılması ile elde edilen 49 günlük zamanın 33.günü ifade etmektedir.⁴⁰⁵ Lag Baomer İbranice harfler içinde bulunan "Lamed" ve "Gimmel" birleştirilmesi suretiyle elde edilen sayısal değerlerin karşılığı olan 33 denk gelmektedir. Bu yüzden Omer'in otuz üçüncü günü anlamını karşılamaktadır.

Tarihsel olaylara atfen kutlanan Lag Baomer, Talmudik ve Midraş kaynaklarında Rabbi Akiva Ben Yoseph adlı Yahudi bir hahamın yaklaşık 24.000 öğrencisinin Fısıh ve Şavuot bayramı arasında vebadan ölmesi anısına anılmaktadır.⁴⁰⁶ Bu vebanın 33. günde son bularak, yas ve hüznün Tanrı tarafından Yahudiler üzerinden kalktığına inanılır.⁴⁰⁷ Lag Baomer'in vebanın son bulması ile kutlanması bazı yahudi otoriteleri tarafından bir pagan adeti olarak kabul edilmektedir⁴⁰⁸

⁴⁰² BESALEL, "Şiva Asar Betamuz", c. 3, ss. 680-681.

⁴⁰³ http://www.sevivon.com/index.php?option=com_content&task=view&id=2701 #Content Erişim; 31.07.2019

⁴⁰⁴ Julius H. GREENSTONE, "Omer Lag Be", **The Jewish Encyclopedia**, ed. Cyrus ADLER, Isidore SINGER, c. 9, Funk & Wagnalls Company, New York & London, 1904, s. 399.

⁴⁰⁵ Larry DOMNİTCH, "Lag b'Omer", **Encyclopedia of Judaism**, ed. KARESH, Sara E. & HURVİTZ, Mitchell M., Facts On File, Inc. An imprint of Infobase Publishing, New York, 2006, s. 284.

⁴⁰⁶ Meir YDİT, "Lag Ba-Omer", **Encyclopaedia Judaica**, ed. Fred SKOLNİK, Keter Publishing House, c. 12, USA, 2007, ss. 436.

⁴⁰⁷ DOMNİTCH, "Lag b'Omer", s.284.

⁴⁰⁸ BELLENİR, Karen, "Iyyar", **Religious Holidays and Calendars An Encyclopedic Handbook**, Omnigraphics, Detroit, 2004, s. 52.

Lag Baomer tarımsal üretim ile birlikte yıllık bir miktar ürünün Tanrıya sunulmasında ifade etmektedir. Bu günün bir diğer tarihsel anlamı Yahudiler için önemli bir Tanah bölümü olan Zohar'ın 13.yüzyılda Haham Moses De Leon tarafından yazılmasına binaen önemli bir zaman aralığı olarak kabul edilmektedir.⁴⁰⁹ Bu gün anısına insanlar geleneksel olarak yas tutma törenlerini bırakarak saç kesimi yaparak tıraş olmaktadır. Evlilik gibi özel törenler yapılarak müzik eşliğinde keyifli zamanlar geçirilmektedir.⁴¹⁰ Özellikle üç yaşına gelen ve hiç saçını kesmemiş çocuklarının saçlarını kesmek geleneksel bir hal almıştır. Lag Baomer gününü Yahudiler düğünler ve kutlamalarla geçirmektedir.

2.4.13. Yom Haşoah (Soykırım-Holokost)

Yom Haşoah (יום השואה) Yahudiler için derin bir maziye sahiptir. Her yıl milyonlarca Yahudi tarafından bu gün anılmaktadır. Evrensel olarak “Holokost” (Soykırım) olarak bilinen bu gün, Alman Nazi partisi ve işbirlikçileri tarafından sistematik olarak devlet destekli milyonlarca Yahudi'nin öldürülmesi hadisesini belirten bir kavramdır. Bazı tarihçiler ve yazarlar Holokost'u sadece Yahudi milletinin öldürülmesi ile sınırlarken bazıları da II. Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanya'sında yaşayan farklı (sendikacılar, rejimin siyasi muhalifleri, Yehova Şahitleri, eşcinsellerin, zihinsel engelli ve bedensel engelli, Çingeneler) unsurların da sistematik bir biçimde öldürülmesini de ifade etmektedir.⁴¹¹

Genel olarak Nazilerin II. Dünya savaşından önce ve savaş sırasında Avrupa'nın çeşitli yerlerinde yaşayan Yahudi ırkını yok etmek için giriştiği bu eylemler de hayatını kaybeden Yahudilerin anısına her yıl 27 Nisan günü Yahudiler tarafından soykırım günü olarak kabul edilir.⁴¹² 2008 yılında toplanan Birleşmiş Milletler kurulu tarafından 27 Nisan Holokost Günü olarak belirlenmiştir.⁴¹³

⁴⁰⁹ DOMNİTCH, “Lag b'Omer”, s. 284.

⁴¹⁰ YDİT, “Lag Ba-Omer”,c. 12, s. 437.

⁴¹¹ Jacob **ROBINSON** & Michael **Berenbaum**, “Holocaust”, **Encyclopaedia Judaica**, ed. Fred SKOLNİK, Keter Publishing House, c. 9, USA, 2007. s. 325.

⁴¹² ÜNAL, **a.g.e.**, 2008, s. 158.

⁴¹³ http://www.salom.com.tr/arsiv/haber-62108_27_ocak_uluslararası_holokostu_anma_gunu.html Erişim; 31.07.2019

2.4.14. Yom Yeruşalayım (Kudüs Günü)

Yom Yeruşalayım (יום ירושלים) Yahudi takviminde 28 Iyar ayında gerçekleşen ve Kudüs'ün tamamen Yahudi milletinin eline geçmesini ifade eden bir gündür. İsrail askerleri büyük bir harekâtle Kudüs'e girmiş ve üç büyük dinin merkezi olan Kudüs'ü ele geçirmişlerdir. 1967 yılında devam eden 6 gün savaşları sonucu eski kent ile ülkenin yeni başkenti olan bölüm 12 Mayıs 1968 tarihinde bir bütün halinde birleşmiş oldu. Ulusal bir bayram olarak her yıl Yahudiler tarafından kutlanmaktadır.⁴¹⁴

⁴¹⁴ http://www.salom.com.tr/arsiv/haber-87066-yom_yerusalayIm.html Erişim;31.07.2019.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YAHUDİ TAKVİMİ

Bir insan icadı olan takvimler zamanın geçişini ölçmek ve kaydetmek için oluşturulmuştur. İnsanlığın var olduğu günden bu yana hayatta kalmak, gökteki değişiklikleri gözlemlemeye, buna uygun bir yaşam döngüsü sağlamaya müteveccihdir. Ayın yıl içindeki değişen döngüsü kolayca tespit edildiğinden çok eski takvimler genelde ay döngüsüne göre belirleniyordu.⁴¹⁵ Yahudi Takvimin Haham Hillel'in çalışmaları sonucu ayın dünya çevresinde dönmesini esas aldığı⁴¹⁶ ve başlangıcı m.ö. 3760 olarak kabul edilen yaratılış takvimidir. Bu takvim, 19 yıllık dönemler içermesinin yanı sıra bazı yıllar 12 bazı yılların ise 13 kameri aydan oluştuğu bilinmektedir.⁴¹⁷

Günümüzde kullanımda olan belli bir düzen içinde hesaplanan Yahudi takvimi İbranice takvim (luah şana, לוח שנה) olarak adlandırılmaktadır. Bu takvim Rabbin metinlerde bilinen güneş ve ay (lunisolar)'dan oluşan takvim geleneğinin son aşamasıdır; Kudüs tapınağının m.s. 70'den yıkılmasından sonra bir yüzyıl sonrasında yeniden düzenlenmiştir. Bu geleneğin göstergesi yeni ayın ilk hilalinin doğru bir şekilde işaretleme amacı taşıyan gözlemlerin yapılmasıdır.⁴¹⁸

Yahudi takviminin doğuşu evrensel bir kabul olan insanlığın doğuşu ile başlamaktadır. Şimdilerde takvim altıncı bin yılın sekizinci asrında (2019 yılı 5779⁴¹⁹ yılına karşılık gelir) kabul edilmektedir. Takvim Yahudilerin bir ulus haline geldiği ya da en büyük liderleri olan Moşe (Hz. Musa) ile başlamaz. İlk Yahudi olan Avraam'la (Hz. İbrahim) takvim başlamaktadır. Yahudiler biraz daha ileri giderek takvimi, Tanrı'nın keşfedildiği zamanla başlatmamakla beraber Tanrının evrensel olarak Adam'ı kendi silüetinde yarattığı anda başlatmaktadırlar. Zaman, kutsallığını

⁴¹⁵ Jocelyn PHILLIPS, "Calendar", **Encyclopedia Of Time: Science, Philosophy, Theology, And Culture**, ed. H. James BİRX, SAGE Publications, USA, 2009, s. 124.

⁴¹⁶ TOPKAN, **a.g.e.**, s. 15.

⁴¹⁷ Yücel DAĞLI & Cumhure ÜÇER, **Tarih Çevirme Kılavuzu**, TTK Yay., c. 1, Ankara, 1997, s. 13.

⁴¹⁸ Ron H. FELDMAN, "Tame and Wild Time in the Qumran and Rabbinic Calendars", **Living the Lunar Calendar**, ed. Jonathan BEN-DOV, Wayne HOROWITZ and John M. STEELE, Oxbow Books, UK, 2012, s. 191.

⁴¹⁹ Bet DİN, **5778 Cep Takvimi**, Gözlem Gazetecilik Yay., İstanbul, 2018, s. 17.

sadece Yahudilerden değil tüm insanlıktan almaktadır. Bu yüzden takvimin bizatihi kendisi Yahudiliğin bütün dünyaya karşı ilgi ve saygısını sembolize eder.⁴²⁰

Hicri takvim gibi Yahudi takvimi de ayın yıl içindeki döngülerini merkeze alarak hesaplanır. Her ay yeni ay ile başlayarak tamamlanır. Eski zamanlarda yeni ay, Kudüs'te onu gören gözlemcilerin ifadelerine göre belirlenirdi. Ancak günümüzde yeni ayın tam olarak hesaplanması yapılabilmektedir. Güneş yılından 11 gün kısa olan ay yılı 354 güne karşılık gelmektedir. Ayın evreleri göre takvim ayı yeni ay ile başlar ve biter.⁴²¹ Mevcut Yahudi takvimi lunisolar bir özelliği barındırdığından dolayı aylar hem güneş hem de ayın hareketlerine göre hesaplanmaktadır. Bir ay, ayın güneş ile bir sonraki ayda gerçekleşen birleşme tespit ediliyor. Ayın güneşle birleşimi, ayın doğrudan dünya ile güneş arasında (ancak aynı düzlemde değil) olduğu ve dolayısıyla görünmez olduğu evredir. Bu evre *molad* (מולד, doğum) olarak bilinir. Ortalama bir synodic⁴²² ay (veya lunasyon) 29 gün, 12 saat, 44 dakika ve $3\frac{1}{3}$ saniyedir. Yahudi sisteminde saat her $3\frac{1}{3}$ saniye olan 1.080 bölüme ayrılmıştır. Her biri Güneş yılı 365 gün, 48 dakika ve 46 saniyedir; Bu, güneş yılının bir aydan (12 ay) yaklaşık 11 gün geçmesi anlamına gelir. Bu sebepten 12 aylık ayların döngüleri güneş yılına göre ayarlanmalı çünkü Yahudi festivalleri aylara göre sabitlense de, aynı zamanda tropik güneş yılına bağlı olarak yılın belirli (tarımsal) mevsiminde olmaları gerekir. Herhangi bir değişiklik yapılmadan festivaller mevsimlerde “dolaşacak” ve “bahar” festivali (örneğin Fısıh) nihayetinde kışın ve daha sonra yaz aylarında kutlanacaktı. Takvim ayında tam günler 30 içerir. Bunlara tam ay denmektedir. 29 gün içeren aylar arızalı olarak ifade edilmektedir. Nisan, Sivan, Av, Tişri, Şevat ve (artık yılda) Adar her zaman tamdır; İyar, Tamuz, Elul, Tevet ve Adar (artık bir yılda Adar II) her zaman arızalıdır; Heşvan ve Kislev

⁴²⁰ Benjamin Rabi BLECH, **Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik**, Çev. Estreya Seval Vali, Gözlem Yay., İstanbul, 2003, s. 165.

⁴²¹ FIRESTONE, **a.g.e.**, s. 148.

⁴²² Sinodik bir gün, bir gezegenin yörüngede olduğu yıldızla ilgili olarak bir kez dönmesi için geçen süredir. Dünya için, synodic gün güneş günü olarak bilinir ve ortalama uzunluğu 24 saat 2,5 mili saniye'dir. Sinodik gün, uzak yıldızlarla ilgili tam bir dönüş olan sidereal günden ayrılır.

ise değişkenlik gösterir. Bu nedenle, genel yıl 353, 354 veya 355 gün ve artık yıl 383, 384 veya 385 gün içerir.⁴²³

Yahudi takviminde günler gün batımından gün batımına kadar hesaplanırdı. Aylar ise ayın hareketleri ile hesaplanırken yıllar güneşin yıl içindeki hareketlerine göre tespit edilmektedir. Ay yılı yaklaşık 354 gün iken güneş yılı 365 gündür. Fısıh Bayramı ile Abib ayına denk getirebilmek için her yıl güneş takvimine göre düzeltme yapılmaktadır. Bu değişiklik olmaması durumunda Fısıh bayramı her yıl on bir gün önce kutlanmış olacaktır. Bilinen en eski İbranice takvim m.ö. 10. yüzyıl Gezer takvimidir. Ayların adları dayandığı iki ay tarımsal ürünleri toplama üzere belirlenir. Bunlara Tanah'da atıf yapılır; ilk ay Nisan, ikinci ay Iyyardır. Özel tanımlara sahip dört ay bulunmaktadır; Bunlar Nisan (aviv-bahar), Iyyar (Ziv-Şan), Tishri (Etanim-kuvvet), Heshvan (Bul-Üret). Akad, Asur ve Babil kökenli ayların günümüzdeki isimleri ilk olarak Yahudi kaynaklarında yer almaktadır. Tanah'da bu aylar sırasıyla Nisan, Iyyar, Sivan, Tammuz, Av, Elul, Tishri, Marşevan, Kislev, Tevet, Shevat ve Adar isimleri ile ifade edilmektedir. Mevcut takvim 358 yılında Patrik II. Hillel tarafından düzenlenmiştir. Yahudi yılı, medeni yıla 3760 eklenmesiyle hesaplanmakta ve bunun tersine, medeni yıla, 3760'ı Yahudi yılından çıkarmak suretiyle elde edilmektedir.⁴²⁴

1. Yahudi Takvimi Tarihi

Yahudilerin bilinen en eski takvim çalışması m.ö. 10. yüzyıla kadar dayanır. Buna göre İsrail yakınlarında bulunan kireçtaşı tableti üzerine yazılmış takvim sisteminin adı gezer takvimidir. Bu takvim 1908 yılında İsrail'de arkeolojik çalışma başlatan İrlandalı Robert Alexander Stewart Macalister tarafından keşfedilmiştir. O, İsrail'in en eski hayatının farklı bir zaman sistemi ile yönetildiğini fark eder. Bu tablet Yahudi toplumunun genel uğraşının tarım ve çiftçilik ile uğraştığını kanıtlamıştır. Tablette İsrail bölgesinde yaşayanların günlük işlerini güneşin doğuşuna ve batışına göre düzenlemekteydi. Aynı şekilde tarım dışında

⁴²³ Ephraim Jehudah WIESENBERG, "Calendar", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred SKOLNİK, Keter Publishing House, USA, c. 4, s. 354.

⁴²⁴ Chaim PEARL, *The Encyclopedia Of Jewish Life And Thought*, The İsrail Map And Publishing Company, Jerusalem, 1996, ss. 76-77.

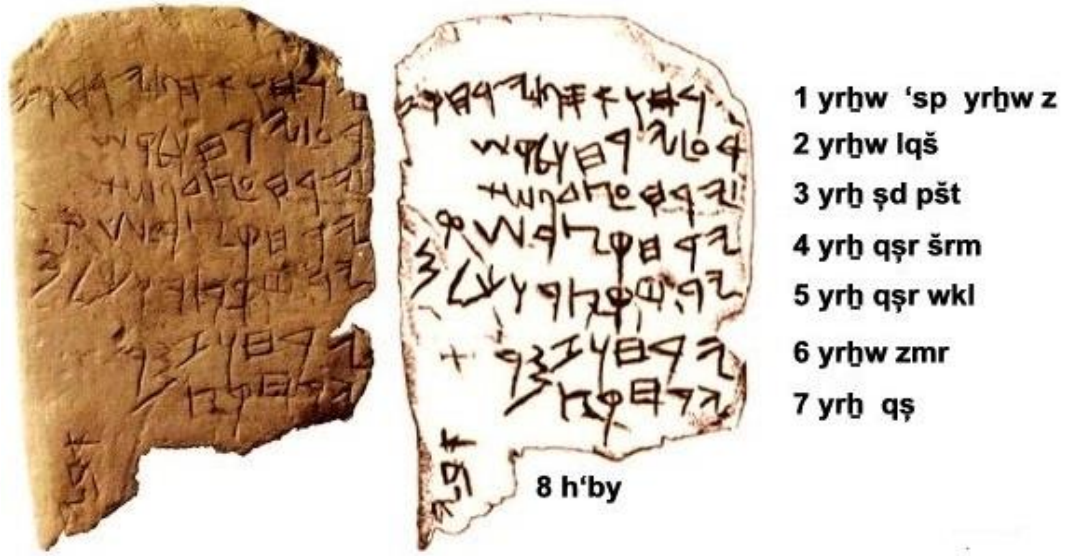
hayvancılıkla ilgili mevsimsel faaliyetlerde tanımlanmaktadır. 1908 yılında bulunan kireç taşı yıl içerisinde gerçekleştirilen ekim, budama ve hasat dönemlerini belli doğa olaylarına ilişkilendirilerek takvimleştirmiştir. Paleo, İbranicede yazılan Gezer Takvimi m.ö. Süleyman Mabedinin inşasına kadar dayanan Yahudilerin en eski takvimidir. Bu takvim kral Süleyman'ın yaşadığı zamanda tarımsal döngünün temel aşamalarını içinde barındırmaktadır.⁴²⁵

En eski tarihli İbranice takvim olan Gezer takvimi muhtemelen I. Kral Süleyman'ın 10. yy içinde bir tarihe denk gelen 12 ay döngüsüne sahip bir tarımsal takvim şemasıdır. Takvim terimi burada *yereah* İbranice “Ay” (gezegen) hem de, “ay” (takvimdeki zaman dilimi) anlamına gelmektedir. Ay için ikinci İbranice terimi, *hodes* (חודש) doğru ay hilal “yenilik” anlamına gelir. Böylece, İbranice aylar ay oldu. Bunlar, Fenike takviminde onaylanan üç ayın adlarının verildiği I. Kral Süleyman dönemindeki Kudüs Tapınağı binasının Tanah raporunda yer alan, önceden yayımlanmamış kaynaklarda isimlendirilmemiştir; Gezer takviminde aylar adlandırılmak yerine genellikle numaralandırılmıştır. “Ayların başlangıcı” Fısıh Bayramı (Dini yılın döngüsü) dır. Bazı pasajlarda, Fısıh ayı, *leyodes ha-aviv*'dir, arpanın kulağında olmasıyla çakışan *ögle yemeği*dir. Bu nedenle İbrani takvimi tahilin olgunlaşmasını belirleyen Güneş seyri ile bağlantılıdır. 354 günlük ayın 365 günlük güneş yılına nasıl ayarlandığı bilinmemektedir. Tanah bu birleşmeden bahsetmez. Yıl (*shana*, שנה), mevsimlerin değişimi, tarım ve dini yılı ifade eder. Tanah'da Yeni Yıl Günü'ne referansı yoktur.⁴²⁶

Gezer takvimi Kudüs'ün yaklaşık 30 km kuzeydoğusunda bulunan Gezer antik kentinde keşfedilmiştir. Burası günümüzde İsrail sınırları içinde yer almakta ve Tel Gezer şeklinde anılmaktadır. Burada bulunan kireçtaşı tableti (**Resim 3.1.**) ve transkripsiyonu (**Tablo 3.2.**) şu şekildedir.

⁴²⁵ **The Biblical Calendar**, Yahwehs Restoration Ministry, 2016, s.10; bk. <https://yrm.org/the-biblical-calendar/> Erişim: 22.04.2019

⁴²⁶ <https://www.britannica.com/science/calendar/Ancient-and-religious-calendar-systems#ref60209> Erişim: 22.04.2019

Resim 3.1.Gezer Takvimi⁴²⁷

Gezer Takvimi				
N	Paleo İbranice Transkript	İbranice Transkript	Latince Transkript	Türkçe Anlamı
1	yrhw 'sp yrhw z	ירחו אסף ירחו ז	yrhw 'sp yrhw z	iki ay,toplama (Zeytin?) İki ay,ekim (Arpa,Keten)
2	yrhw lqš	ירחו לקש	yrhw lqš	iki ay geç ekim
3	yrh šd pšt	ירח עצד פשת	yrh šd pšt	Bir ay keten biçme
4	yrh qsr šrm	ירח קצר שערים	yrh qsr šrm	Bir aylık arpa hasadı
5	yrh qsr wkl	ירח קצר וכל	yrh qsr wkl	Bir aylık biçilmenin sonu
6	yrhw zmr	ירחו זמר	yrhw zmr	İki ay üzüm hasadı
7	yrh qš	ירח קץ	yrh qš	Bir ay incirlerin toplanması
8	h'by	אביה	'byh	Abyad (Yazar)

Tablo 3.2.Gezer Takvimi Transkripsiyonu⁴²⁸

⁴²⁷ PEARL, a.g.e., s. 77.

Arkeolojik kazılarda elde edilen Gezer Takvimi 10. yüzyıla kadar dayanırken daha sonraki dönemlerde de Yahudi takviminde belli başlı evreler olmuştur.⁴²⁹ Babil esaretinden önce Yahudi kutsal metinlerinde herhangi bir takvime yapılan atıflar nadirdir. Sadece dört ayın adlarından bahsedilir: bunlardan ikisi, Ethanum (yedinci ay, muhtemelen meyve ayı) ve Bul (sekizinci ay, muhtemelen yağmur ayı), Fenike yazıtlarında bulunurken, diğer ikisi, Abib (birinci ay, mısır veya yeni meyve ayı) ve Ziv (ikinci ay, çiçek ayı) dir.⁴³⁰

Yahudiler müstakil olarak bazı dönemlerde kendi takvimlerini kullanırken tarihsel olarak bazı milletlerden de etkilenmiştir. Fenikeliler veyahut Kartacalılar da bunlardan biri olabilir. Bunun yanında en çok etkiye sahip medeniyette Babilliler olmuştur.⁴³¹ Babil esareti 597'de başladı, Babil'deki Keldani hanedanının kralı olan II. Nebuchadnezzar (m.ö. 605-562) Kudüs'ü ele geçirdi. Esaret sırasında, Yahudiler Babil takvimini kabul etti. Seleucid dönemi dışında (Seleucid takvimi kullanıldığında), bunu m.s. 70'teki diasporaya kadar kullanmaya devam ettiler.⁴³² Yahudiler Babillerin döngüsel takvimleri ve normal yıllarının bahar ekinoksuyla ilintili olan Nisanu (Nisan) 1'den başladığını duyurdular. Bu uygulama ile beraber Yahudiler artık yeni yıl günü olan sınırlı bir takvimi ve bu takvimi oluşturan Babil aylarına (**Tablo 3.3.**) sahip oldular. Yahudi milleti, Büyük İskender ve Ptolemies (m. ö. 332-200) döneminde kullanılan Makedon takvimi hariç daima Babil takvimini kullanmışlardır.⁴³³

⁴²⁸ <http://www.lavia.org/english/archivo/GezerEN.html> bk. Oded BOROWSKI, "Agriculture", **The Anchor Bible Dictionary**, ed. David Noel FREEDMAN, A DIVISION OF Bantam Doubleday Dell Publishing Group, New York, 1992, s. 256.

⁴²⁹ Joseph JACOBS & Cyrus ADLER, "Calendar of History", **The Jewish Encyclopedia**, c. 3, Funk & Wagnalls Company, New York & London, 1904, s. 498.

⁴³⁰ RICHARDS, **a.g.e.**, s. 221.

⁴³¹ TÜRKER, **a.g.e.**, ss. 21-22.

⁴³² RICHARDS, **a.g.e.**, s. 221.

⁴³³ <https://www.britannica.com/science/calendar/Ancient-and-religious-calendar-systems#ref60209>
Erişim: 22.04.2019

Babil Takvimi-Yahudi Takvimi Ayları				
	İbranice Adı	Babil Adı	Miladi Takvim	Gün
1	Nisan	Nisannu	Mart-Nisan	30
2	İyar	Aiaruu	Nisan-Mayıs	29
3	Sivan	Simanu	Mayıs-Haziran	30
4	Tammuz	Duzu	Haziran-Temmuz	29
5	Menachem Av veya Av	Abu	Temmuz -Ağustos	30
6	Elul	Ululu	Ağustos-Eylül	29
7	Tishri veya Tishrei	Tashritu	Eylül-Ekim	30
8	Chesvan/Marchesvan	Arahsamnu	Ekim-Kasım	29 ya da 30
9	Kislev	Kislimu	Kasım-Aralık	29 ya da 30
10	Tevet	Tebetü	Aralık-Ocak	29
11	Şevat	Shabatu	Ocak-Şubat	30
12	Adar	Addaru	Şubat-Mart	30
13	Adar Bey (Ve adar)		(Artık Ay)	29

Tablo 3.3. Babil Takvimi-Yahudi Takvimi Ayları⁴³⁴

M.ö. 600-539 yıllar arasında Babil ay isimleri Yahudi takvimine girmiştir. Bu aylar Nisannu, Aiaru, Simanu, Duzu, Abu, Ululu, Tashritu, Arahsamnu, Kislimu, Tebetu, Shabatu, Addaru'dur.⁴³⁵ Fakat Babillilere özgü 19 yıllık devreler sistemini kullanmamışlardır. Bunun yerine 3, 6, 8, 11, 14, 17, 19'uncu yıllara birer ay ilave etmek usulünü kullanmışlardır.⁴³⁶ Babil takvimi ayrıca lunisoldur; her yıl 12 ay ayı vardı ve 13'üncü gerekli olduğu durumlarda ekleme yapılabilirdi. Yıl sonbaharda başlar ve günbatımında güne başlanırdı; aylar, daha önce olduğu gibi, yeni ayın Kudüs'te ilk kez gözlemlendiği zaman başlıyordu. Bir ayın başlaması beklendiğinde gözlemciler Kudüs yakınlarındaki bir tepenin tepesine gönderilirdi ve yeni ayı ilk gördüklerinde Sanhedrin'e geri bildirimde bulunmaları istenirdi. Ayın şemaları gösterilerek ve hahamlar gördüklerine ikna olduklarında bir ayın başladığını ilan

⁴³⁴ <https://www.learnreligions.com/names-of-months-of-jewish-calendar-112151> Erişim:06.08.2019

⁴³⁵ Sacha STERN, **Calendars in Antiquity Empires States and Societies**, Oxford University Press, UK, 2012, s. 75.

⁴³⁶ TÜRKER, a.g.e., ss. 21-22.

etmektedir. Görmedilerse, başlangıç ertesi güne ertelenirdi. Sonra şofarlar üflenir ve kentte görülebilen ateşler yakılırdı; aynı zamanda haberciler, dışarıdaki (diaspora) Yahudi topluluklarına duyurulması amacıyla gönderilirdi.⁴³⁷

Yahudi tarihinde takvim çalışmalarını üç dönemde sınıflandırabiliriz. İlk dönem Tanahik, sonraki Talmudik ve üçüncüsü Talmudik sonrası dönemdir. Birinci (Tanahik) dönemde sadece ayın gözlemlenmesini içeren bir takvimlendirme söz konusudur. İkincisi (Talmudik) gözlem ve hesaplanmanın yapılmasına dayanırken, üçüncü (Talmudik sonrası) dönem sadece hesaplanmayı referans almaktadır. Yahudilikte astronomik çalışmaların ana gayesi yıl içinde kutlanan festival ve anma günlerinin tayin edilebilmesidir. Tanrı tarafından özellikle Tanah'ta geçen; “‘Abib’ (Mart-Nisan) ayının gereği yapılacak; Tanrının Yehova onuruna Fısıhı kutlayacaksın...”⁴³⁸ ifadesi bir emir telakki edilerek güneşin ve ayın konumlarıyla ilgili gözlemler yapmak gerekli olmuştur. İbranice takvim bilimi içinde en eski terimler Ayın tespiti (קביעותא דירחא); sonra Yeni ayın kutsanması (קדוש החדש); Yeni ayın gözlem yoluyla kutsanması (קדוש החדש על פי ראית)dir.⁴³⁹ Yahudi takvimi gelişim dönemleri ise şu şekilde açıklayabiliriz;

1.1. Tanahik Dönem

Tanahik takvim dönemine ait takvimde sadece Tanah'a ait bilgiler değil aynı zamanda m.s. birinci ile üçüncü yüzyıl arasında yaşayan bilgeler de yer alır. Bu döneme ait kaynaklar *baraitot* (bereşit) olarak gösterilir. Diğerleri ise *Tosefta*⁴⁴⁰ ve

⁴³⁷ RICHARDS, a.g.e., s. 221.

⁴³⁸ Çıkış, 12:14.

⁴³⁹ JACOBS, ADLER, “Calendar of History”, c. 3, s. 498.

⁴⁴⁰ **Tosefta**: Mişna'nın geleneksel hukukun konusundan daha eksiksiz bir biçimde işlediği baraitot (Bereşit) koleksiyonunun adıdır. Tanahik literatürde eski halakot çoğu zaman açıklayıcı notlar ve eklemeler ile büyütülür. Açıklayıcı notlar "Hosif" ("O ekledi" veya "O uzattı") kelimesiyle tanıtıldı. Böylece açıklanmış ve tamamlanmış bir cümleye “tosefta” adı verildi, bu terim yalnızca ek notlar için değil, tamamlanmış biçimde aforizma için de kullanılırdı. “Tosefta” adıyla bilinen eser, geleneksel sözleri dikkat çekici şekilde eksiksiz bir biçimde veren, bu şekilde aydınlatılmış bir manzumeler koleksiyonundan ibaret iken mişna bunları yalnızca yoğunlaştırılmış bir şekilde verir. Bu koleksiyonun başlığı, gerçekten çoğul bir kelimedir ve İbranice formundan açıkça anlaşıldığı gibi “Tosefata” olarak telaffuz edilmektedir. Ancak, hatalı bir şekilde, tekil form "Tosefta" benimsendi. Talmudic-midraş literatüründe “Tosefta” adlı bir derlemeye sıkça değinilmiştir; ve çoğu yetkili eleştirmen, bu makalenin ele aldığı mevcut Tosefta ile özdeş olduğunu düşünmektedir. Wilhelm BACHER & Jacob Zallel LAUTERBACH “Tosefta”, **The Jewish Encyclopedia**, c. 12, Funk & Wagnalls Company, New York & London, 1904, s. 207.

halakik midraş' dir. Mişna ve Tosefta'nın bu dönemde etkisini fiili pratikte ispatlamak mümkün değildir. Bu dönem Tanahik dönemi ifade etmesi ile sadece teoriden ibaret kalmıştır. Mişna takvimi antik yakın doğudaki çoğu ay takvimi gibi Babil takvimi ile aynı ilkelere dayanmaktadır. Özellikle ay isimlerinin Babil isimlerinden etkilendiği bilinmektedir. Yine Babil takviminde olduğu gibi yeni ayın tespiti ile ayın başlaması da örnek gösterilebilir.⁴⁴¹

Yeni ayı gören ilk kişi bu dönemde Sanhendri⁴⁴² mahkemesinde tanıklık etmektedir. Roş Haşanah bu yöntem ile tayin edilmektedir. Yeni ayı gören kişi ertesi sabah en az üç hakemden oluşan bir haham mahkemesinde tanıklık yapmaktadır. Bazı yerlerde tanığın yeni ayın tespiti için seyahat etmesi beklenir. Nisan ve Tişri'deki şenlikli aylarda tanıkların seyahatine izin verilirdi. Başlangıçta sıradan insanların tanıklığı yeterli iken zamanla ortaya çıkan yanlış tespitlerin önüne geçebilmek adına bilinen kişiler tanık olarak kabul edilmiştir. Sanhedrin mahkemesi tanıkların tespitlerini dinler ve astronomik olarak mantıklı olup olmadıklarını sorgular. Eğer doğru ise mahkeme başkanı yeni ayın kutsanacağını ilan eder. O gün bu nedenle, ayın ilk günü olan Roş Hodeş'tir. Kudüs'ten Suriye ve Ürdün'e kadar uzanan bir haberci ağı ile mahkeme yeni ayın ilan edilmesini sağlamaktadır. Yeni ayın tespiti temelde gözleme dayalı olmasına rağmen Shauot (Pentecost) Fısıh'tan sonraki 50. günü 5, 6 veya 7 Şiwandaki çeşitli kurallar oluşabilir. Tosefta, her ayın 29 veya 30 gün uzunluğunda olmasını şart koşmaktadır. Herhangi bir yılda, 4 aydan az veya 8 aydan fazla, tam ay (30 günden fazla) olamaz veya 6 ardışık tam ay

⁴⁴¹ Sacha STERN, **Calendar And Community A History Of The Jewish Calendar, Second Century BCE–Tenth Century CE**, Oxford University Press, New York, 2001, ss. 157-158.

⁴⁴² **Sanhendri**: Yunanca'dan gelen ve Yaşlılar Konseyi veya Büyük Meclis anlamına gelen kelime. İkinci Bet-Amikdaş döneminin dinsel, yargısal ve yasa koyucu kurumu. Tarihsel olarak kökeni, "Knesset a-Gedolla"nın dağılmasına uzanır. "Nasi " adlı başkan ve büyük dini yöneticiden oluşan bir çift (Zug) yüksek memur tarafından başkanlığı sağlanan Sanhedrin, 71 kişiden oluşur ve Yeruslayim'de Bet-Amikdaş'ın yanında toplanırdı. Sanhedrin; en yüksek adalet organıydı, temel suç davalarına, dinsel konsey yasalarına ve Alaha'ya ilişkin konulara bakardı. Çalışmalarının çoğu Toranın yorumuyla ilgiliydi ve bunların çoğu "Takanot" adı verilen ve halkın tümünü bağlayan hükümlere kaynak oluşturdular. Sanhedrin' in mensupları; bilim adamlarından, din adamlarından ve hakimlerden ileri gelen kişilerdi. Ayrıca 23 erkekten oluşan "Küçük Sanhedrin"ler kentte mevcuttu ve bireysel suçlara ilişkin ağır cezalara, ayrıca arazi sınırı ihtilaflarına, miras davalarına ve para cezalarına bakardı. İkinci Bet-Amikdaş'ın yıkılışından sonra Sanhedrin, dinsel araştırmaya ve Erets Yisrael ile Diaspora arasındaki ilişkilere eğildi. Statüsü zamanla eridi ve 429'da faaliyeti bitti. Detaylı bilgi için bk. BESALEL, "Sanhendri", c. 3, ss. 564-566.

olamaz. Bu bölümler yeni ayın ne zaman görüldüğüne bakılmaksızın yeni ayın ilan edileceği anlamına gelmektedir.⁴⁴³

Bununla beraber Rabbinik mahkemenin takvim ile ilgili kararları kontrol altına aldığı varsayılmaktadır. Hasmonaen hanedanı döneminde takvim ile ilgili kararlar, Pers ve Seleukid imparatorluklarında uygulandığı gibi Bazı rabbinik mahkemelerin hanedanın kontrolünde olması gibi muhtemelen devlet tekelinde olabilir. Roma döneminde Yahudi siyasi özerkliğinin kaybindan sonra bile hahamlar m.s. 70'e kadar takvim kararlarında etkiliydi. Kudüs mabedinin yıkılması ile beraber Roma yönetimindeki Kudüs kentinde bu görevi kimin üstlendiği belli değildir. Babatha ve Bar Kokhba belgelerinden anlaşacağı üzere bu dönemde oluşan boşluğu rabbinik mahkeme doldurmuş olabilir. Fakat hahamların bu erken dönemde Yahudilerin yaşadığı bölgelerde kendi kararlarını verebilme özgürlüğüne ve otoritesine sahip oldukları konusu tartışmalıdır. Üçüncü yüzyıla gelindiğinde din adamlarının takvimsel konular da etkinliğinin artacağı düşünülmektedir. Yine de bu dönemde bile Rabbin otoritesi Kudüs'ün bütün bölgelerine yayılmamıştır. Ayrıca Mişna'da tarif edilen deneysel (gözlem) bir ay takvimi Tanahik dönem boyunca Yahudiler tarafından gözlemlendiğini varsaymak mümkündür. Aynı zamanda hahamların kararları her zaman evrensel olarak dikkate alınmasa bile yeni ayları ve bu ayların bir biri ardınca belirlenmesinde etkili olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁴⁴

1.2. Talmudik Dönem

I. Rabbi Yahuda patrikhanesi kutsal olarak kabul edilirdi. (163-193) Samiriyeliler bu dönemde Yahudileri şaşırtmak için ayın gözlemlendiği dönemlerde ateş yakarak yanlış sinyal verirdi. Bu yüzden Yahudiler yeni ayın hangi güne geleceği konusunda hataya düşmekteydi. Bundan dolayı haham Yahuda yeni ay gününü belirlemek için uygulanan ateş yakarak işaret etme yöntemini kaldırarak habercileri görevlendirir.⁴⁴⁵ Bayramdan önce ulaşılamayan uzak diyarlarda yaşayan Yahudilerin bilgi alması biraz zor olduğu için yılbaşının doğru olarak duyurulduğu

⁴⁴³ STERN, a.g.e., 2001, ss. 157-158.

⁴⁴⁴ STERN, s. 163.

⁴⁴⁵ JACOBS, ADLER, "Calendar of History", c. 3. s. 500.

konusu şüphelidir.⁴⁴⁶ Bu tip durumlarda olan bölgelerde yılbaşı iki gün kutlanabilmektedir. Talmudik dönemde artık zaman hesaplaması ve takvim oluşturulması sadece şahısların tanıklıklarını referansa alarak belirlenmemiş buna ek olarak astronomik hesaplamalarda yapılmıştır.

Takvim tarihindeki önemli figürlerden biri Samuel idi. Kendisi gök bilimi üzerine çalışmalar yürüten bir araştırmacıydı. Gök yüzündeki gezegen ve yıldızların konumunu Kudüs şehrinin sokakları gibi bilmektedir. Bu özelliği ile kendisine "*Yarhinai*" denilmiştir. Samuel Nehardea'da (Babylonia) bir okulun direktörlüğünü yaptı ve aynı zamanda vatandaşlarının Kudüs'te' bağımsız olabilmesi için bir bayram takvimi düzenledi. Ayrıca takvimi altmış yıl boyunca hesapladı. Hesaplamaları, II. Hillel'in takvim çalışmalarını büyük ölçüde etkiledi. Bartolucci'ye göre Samuel'in takvim hesaplamaları için kullandığı masası Vatikan'da saklanmaktadır. Bir çağdaşı olan R. Adda (183 doğumlu)' da takvimde bir çalışma yaptı. Samuel güneş yılını 365 gün 6 saat, Rab Adda ise 365 gün 5 saat 55 dakika 25 25/57 saniye olarak hesapladı. 325'te Nice Konseyi yapıldı ve o zamana kadar ekinoks 21 Mart'a geriledi. Bu konsey, mevcut sivil takvimde herhangi bir pratik değişiklik yapmamıştı; Yahudi sistemi Paskalya kutlamalarının zamanı konusunda büyük tartışmalar yaşanmıştı. Üstelik kilise tam olarak kurulmamış, birçok Hıristiyan hala basitçe Yahudi sekreterliği yapıyordu. Bu nedenle, Paskalya'yı hala Ay'a bağımlı tutarken, Fısıh Bayramı ile çakışmasını engelleyen yeni bir kural yapıldı.⁴⁴⁷

III. Rabbi Yahuda Patrikhanesinde (300-330) Yeni ayın ortaya çıkışına ilişkin tanıkların ifadeleri, tamamen hesaplamaya bağlı olarak günün yerleşmesi olarak yalnızca bir formalite olarak kabul edildi. Bu yenilik, Sanhedrin'in bazı üyeleri, özellikle de Babil ve İskenderiye topluluklarına yazan ve babalarının geleneklerini takip etmelerini ve iki gününü kutlamaya devam etmelerini tavsiye eden Haham Jose'nin ilgisini çekmiş olabilir. Filistin dışında yaşayan Yahudilerin çoğunluğu tarafından takip edildi ve hala takip ediliyor. Constantius devrinde (337-361), Yahudilerin zulmü, takvimin hesaplanması da dâhil olmak üzere tüm dini

⁴⁴⁶ MORRILL, a.g.e., s. 5.

⁴⁴⁷ JACOBS, ADLER, "Calendar of History", c. 3. s. 500.

tatbikatların ağır bir ceza çekmesiyle yasaklandığı bir yüksekliğe ulaştı. Sanhedrin'in aylar arası ayı ilkbaharda geçirmesi engellendi. Buna göre Ab (Temmuz-Ağustos) ayından sonra yerleştirildi.⁴⁴⁸

1.3. Talmudik Sonrası Dönem

Talmudik dönem sonrasına kadar gizli olan takvim hesaplama ilmi Roma yönetimi altındaki baskılara rağmen II. Hillel (330-365) tarafından yayınlandı. Sanhedri'de yapılan toplantılar ve takvim ile ilgili tespitlerin tartışılması siyasi baskılara maruz kaldı. Bayram günlerinin tespit edilmesindeki belirsizlik o kadar büyüktü ki, neticede R. Huna b. Abin, takvimin aşağıdaki gizliliğini Babylonia'daki Raba'ya duyurdu. Bu sayede Kış ayının 16 Nisan'a kadar süreceği belirlenip yıl tereddüt etmeden artık bir yıl olarak kabul edildi. Takvim konusundaki bu fedakâr çalışmalar dağınık halde bulunan Yahudilerin her yerde aynı gün bayram kutlamalarını sağlamıştır. Daha sonra takvimin II. Hillel tarafından belirlendiği kabul edildi.

Seleucidan döneminin 670 yılında; yani, 4119. ya da m.s. 359 Ancak, bazıları İsraililer olarak, 500 kadar geç bir tarih belirledi. Saadia daha sonra Karayiler tarafından oluşturulan takvimin doğruluğuna itiraz ettikten sonra, takvim kurallarını belirledi. Yahudi takviminde hem ayın hem de dayandığı güneş yıllarının uzunluğundaki yanlışlıklar nedeniyle bazı yazarlar tarafından öne sürüldüğü için ufak bir hata oluştuğu ifade edildi.⁴⁴⁹

1.4. Günümüz Yahudi takvimi

358'de II. Hillel, yeni ayın başladığı yeni ayın görgü tanığı görüşlerine duyulan ihtiyacı ortadan kaldırarak matematiksel ve astronomik hesaplamalara dayanan kalıcı bir takvim başlattı.⁴⁵⁰ Yeni ayın ne zaman ortaya çıktığına dair şüpheler nedeniyle, Yahudi şeriatı İsrail dışında yaşayanların, Kefaret Günü olan Yom Kippur hariç her festival için bir gün yerine iki gün izleyeceğini belirtti.

⁴⁴⁸ JACOBS, ADLER, "Calendar of History", c. 3. s. 500.

⁴⁴⁹ JACOBS, ADLER, s. 500.

⁴⁵⁰ Dennis M. DREYFUS, "Calendar" **The Oxford Dictionary Of The Jewish Religion**, ed. R. J. Zwi WERBLOWSKY, Geoffrey WIGODER, Oxford University Press, New York, 1997, s. 145.

Talmud, bu görevin takvimin formüle edilmesinden sonra da devam etmesini gerektiriyordu. Yahudi dönemi, geleneksel olarak m.ö. 3760'da belirlenen Yaratılış tarihi ile başlar.

II. Hillel'in takviminde yalnızca küçük değişiklikler yapıldı ve onuncu yüzyıldan beri değişmeden kaldı. Gün batımından gün batımına kadar bir gün hesaplanır, bir hafta yedi gün içerir, bir ay yirmi dokuz veya otuz gün sürer ve bir yılda on iki ay ay artı yaklaşık on bir gün veya 353, 354 veya 355 gün bulunur. Takvimi yıllık güneş enerjisi döngüsü ile bağdaştırmak için, otuz günlük bir on dokuzuncu periyodun üçüncü, altıncı, sekizinci, on birinci, on dördüncü, on yedinci ve on dokuzuncu yıllarında bir araya gelir; artık yıl 383 ile 385 gün arasında olabilir. Sivil takvim, ilk günü Yeni Yıl Roş Haşanah olan Tişri ayı ile başlıyor. Dini takvimin döngüsü 15 Nisan'da Fısıh (Pesach) ile başlar.⁴⁵¹ Gregorien takvimin 2019 yılı Yahudi takviminde 5779 yılına karşılık gelmektedir. Yahudiler din işlerinde kendi takvimlerini kullanırken ekonomik ve uluslararası işlerde Miladi takvimi kullanmayı sürdürüyorlar.⁴⁵²

2. Yahudi Takviminde Çeşitli Hesaplamalar

2.1. Artık Yıl (Meton Çevrimi)

Kameri aylar ortalama 354 güne karşılık gelmektedir. Bu durum güneş yılına yakın bir zamanlama olsa da tam karşılığı olmamaktadır. Eğer aylar ve yıllar bir araya getirilecekse tam bir uyum sağlanmalıdır. Bunun için en uygun yöntem ekstra ya da artık bir ay eklenmesidir. Bu yöntemin ilk olarak kullanan Mısırlılar daha sonra Babilliler ve ihtimal dâhilinde Babil medeniyetinden etkilenen Yahudiler ve Yunanlılar olabilir.⁴⁵³ Bugün için tarihsel olarak ay takvimlerinin güneş yılına uygun bir duruma getirilmesi fikri Yunanlı astrolog Meton'a mal edilmiştir. 19 Güneş yılı aşağı yukarı 235 kavuşum ayna denk gelmektedir. Bu hesaplama ile 19 ay yılı 228 aya eşit olmaktadır. Güneş takvimi ile ay takvimin evrelerini birbirlerine

⁴⁵¹ HENDERSON, a.g.e., s. 22.

⁴⁵² Fevzi KURTOĞLU, *Tarih Yılları Eski Milletlerin Takvimlerini Bugünkü Takvime En Pratik Ve En Doğru Olarak Tahvil Etmek Usulünü Gösterir*, Sebat Basımevi, İstanbul, 1936, s. 37.

⁴⁵³ W. M. O'NEIL, *Zaman ve Takvimler*, çev. Çiğdem ÖNDEM, İzdüşüm Yay., İstanbul, 2001, ss. 55-56.

uydurabilmek için 19 yıllık bir zaman diliminde 7 artık ay eklemesi yapılmaktadır.⁴⁵⁴ m.s. 4. yüzyılda Yahudiler Meton çevriminde büyük bir yarar görerek güneş ve ayı referans alan gelişmiş bir takvim sistemi oluşturmuştur.⁴⁵⁵

Özellikle yıllık olarak düzenlenen hamursuz bayramı Fısh'ı her yıl aynı mevsime denk getirebilmek adına güneş takvimi ile ay takvimini senkronize etmek gerekmektedir. Çünkü Yahudilerin Mısır'dan çıkışı ilkbahar dönemine denk gelmekteydi, bu yüzden aylar mevsimlere göre geri kaldıkları için ve Nisan ayında olgunlaşması gereken arpa başaklarının henüz olgunlaşmaması sebebiyle Yahudi hahamlardan oluşan Sanhendri yılın son iki ayını ikiye katlamak suretiyle pratikte zamanı yakalamaya çalışmaktadır. Böylece hamursuz bayramında dönemin ruhuna uygun olan mevsimsel ritim (arpa ve buğday hasadı) sağlanmıştır. Artık yıl yani Meton çevrimi Yahudi önder II. Hillel'in takvim reformu ile gerçekleştirilmiştir. Yahudi Takvimindeki bu reform sayesinde yavaş yavaş son şeklini alarak bayramlar aynı anda kutlanmaya başlanmıştır.⁴⁵⁶

Bugün Yahudi takviminde artık yıl uygulaması her 19 yıllık döngü içinde 7 defa 30 günlük bir ayın ilave edilmesi ile gerçekleşir; bu ay Adar ayından sonra eklenmektedir.⁴⁵⁷ Söz konusu eklenen bu aya “*Ve Adar*” ya da “*Adar Şeni*” denilmektedir.⁴⁵⁸ Özgün bir yapıya sahip olması ile beraber artık yıl hesaplaması Yahudi takviminin karmaşık hale getirmiştir. 29 ve 30 günden oluşan 12 kavuşum ayından meydana gelen Yahudi takvimi Ay ile daha iyi uyum sağlayabilmek adına değişken bir duruma getirilmiştir. Meton çevrimi ile 3., 6., 8., 11., 14., 17., ve 19. yılları 30 çeken bir 13. ay ilave edilmiştir. Bu yıllara “*Şana Meuberet*⁴⁵⁹/*Artık Yıl*” adı verilmiştir. Yahudi takviminde normal yıllar 353 gün (noksanlı yıllar), 354 gün

⁴⁵⁴ BOURGOİNG, a.g.e., s. 22.

⁴⁵⁵ FIRESTONE, a.g.e., s. 148.

⁴⁵⁶ BOURGOİNG, a.g.e., s. 22.

⁴⁵⁷ FIRESTONE, a.g.e., s. 148.

⁴⁵⁸ ALTINTAŞ, a.g.e., s. 191.

⁴⁵⁹ ALTINTAŞ, s. 191.

(düzgün yıl) veya 355 (fazla yıl) sürmektedir. Artık yıllar ise 383, 384 veya 385 günden oluşan değişken bir durumdadır.⁴⁶⁰

2.2. Yıl Başı ve Günün Belirlenmesi

Yahudilikte kutlama ve bayramların birçoğu farklı çağlarda yaşanmış belli başlı olayları yansıtan zamansal olaylardır. Takvimde gerçekleşen değişikliklerin (artık yıl) bir sonucu olarak Yahudilikte birden fazla yılbaşı bulunmaktadır.⁴⁶¹ Hem ay hem de güneşe bağlı olarak hesaplanan Yahudi takvimi dört tür yılbaşı tarihi belirlenmiştir. Bu yılbaşı zamanları içinde her biri özel amaçlar taşıyan anlamlar bulunmaktadır; "Nisan" ayında Yahudilerin bayramlarının kutlandığı ve bunun yanında kralın tahta geçişinin tespit edildiği zaman olarak yılı başlatmaktadırlar. Yahudi kralları hangi ayda veya zamanda tahta geçmiş olursa olsun bu ayda hükümdarlığı ele aldığı kabul edilmektedir. Bu yüzden nisan ayı yılın başlangıcı kabul edilir. "İlulu" (Ağustos-Eylül) ayı Aşar vergisinin alındığı bir başka ifade ile hayvanların 10'da 1'inin tanrının mabedine sunulduğu mali yılbaşı olarak belirlenmiştir.⁴⁶² Bu yılbaşı tarihi selosit takviminde de Yahudilerin etkisi ile yılbaşı olarak kabul görmüştür.⁴⁶³ "Şevat" (Ocak-Şubat) ayının 15'i ağaçlar için yeni yıldır. Kurban maksadıyla doğadaki meyvelerin hasadının hesaplanması için belirlenen bir yılbaşısıdır. "Tişri" (Eylül-Ekim) ayının hemen başı; sivil takvim için yılbaşısıdır. Bir başka ifade ile Roş Haşanah olarak kutlanan bayramını, toprağın bir sene boş bırakmak için belirlenen sabatik yılı esas alan yılbaşısıdır. 1. Tişri günü olarak belirlenen yeni yılın başı Roş Haşanah olarak ve dolayısıyla Yahudi takviminin başı olarak kutlanmaya başlanması sebebi hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Yahudi Kutsal Kitabında yer alan şu ifadeye tanrı bugünü özel kılmıştır;

"Yehova sonra Musa'ya şunları dedi: "İsrailoğullarına söyle, 'Yedinci ayda, ayın birinci günü tam bir dinlenme günüdür; borazan çalınarak

⁴⁶⁰ BELLENİR, "The Jewish Calendar", s. 48; bk. BOURGOİNG, a.g.e., s. 23; bk. WIESENBERG, "Calendar", c. 4 s. 354.

⁴⁶¹ FIRESTONE, a.g.e., s. 149.

⁴⁶² ALTINTAŞ, a.g.e., ss. 194-195.

⁴⁶³ Fevzi KURTOĞLU, a.g.e., s. 34.

duyurulacak bir anma, kutsal toplantı günüdür. O gün hiçbir ağır iş yapmayacaksınız; Yehova'ya ateşte yakılan sunu sunacaksınız."⁴⁶⁴

Diğer üç yılbaşı tarihlendirilmesi konusunda Tevrat'ta herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Roş Haşanah m.s. 4. yüzyıla doğru 7. ayın 1. günü yılbaşı olarak kabul edilmiştir. Bu yılbaşı tarihi yüzyıllar boyunca özel bir Roş Hodeş idiyse de Roş Haşanah'a dönüştüğü tam olarak bilinmemektedir.⁴⁶⁵

Yılbaşı Tişri ayının ilk gününde başlamakla birlikte Roş Haşanah bir takım elzem nedenlerden dolayı "*Dehiya*" adı verilen bir metotla ileri ve geri alınabiliyordu. En sık karşılaşılan Dehiya 10 Tişri'deki Kipur gününün Cumaya yada Pazara, Sukot'un 7. günü olan 21 Tişri'deki Oşana Raba'nın denk gelmesini önlemek amacıyla Roş Haşanah'ı kutlandığı yılbaşı tarihi Çarşamba, Pazar ya da Cuma günlerine düşmesi durumunda günler ileri ve geri alınabiliyordu.⁴⁶⁶

2.3. Jubile Yılı (Sabatikal Yıl)

Talmud'da, yıldönümü yedi döngünün kırk dokuz yılına dâhil edilip edilmediğine dair bir düşünce var. Hahamların çoğunluğu, yıldönümü döneminin bir araya gelerek yedinci yılı takip eden Şabat'ı iki nadas yılı ilan eder. Her iki nadas yılı geçtikten sonra bir sonraki döngü başlar. Bu inanışa göre "ellinci yıl kutsal sayılmakta" ve Tanrının sonraki üç yıl boyunca tarlaların ekilip biçilmesiyle beraber altıncı yılda verim sözü vermektedir. Kırk yıla kadar meyve alınmaktadır. Bu zamana da "*jubile yılı*" (Sabatikal yıl) denilmektedir. Geonim ve daha sonraki otoritelerin görüşleri genel olarak kabul görmektedir. İlk tapınak döneminde bu görüşler referans alınırken ikinci tapınak döneminde sadece nominal gözlemler sabatikal yılı belirlemede kullanılmıştır. Yahudilerin sürgün sonrası bu yıl dönümünü tamamen ihmal etmişlerdir. Jubile yılının gözetilmesi konusunda ısrar etmişlerdir.⁴⁶⁷ Bu ısrarın sebebi Tanah'da geçen şu ifadeden kaynaklanmaktadır;

⁴⁶⁴ LEVİOĞULLARI 23:23-25.

⁴⁶⁵ ALTINTAŞ, a.g.e., s. 195.

⁴⁶⁶ ALTINTAŞ, s. 195.

⁴⁶⁷ Judah David EISENSTEİN, "Sabbatical Year And Jubilee Year", *The Jewish Encyclopedia*, c. 10, Funk & Wagnalls Company, New York & London, 1904, s. 606.

“Toprağını altı yıl ekip ürününü toplayacaksın. Fakat yedinci yıl ekmeyeceksin, toprağını nadasa bırakacaksın ve halkının arasındaki yoksullar da tarlandan yiyecek; onların bıraktıklarını da yaban hayvanları yiyecek. Bağında ve zeytinliğinde de böyle yapacaksın.”⁴⁶⁸

İkinci tapınak döneminde de jubile yılı Makkabiler tarafından gözlenerek açıkça tarihlendirilmeye çalışılmıştır.⁴⁶⁹

3. Yahudi Takvimindeki Aylar

Ay İbranice “*Yerah*” veya “*hodesh*” anlamlarına gelirken, çoğul anlamı da “*yerahim*” yada “*hodashim*” olarak ifade edilmektedir. Yahudi takvimi sürgün öncesinde düzensiz halde iken Babil sürgününden sonra şekillenerek eski ay adları Babilonya adlarının Aramice formları ile değişmesiyle günümüze kadar gelmiştir. Sürgün'den önce aylar kısmen isimlerle, kısmen de numaralarla belirtilmekteydi.⁴⁷⁰ Bu ayları sırasıyla şöyle sıralayabiliriz; 1. Nisan, 2. İyar, 3. Sivan, 4. Tammuz, 5. Av, 6. Elul, 7. Tişri, 8. Heşvan, 9. Kislev, 10. Tevet, 11. Şevat, 12. Adar (13. Adar Şeni).

Yahudilere ait sivil takvim 1 Nisan'da; Dini hüviyete sahip takvimin ise 1 Tişri'de başlamaktadır. Fakat bu durum kimi uzmanlar tarafından yanlış bulunmaktadır. Öyle ki Yahudi takviminde 1 Nisan Krallığa ait bir yılbaşı iken, 1 Tişri günü tarımsal işlerin başladığı gün olarak kabul edilmesinden kaynaklanan bir ikilik durumudur.⁴⁷¹ 12 ay ve bir de artık yıldan oluşan Yahudi takvimindeki ayların Yaaakov'un (Yisrael) on iki kavmini meydana getiren 12 oğlu gibi, yılların da 12 aydan oluştuğu rivayet edilmektedir.⁴⁷² Bir yıldaki aylar, 30 ile başlayan 29 ile 30 gün arasında değişmektedir. 29 ile 30 gün arasında değişen bu aylar, ortalama 29 1/2 güne denk gelmektedir. Ayların eksik, tam ve düzenli yıllarda karşılık geldiği gün sayıları farklılık oluşturmaktadır. Tişri ayı, takvimde ilk listelenir (yeni ay) ay, tüm

⁴⁶⁸ Mısır'dan Çıkış, 23:10-11.

⁴⁶⁹ EISENSTEIN, a.g.e., c. 10, s. 606.

⁴⁷⁰ Cyrus ADLER, Judah David EISENSTEIN, “Month”, **The Jewish Encyclopedia**, c. 8, Funk & Wagnalls Company, New York & London, 1904, s. 671.

⁴⁷¹ ÜNAL, a.g.e., s. 118.

⁴⁷² BLECH, a.g.e., s. 168.

yılın hesaplanmasında temel ölçü olarak belirlenen bir aydır.⁴⁷³ Yıl içinde değişen gün sayıları ile birlikte Yahudi aylarını şu şekilde sıralayabilmek mümkündür. (Tablo 3.4.)

Ay İsmi	Eksik bir yıldaki uzunluk	Düzenli yılda uzunluk	Tam bir yıl içindeki uzunluk
Tişri/Tishri	30	30	30
Heşvan/Heshvan	29	29	30
Kislev	29	30	30
Tevet	29	29	29
Şevat	30	30	30
Adar I	30	30	30
Adar II	29	29	29
Nisan	30	30	30
İyar	29	29	29
Sivan	30	30	30
Tammuz	29	29	29
Av	30	30	30
Elul	29	29	29
Genel Toplam:	353 veya 383	354 veya 384	355 veya 385

Tablo 3.4. Yahudi takvimindeki ayların yıl içindeki uzunlukları⁴⁷⁴

Yahudi takviminde dini aylar olarak kabul edilen 12 ay güneş takvimine göre değil ay takvimine göre ayarlanmaktadır. Güneş aylarında 30-31 günlük zaman olmasına karşın; Kameri aylarda 29 ile 30 gün arasında değişen zaman dilimleri bulunmaktadır. Ay yılı bu yüzden 354 güne karşılık gelmektedir. Bu sebepten dini ayların her yıl aynı mevsime denk gelmesi mümkün olmamaktadır. Bu ayların

⁴⁷³ David C. PACK, **The Truth About God's Calendar**, Printed in the United States of America, USA, 2017, s. 11.

⁴⁷⁴ PACK, a.g.e., s. 32.

mevsimsel olarak karşılıkları şu şekildedir; İlkbahar; Nisan, İyar ve Sivan, Yaz; Tammuz, Av ve Elul, Sonbahar; Tişri, Heşvan ve Kislev, Kış; Tevet, Şevat, Adar ve 2. Adar (Ve Adar) olarak belirlenmiştir.⁴⁷⁵ Bu ayların ihtiva ettikleri anlamlar ise şöyledir;

3.1. Tişri

Tişri (תִּשְׂרִי), Yahudi dini takviminin 7. ayıdır. Bu aya Latince *Tishri*, Akadça *Taşritu* veya *Tişri*'de denilmektedir. İbrani ve kronolojik takvimin ilk ayıdır. Miladi olarak Eylül ve Ekim aylarına karşılık gelen Tişri ayı 30 gün çekmektedir. Terazi burcu bu aya denk gelmektedir. Kimi bilginlere (Rabbiler) göre bu durum Tanrısal Adalet ve insanoğlunun eylemlerinin tartılması şeklinde yorumlanmaktadır. Bu yoruma göre Tişri 1 içinde yer alan Roş Haşanah geleneği tüm dünyadaki Yahudiler için bir yargı günüdür. Tanah'da Tişri geçmemekle beraber yedinci aya ait birçok değiniler bulunmaktadır. Bu aya Tanah'da "Etanim"⁴⁷⁶ denilmektedir. Tişri rabbanik literatürde Erest Yisrael'de⁴⁷⁷ sonbahar döneminin başlangıcı olarak belirtilmektedir. Bu ayda en önemli tarihler Tanah'da yer alan bayramlarla ilişkilendirilir. Yılbaşı olarak kutlanan Roş Haşanah hem Erest Yisrael'de hem de İsrail dışındaki (Diaspora) yerlerde Tişri ayının ilk iki gününde kutlanmaktadır. "Yedinci ayın" orucu olarak bilinen "*Gedalya orucu*" Babillilerden neşet etmiş olup Yahudiler tarafından Her yıl Tişri'nin 3. günü tutulmaktadır. Tişri içinde Roş Aşana ile birlikte başlayan on günlük tövbe, Yom Kipur'da zirveye ulaşmaktadır. 15-23 Tişri'de Sukot (Çardaklar) bayramı İsrail'de 15-22'de kutlanırken diasporada 15-23'te kutlanmaktadır. Bu zaman dilimi içinde ayın 21'nde "Oşana Raba" dahil olup "Şemini Atseret" ve "Simha Tora" ile ay tamamlanmaktadır.⁴⁷⁸

⁴⁷⁵BESALEL, "Dini Ayların Adları" c. 1, s. 142.

⁴⁷⁶ Birinci Krallar 8:2.

⁴⁷⁷ İsrail Ülkesi, sınırsız coğrafi bir alan için geleneksel Yahudi adıdır.

⁴⁷⁸ BESALEL, "Tişri", c. 3, ss. 735-736.

3.2. Heşvan

Heşvan (חשוון), Yahudi takviminin 8. ayıdır. Miladi takvimde Ekim ve Kasım aylarına denk gelmektedir.⁴⁷⁹ Antik çağda (Babil) bu aya Marcheshvan denilmekteydi. İbranicede “Mar” acı manasına geldiği için itikadi yoruma göre Heşvan ayı da bu sıfatla bağdaştırılmıştır. Tişri’den başlanarak yapılan sayım sonucunda 8 sayısına ulaşılmıştır. Heşvan ayı 30 veya 29 gün aralığında değişken bir zamana sahiptir. Burçlardan Akrep’e karşılık gelmesini Rabiler dünyanın sonbaharla beraber ihtiyaç duyduğu suya karşı susuzluğu işaret ettiğini belirtmişlerdir. Bu aya bir gün eklenerek periyodik olarak Yom Kipur’un Cuma ya da Pazar gününe denk gelmesi engellenmektedir. Bu ay içinde hiçbir Yahudi bayramının rastlamaması sebebiyle “*Mar Heşvan*” denildiği de rivayet edilmektedir.⁴⁸⁰

3.3. Kislev

Kislev (כסלו), Yahudi takviminin sürgün sonrası Yahudi yılındaki 9. ayıdır. Akadça “*kislimü*” kelimesinden türemiştir. Kislev Asur yazıtları, Yunanca, rabbinik edebiyatta, Tanah’da ve sıkça apokrif yazıtlarda geçen bir isimdir.⁴⁸¹ 29 ile 30 gün arasında değişen bir zaman dilimine sahip olup miladi olarak Kasım ve Aralık aylarına karşılık gelmektedir. Bu ay Roş Haşana’dan itibaren Tişri ayının sayılması ile beraber üçüncü aydır. Burçlarda Yay burcuna denk gelmektedir. Bu aya Tanah’da ve sonrasında yazılan apokrif kitaplarında ve ayrıca rabbinik kaynaklarda da bahsedilmektedir. Kislev ayında oruç tutmak ve dua etmek adet haline gelmiştir. Bu ay Yahudiler’de kış ayını çağrıştırmaktadır. Haşmoanaim selevkoslar’a karşı kazandığı zaferin anısına 8 günlük hanuka bayramı, 25 kislevin akşamı başlayarak ilk mum bu gece yakılmaktadır.⁴⁸²

⁴⁷⁹ Valerie M. FARGO, “Heshvan”, **The Anchor Bible Dictionary**, ed. David Noel FREEDMAN, A Division Of Bantam Doubleday Dell Publishing Group, New York, 1992, s. 3557.

⁴⁸⁰ BESALET, “Heşvan” c. 1, s. 208.

⁴⁸¹ WIESENBERG, Ephraim Jehudah, “Kislev”, **Encyclopaedia Judaica**, ed. Fred Skolnik, Keter Publishing House, c. 12, USA, 2007, s. 201.

⁴⁸² BESALET, “Kislev”, c. 1, ss. 330-331.

3.4. Tevet

Tevet (תבט), Yahudi takviminin onuncu ayı olan Tişri ayından itibaren sayıldığında İbrani yılının dördüncü ayına karşılık gelmektedir. Akadça ve Babil kökenli bir kelime olan Tevet sözcüğü “tebitu” dan türeyerek günümüze kadar gelmiştir. Bu ay bir Yahudi yılı içinde daima 29 güne karşılık gelmektedir. Miladi takvimin Ocak-Aralık aylarına tekabül etmektedir.⁴⁸³ Tevet ayının burcu oğlaktır. Yahudi tarihinde bu ay içinde kral Nebukadnezar’ın orduları Kudüs’e girerek kenti muhasara altına almıştır. Yahudilerde bugünün anısına oruç tutmaktadır. Buna da “Asara Betevet”⁴⁸⁴ adını vermişlerdir.⁴⁸⁵ Tanah’da bu ay ile ilgili şu ifadeler tek bir yerde geçmektedir; “*Ester onuncu ay olan Tebet ayında kraliyet evine, Kral Ahasveros’un yanına götürüldü. Kralın saltanatının yedinci yılıydı.*”⁴⁸⁶

3.5. Şevat

Şevat (שבט), Yahudi takviminin 11. ayı olarak kabul edilir. Şevat kelimesi Akadça “Şabatu” kelimesinden türemiştir.⁴⁸⁷ Bu ay bugünkü ismini sürgün sonrasında kazanmıştır. Asur ve diğer erken dönem Semitik yazıtlarda, İncil ve apokrif kayıtlarında, rabbinik edebiyata girmiş olan şevat kelimesi mana olarak sıkça rastlanan bir isimdir. Bu yazıtlarda “vurmak” ve “çarpma” anlamlarına gelen semitik bir Hint-Avrupa dilini çağrıştırmaktadır. Şevat’ın burcu Kova’dır. Bu sabit ay Yahudi takviminde, kaçınılmaz olarak 30 günden oluşur ve miladi olarak Ocak-Şubat aylarına denk gelmektedir. Şevat’ın 1’i asla pazar veya cuma gününe rastlamaz.⁴⁸⁸ Tanah’da bu ay sadece bir yerde şu şekilde zikredilmektedir; “*Darius’un ikinci*

⁴⁸³ BESALET, “Tevet”, c. 3, s. 735.

⁴⁸⁴ (Tevet Ayı'nın Onu Orucu) Yeruşalayim'in Babililer tarafından sarılmasının anısına tutulur. (İsrail Hahambaşılığı'nın kararıyla, son yıllarda Nazi katliamında ölenler için de bu günde oruç tutulmaktadır.) BESALET, “Taanit”, c. 3, s. 690.

⁴⁸⁵ Avraham WALFISH, “Tevet”, **The Oxford Dictionary Of The Jewish Religion**, ed. R. J. Zwi WERBLOWSKY, Geoffrey WIGODER, Oxford University Press, New York, 1997, s. 688.

⁴⁸⁶ Ester, 2:16.

⁴⁸⁷ BESALET, “Şevat”, c. 3, s. 677

⁴⁸⁸ WIESENBERG, Ephraim Jehudah, “Calendar”, **Encyclopaedia Judaica**, ed. Fred SKOLNIK, Keter Publishing House, c. 18, USA, 2007, s. 471.

*yılında, on birinci ayın, Şebat(şevat) ayının yirmi dördüncü günü peygamber İddo oğlu Berekyaya oğlu Zekeriya'ya Yehova'nın sözü geldi”*⁴⁸⁹

15. Şevat gününde ağaçların yeni yılı “Tu Bişvat” (15 Şevat) olarak kabul görmektedir. Hillel ekolü 15. Şevat gününden itibaren kutsal topraklarda kış döneminde gerçekleşen yağmurların artık ağaçların dallarına suların yürümeye başladığı tarih olarak belirlemiştir.⁴⁹⁰

3.6. Adar

Adar (אדר), Yahudi takviminin sürgün sonrası yılındaki 12. ayıdır. Kelime kökeni Asur diline dayanmaktadır. Asur yazıtlarında ve aynı zamanda İbranice ve Aramice'deki İncil kayıtlarında da, Sennacherib'in ve Samaritlerin Sepharvite atalarının ibadet ettiği “Molek” benzeri bir idolün bir patrikin oğlu olan Adrammelech'in adından geldiği varsayılır. Bu ayın burcu Balık'tır. Bazı yıllarda ekstra Adar Shenı (“İkinci Adar” veya “Ve-Adar” olarak İbranice isimlendirilir) olarak adlandırılan yıla ay eklenir. Mevcut sabit Yahudi takviminde, ay Adar 1’de yani düzenli yılda 29 güne karşılık gelirken, artık yıllarda Adar 2’de değişken olan 30 veya 29 gün bulunmaktadır. Miladi yıl içinde Şubat-Mart aylarına karşılık gelmektedir. Artık yılda (Adar 2) ilk gün hiçbir zaman pazar, salı veya perşembe günlerine denk düşmez. Artık yılda olmayan Adar 1’in orijinal adı “*Adar Rishon*” olarak adlandırılmaktadır. İkinci bir Adar’ın eklenmesi bar mitzva kutlanması, ve Kaddiş’in okunmasında zamansal sapmalara neden olmaktadır. Buna göre düzenli bir yılda (Adar 1) doğan fakat 13. yılı artık yıl olan bir çocuk Adar 2’deki bar mitzvayı kutlamaktadır. Artık bir yılda (Adar 2) hayatını kaybeden bir kişi için artık yılda Yahrzeit, Adar 1’de görülür. Bununla beraber Kaddiş’in Adar 2’de okunması önerilmektedir.⁴⁹¹ Purim bayramında sevinçli bir ay kabul edilen Adar 1’de Ester orucu tutulmaktadır.⁴⁹²

⁴⁸⁹ Zekeriya, 1:7

⁴⁹⁰ BESALEL, “Dört Geleneksel Yılbaşı”, c. 1, s. 143; bk. Geoffrey WIGODER, **The Encyclopedia of Judaism**, The Jerusalem Publishing House, Belgium, 1989, s. 43.

⁴⁹¹ WIESENBERG, “Adar”, c.1, s. 382.

⁴⁹² BESALEL, “Adar”, c. 1, s. 36.

3.7. Nisan

Nisan (ניסן), Yahudi takviminin sürgün sonrası dini yılındaki 1. ayıdır. Tanah'da Hodesh Ha-aviv olarak geçen ve aynı zamanda arpa başaklarının olgunlaşma eşiği anlamlarına gelmektedir.⁴⁹³ Tanah döneminde “Abib” olarak zikredilir.⁴⁹⁴ Tanah sonrası rabbinik literatürde ise Babil takviminin ilk ayı “Nisannu” ile bağlantısı bulunmaktadır. Nisan kelimesi İbranicede “Nesa”dan türeyerek “Nasa” yani “başlamak” anlamına gelmektedir. Mişna'da, Nisan ayının 1. günü “krallar ve festivaller için yeni yıl” olarak nitelendiriyor. Bu ayın burcu Koç'tur. Mevcut sabit Yahudi takviminde, kaçınılmaz olarak 30 günden oluşuyor ve Nisan'ın 1'i hiçbir zaman pazartesi, çarşamba veya cuma'ya denk düşmez.⁴⁹⁵

Nisan ayı yılın ilk ayı olmakla beraber “bahar ayı” (Aviv) olarak da bilinmektedir. Tanah'da ve apokrif metinlerde sıkça zikredilmektedir.⁴⁹⁶ İsrailoğulları Nisan ayında Mısır'dan çıkışları ayın ortalarında gerçekleşir. Bu gün (Pesah) İsrail'de 15-21 Nisan arasında kutlanırken diasporada 15-22 Nisan aralığında kutlanılmaktadır. Nisan ayı içinde hasat mevsiminin başlangıcı 15 Nisandır. Yahudi milletinin 20.yy ortalarında maruz kaldığı soykırım holokost “Yom Aşoa” adı altında 27 Nisan tarihinde anılmaktadır. Nisan ayı içinde bir Yahudi asla oruç tutamaz ve yas halinde bulunamaz. Sebebi bu ayın “özgürlüğümüzün mevsimi” (Zeman Herutenu, זמן הרותנו) olarak belirlenmesi ve esaretten kurtulmanın sembolü olmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁹⁷

3.8. İyar (Iyyar)

İyar (אייר), Yahudi takviminin sürgün sonrası dini yılındaki 2. ayıdır. Sürgün öncesi adı, Targumik Ziv Nizanayya'nın “çiçeklerin parlaklığı” anlamındadır, bu ayın en kısa ifadesi genelde “Ziv” olarak ifade edilmektedir. Asur yazılı kaynakları olan Megillat Ta'anit ve daha sonraki rabbinik literatürde İyar İbranice'deki ışık ile etimolojik olarak bağlantı kurulmaktadır. Bu ayın burcu Boğadır. Mevcut sabit

⁴⁹³ WIESENBERG, “Nisan”, c. 15, s. 275.

⁴⁹⁴ Chaim PEARL, “Nisan”, **The Oxford Dictionary Of The Jewish Religion**, ed. R. J. Zwi WERBLOWSKY, Geoffrey WIGODER, Oxford University Press, New York, 1997, s. 503.

⁴⁹⁵ WIESENBERG, “Nisan”, c. 15, s. 275.

⁴⁹⁶ Çıkış, 13:4,23:15,34,12:2,18, Tesniye, 16:1, Nehemya, 2:1, Ester, 3:7.

⁴⁹⁷ BESALET, “Nisan”, c. 2, s. 446.

Yahudi takviminde, kaçınılmaz olarak 29 günden oluşmaktadır. İyar'ın ayı Tişri ayının sahip olduğu takvimsel kurallara tabi olarak yıl içinde ilk gün asla pazar, çarşamba veya cuma günlerine rastlayamaz.⁴⁹⁸ Babil kökeni de bulunan iyar “şan”, “görkem” gibi anlamlara karşılık gelmektedir. İyar karanlık ay olan Adar'a karşı Işık ayı olarak kabul edilmektedir.⁴⁹⁹ Boğa burcu ile ilişkilendirilmesi ise Nisan ve Mayıs aylarına denk gelmesi ve bu aylarda otlayan sığırların varlığı ile bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Bu ay da ikinci Pesah olan “Pesah Şeni”, İsrail'in kurtuluş günü ve 1967'nin 28 İyar'ında meydana gelen doğu Kudüs ve batı Kudüs'ün İsrail tarafından ele geçirilmesi olaylarına atfen kutsal kabul edilen bir aydır.⁵⁰⁰

3.9. Sivan

Sivan (סיון), Yahudi takviminin sürgün sonrası yahudi dini yılındaki 3. ayıdır. Apokrif metinler, İncil ve rabbinik edebiyatta İbranice “samu” (işaretlemek) veya “asamu” (tayin etmek) olan Asur kökenli kelimelerle bağlantı kurulmaktadır. Bu ayın burcu İkizler'dir. Mevcut sabit Yahudi takviminde, kaçınılmaz olarak 30 günden oluşmaktadır. Sivan ayının ilk günü asla pazartesi, perşembe veya şabat'a rast gelemez.⁵⁰¹ Tam bir ay olan İyar miladi takvimde Mayıs-Haziran aylarına karşılık gelmektedir. İkizler burcu ise Mısır'dan çıkış sırasında Musa peygamber ve kardeşi Harun ikilisine atıf yapılarak ilişkilendirilmektedir.⁵⁰² Bu ayda farklı değiniler bulunmakla beraber Tanah sadece bir yerde şu ifadelerle zikredilir;

“O zaman, üçüncü ayda, Şivan ayının yirmi üçüncü gününde kralın yazmanları çağrıldı. Mordekay'ın emretmiş olduğu her şey, Yahudilere ve satraplara, valilere ve Hint ülkesinden Habeş, ülkesine kadar yüz yirmi yedi vilayetin yöneticilerine yazıldı. Yazılar her vilayetin kendi

⁴⁹⁸ WIESENBERG, “Iyyar”, c. 10, s. 823.

⁴⁹⁹ Emil G. HIRSCH, “Iyyar”, **The Jewish Encyclopedia**, c. 7, Funk & Wagnalls Company, New York & London, 1904, s. 14.

⁵⁰⁰ BESALET, “Iyyar”, c. 1, s. 268.

⁵⁰¹ WIESENBERG, “Shevat”, c. 18, s. 471.

⁵⁰² BESALET, “Sivan”, c. 3, s. 609.

*yazısıyla ve her halkın kendi dilinde kaleme alındı. Yahudilere de kendi yazılarıyla ve kendi dillerinde yazıldı.”*⁵⁰³

Sivan ayının 1. gününde İsrailoğulları Sina çölünü geçerek Kudüs’e girdiler. Musa peygambere Sina dağında tanrısal tecelli veya vahiy Sivan ayının 3-5’nde gerçekleşmiş bu günde Yahudiler tanrısal bir sınırlama ile karşılaşmıştır. Şavuot bayramı 6-7 Sivan’da kutlanmaktadır.⁵⁰⁴

3.10. Tammuz

Tammuz (תמוז), Yahudi takviminin sürgün sonrası dini yılındaki 4. ayıdır. Tammuz Yahudi dini yılının ayıdır, fakat bu kelime tarihsel olarak bir aya karşılık gelmemektedir.⁵⁰⁵ Daha sonradan Yunanlıların Adonis’ine tekabül eden Babil dumuzi ile özdeşleşmiştir. Bu ayın Sümer medeniyetinin varlık gösterdiği Mezopotamya coğrafyasındaki Sümer dumuzi olarak bilinen ilkbaharda doğurganlık gibi sembolik anlamlar ihtiva eden ve daha sonra Sümer’de tammuzi kelimesi Sümerceye Dumu-zid, dumuzi ve son olarak damu-zid’e dönüşmüştür. Esas itibarı ile tamuz pastoral bir Tanrıya karşılık gelmektedir.⁵⁰⁶ Yahudi takviminde Tammuz ayı 29 güne karşılık gelirken burçlar içerisinde yengeç kabul edilmektedir. Babil sürgününden sonra İsrail’e geri dönen Yahudiler dördüncü ayın ismini Tammuz olarak belirlemişlerdir. Daha sonra bu isim rabbinik literatürde girmiştir.⁵⁰⁷ İkinci tapınak döneminde Yahudi topluluklarından biri olan Ferisiler ve Sadukiler arasında 14 Tammuz tarihinde yasaların yorumlanması hakkında bir ihtilaf meydana gelmiştir. Ferisiler bu ihtilafta Sadukileri alt ederek zafer elde etmişler bunun sonucunda bugünü ziyafet günü olarak ilan etmişlerdir. Ayrıca Babil kralı Nebuchadnezzar tarafından inşa edilen Kudüs surlarının Yahudi milleti tarafından

⁵⁰³ Ester, 8:9.

⁵⁰⁴ BESALET, “Sivan”, c. 3, s. 609.

⁵⁰⁵ WIESENBERG, “Tammuz”, c. 19, s. 497.

⁵⁰⁶ <https://www.britannica.com/topic/Tammuz-Mesopotamian-god> Erişim; 20.08.2019

⁵⁰⁷ BESALET, “Tammuz”, c. 3, s. 712.

yıkılması anısına 17 Tammuz tarihinde “Şib’ah Asar-Tammuz” olarak ifade edilen halk günü bulunmaktadır.⁵⁰⁸

3.11. Av (Ab)

Av (אב), Yahudi takviminin sürgün sonrası dini yılındaki 5. ayıdır. Kutsal metinlerde bulunmayan bu ay sürgünden önce “*abib*” veya “*aviv*” (yani bahar) kelimelerine karşılık gelmekteydi. Kelimenin kökü “taze büyüme” anlamına gelir. Bu ay aslan burcuna karşılık gelmektedir. Yahudi takvimi içinde tam olarak 30 güne denk gelir. Bu ayın ilk günü asla pazar, salı veya perşembe gününe denk gelemez.⁵⁰⁹ “Ab” olarak da bilinen Babil kökenli bir ay olan av rabbilik gelenek içinde Harun peygamberin ölüm yıl dönümdür.⁵¹⁰ Akad dilinde “Abu” olarak zikredilen bu ay yıl içinde Temmuz ve Ağustos aylarına rastlamaktadır. Tişa Beav (Av ayının 9. günü) olarak bilinen ve Yahudi milletinin iki olaya⁵¹¹ atfen yas tutarak oruçlu olduğu gündür. Av ayının birinci gününden itibaren başlayarak 9. gününe kadar yas orucu tutulmaktadır.

3.12. Elul

Elul (אלול), Yahudi takviminin sürgün sonrası dini yılındaki 6. ayıdır. Köken itibari ile Babil olmakla beraber sürgün sonrasında İbraniceye geçmiş sırasıyla Aramice ve Arapça dillerinde de girmiş bir ay adıdır. Bu ayın burcu başaktır. Yahudi takviminde 29 güne karşılık gelir. Elul ayının ilk günü asla salı, perşembe veya şabat’a denk düşmez. 29 günden oluşan Elul ayı Talmudik bir kural olarak Tişri’de gerçekleşen Yeni ayın (Roş Haşanah) önceden (Elul’u takip eden yedinci ay) hesaplanmasını kolaylaştırma amacıyla düzenlenmiştir. Bazı diğer festival ve bayramların tarihleri de buna göre düzenlenmektedir. Bu sebepten dolayı Elul ayının yeni ayı Sanhendrin habercileri tarafından Yahudi topluluklarına duyurulurdu.⁵¹² Elul

⁵⁰⁸ Joseph JACOBS, Isidore SINGER, “Tammuz”, **The Jewish Encyclopedia**, ed. Cyrus ADLER, Isidore SINGER, c. 12, Funk & Wagnalls Company, New York & London, 1904, s. 42.

⁵⁰⁹ WIESENBERG, “Av”, c. 2, s. 713.

⁵¹⁰ Kaufmann KOHLER, “Ab”, **The Jewish Encyclopedia**, ed. Cyrus ADLER, Isidore SINGER, c. 1, Funk & Wagnalls Company, New York & London, 1904, s. 23.

⁵¹¹ Bu iki olaydan Birincisi Bet Amikdaş'ın m.ö. 586'da Babilliler ve İkinci olarak da Bet Amikdaş'ın da 70 yılında Romalılar tarafından yıkıldığı tarihlerin karşılık gelen Av ayının 9. günüdür.

⁵¹² WIESENBERG, “Elul”, c. 6, s. 370.

ayı yıl içinde Miladi takvimde Ağustos-Eylül aylarına denk gelmektedir. Tanah'da Elul ayı ile ilgili tek bir yerde şu şekilde zikredilir; *“Elul ayının yirmi beşinde, elli iki günde surların onarımı tamamlandı.”*⁵¹³

Elul kelime olarak hasat anlamında kullanılmaktadır. Bu ay içinde Yahudiler her hangi bir bayram ya da oruç ritüeli bulunmamakla beraber bu ay süresince başışlanma ve Tanrıdan merhamet istenilen bir zaman dilimi olmuştur.⁵¹⁴ Elul ayı Roş Aşana'dan önceki bir zamana denk gelmesi aslında ilahi gerçekliğin insan ruhunda uyandırılmaya çalışıldığı bir zamanı ifade etmektedir. Bu yüzden bir Yahudi'nin en yüksek maneviyata ulaşabilmesi için en iyi fırsat Elul ayı olarak kabul edilir. Bu ay süresince sinagoglarda her sabah Şofar üflenmektedir. Bu sayede Yahudiler bu ayın farkına varmaktadırlar. Yahudiler Teilim kitabının 27. Mezmuru günlük sabah ve akşam okumaktadır. Bu ay süresince yardıma muhtaçlara daha fazla yardımda bulunurlar. Selihot adını verdikleri pişmanlık dualarını içeren özel metinleri sabah gün ağırincaya kadar tekrar edilmektedir. Bir sene boyunca yapılan davranışlar, hatalar ve günahlar için Tanrı'dan tövbe istenilen en uygun zamandır.⁵¹⁵

⁵¹³ Nehemya, 6:15.

⁵¹⁴ BESALEL, “Elul”, c. 1, s. 154.

⁵¹⁵ http://www.sevivon.com/index.php?option=com_content&task=view&id=2657#Content Erişim: 20.08.2019

SONUÇ

Zaman insanlık tarihi boyunca gizemini koruyan bir kavramdır. İnsanoğlu sezgisel olarak zamanın durdurulamayacağını ve hayatın zaman içinde var olduğunu kabul etmektedir. Yaşam ile ilgili düşüncelerin temelinde zamanın anlaşılması yatmaktadır. Fakat şimdiye kadar zaman ile ilgili tam bir tespit bulunmamaktadır. Birçok farklı bilim dalı gibi dinler tarihi de zaman ve zamanın algılanması hususu önemli bir konu olmuştur.

Yahudilik açısından zaman, daha çok Tanrı Yehova tarafından seçilmiş olan bir halkın özgün kimliğine bürünmesine yol açmıştır. Buna en önemli misal kıyamet olarak bilinen yaşamın bir sonluluk içermesinde yatmasından kaynaklanır. Tanrı Yehova, Yahudilere belli bir zaman dilimi vererek onların iyi kötü davranışlarını sınamaktadır. Zaman, Tanrı Yehova'nın ilahi iradesinin yansıtıldığı bir mekanın sahnesi (zaman aralığı-süresi) olarak görülmektedir.

Yahudilik Antik Yunan'da hâkim olan zamanın ezeliği anlayışından uzak olan ve zamanın tanrının iradesi ile evrenin yaratılması ile başladığını kabul etmektedir. Evrenin zaman içinde değil de zamanın evrenin içinde ortaya çıktığına inanılmaktadır. Yahudilikte zamanın yaratılışı evrenin yaratılışı ile başlamış bu sahnede gün be gün açık bir ifade ile kutsal metinlerde aktarılmaktadır. 1. günden 7. güne kadarki evren oluşumu zamansal olarak belirtilmektedir.

Yahudiliğin zamanın başlangıcını evrenin yaratılışı ile başlatması Hristiyanlık, İslam inançlarında da bulunmaktadır. Buna göre evren yoktan yaratıldığı için bir başlangıç zamanına sahiptir. Bu yaratılış belli zamansal aşamalar ile gerçekleşmiştir. Evrenin belli zaman aralığında var edilmesi yani başlaması nihayetine bir sonun varlığını kaçınılmaz kılmaktadır. Yaratılışın gerçekleştiği 6 günlük periyottan sonraki 7. günün Sebt olarak kabul edilmesi Yahudiler için bir haftalık ritmin sağlanmasını olanaklı kılmaktadır. Bu sayede bir hafta boyunca geçirdikleri boş zamanı sebt günü aracılığıyla Tanrı'yı hatırlamaya çalışmaktadırlar.

Yahudi dini metinlerde zaman kısmen olumsuz bir anlam ihtiva etmektedir. Buna göre Yahudiler için bu dünyada yaşadıkları zaman insanı aldatmakta ve

cezbetmektedir. Ebedi hayat için bu dünyadaki sonlu zamanın cazibesinden sıyrılarak sonsuz zaman (cennet hayatı) için çaba harcanmalıdır. Aksi takdirde sonsuz zamanı fena (cehennem) bir şekilde sürdüreceğine inanılır. Bunun içindir günlük hayatın insana dayattığı her türlü arzu ve istekten arınarak yılın belli zamanlarında kendini Tanrıya adanması bir Yahudi'nin kurtuluşu için önem arz etmektedir.

Şabat ve bazı bayram günleri tanrının istediği gibi geçiren insanlar zamanın sonunu düşünerek zamansallıktan ve fanilikten sıyrılarak ebedi bir yaşamın kapısını aralamaktadırlar. Yahudiler kendi yaşamsal döngüsünü Lineer zaman anlayışı ile belirlemiştir. İlahi dinler içinde bu anlayışın ilk müntesipleri Yahudiliği kabul edenler olmuştur. Bu yönüyle Yahudiler için zaman durmadan akıp giden bir sürecin ifadesi olarak anlaşılmaktadır. Akıp giden zamanın belli zaman dilimleri halinde sınıflandırılması Yahudi milletinin tarihte yaşamış olduğu olaylardan kaynaklanmaktadır. Mısır'dan Çıkış, Babil sürgünü, Holokost... bunlardan sadece birkaç tanesidir.

Yahudiler, zamanın sonu için kıyamet öngörüsünde bulunmuştur. Evrenin yaratılış süreci ile beraber zamanın varlığı ancak ve ancak kıyametin zuhur etmesiyle son bulacaktır. İslamiyet ve Hristiyanlıkta olduğu gibi Yahudi inancında sonsuz bir zamana geçişin ancak kıyamet koştuktan sonra oluşacağı öngörülmektedir. Lineer dinlerin temel anlayışı olan varlığın oluşumu beraberinde tekrardan bir dönüşü öngörmemekte doğrusal bir şekilde devam etmektedir.

Yahudiler için zamanın kutsallığı, tanrının varlığı ve bu varlığın insan hayatında belli dini değerler öngörmesiyle gerçekleştiği fikri bulunur. Bu hedeflerin ve ritüellerin kesin bir çizgi ile kutsallık taşıdığı kabul edilir. Yahudiler için tanrı tarafından tayin edilen tarihsel miras ve tecrübeler ancak kutsal zaman dilimlerinde tekrardan hatırlanması ile mümkün olabilir. Bunun içindir ki Yahudiler Şabat, Roş Haşanah, Roş hodeş, Yom Kipur, Pesah, Şavuot, Sukot, Hanuka, Purim, Tu Bişvat, Simhat Tora, Lag Baomer, Kudüs Günü, Bağımsızlık Günü gibi kutsal olarak belirledikleri günlerde katı dini ritüellere sahiptir. Bu günler içinde Yahudiler oruç veya yas tutar, bazı zamanlarda ise festival ve kutlamalar yaparak her yıl kutsal

günleri icra eder. Ama haftalık yapılan şabat Yahudiler için olmazsa olmaz bir belirleyici üstünlüğe sahiptir. Çünkü Tanrı, yaratmasının 7. gününe (Şabat) vurgu yapmış ve o günü dinlenme günü olarak belirlemiştir.

Zaman belli bir sistematikte gösteren zamansal döngüleri ifade eden takvimler Yahudi inancını yaşatma hususunda hayati bir öneme sahiptir. Yahudiler takvimle ilgili ilk çalışmayı Kudüs yakınlarında ortaya çıkarılan Gezer takviminden almaktadır. Bu takvimde ana prensip belli başlı doğa olayları veyahut mevsimsel hareketliklerin referans alınmasıdır. Zamanın tayin edilmesinde yıllık döngüde gerçekleştirilen tarımsal etkinlikler (mahsul ekimi veya biçimi) birer işaret zamanı olarak kullanılmıştır. Misal vermek gerekirse bir insanın hayata geldiği zaman aralığında gerçekleşen hasat mevsimi o kişinin doğduğu takvimsel aralığı göstermekteydi. Bu takvimde zaman kayması olsa bile tarımsal etkinlikleri her yıl aynı periyotta gerçekleştiği varsayılırsa zaman açısından mevsimsel bir uyum söz konusudur. m.ö. 10. yüzyıla ait gezer takvimi tabletleri Yahudi takviminin ana iskeletini oluşturmuştur.

Takvim Yahudiler de olduğu gibi birçok medeniyetin yıl içindeki belli başlı zamanları belirleyebilmek adına araştırma yaptığı ve belli başlı metodolojiler geliştirdiği bilinmektedir. Bunlar içinde en önemli çalışmalara ön ayak olan milletler Akdeniz Havzasında yaşayan Başta Mısır, Babil, Antik Yunan, Fenike ve Kartacalılardır. Buradaki tarihsel tecrübeler diğer medeniyetleri etkilemiştir.

Yahudilerin bu etkileşimi en fazla hissettikleri dönem ise m.ö. II. yy'da Keldani hanedanı Kralı II. Nebukadnezar'ın Kudüs'ü ele geçirmesi ile gerçekleşmiştir. Yahudiler belli başlı ay isimlerini Kral tarafından Babil'e sürgün edilmesi ile beraber Babil medeniyetinden almıştır. Yıl içinde artık yıl (Addaruu) uygulamasını Babilli astrologların çalışmaları sonucu Yahudi takvimine girdiği bilinmektedir. Yine Babil takviminde olduğu gibi Yahudi takvimi de güneş ve ayın gözlemlenmesi ile tespit edilmektedir. Güneş ve Ay'ın yıl içindeki hareketlerini merkeze alarak uygulanan Yahudi takviminin yıl içindeki belli başlı bayram ve festivallerde uyum sağlayabilmesi adına zaman kaymaları söz konusudur.

Genel olarak Yahudi takvimi üç ana dönemden şekillenmiştir. İlk olarak Tanahik dönemde Sanhendri adı verilen bir kurul tarafından belirlenirdi. Yahudi din alimleri yeni ayın hareketlerini gözlemleyerek Yahudi takviminin şekillenmesine katkı sağlamıştır. Ateş yakılarak yeni ayın başladığı uzak beldelelere ilan edilmiştir. Talmudik olarak ifade edilen bir diğer dönemde ise yeni ayın tespiti için bazı beldelelere gözlemciler gönderilmiştir. Bu sayede diasporaya geç ulaşan haberin önüne geçilerek aynı zaman aralığında ibadetlerin ve kutsal zaman dilimlerinin icra edilmesi sağlanmıştır. Talmudik sonrası dönemde ise dağınık halde yaşayan Yahudilerin daha tutarlı bir takvime sahip olması adına bazı din bilginleri tarafından astronomik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların başını çeken haham II. Hillel, Samuel ve Saadia Gaon gibi isimler ciddi katkılar sunmuştur. Bu dönemsel tecrübelerin hepsinde Sanhendrin'in belirleyici olmuştur. Yahudiler lunisolar olan takvimlerini hem Ay'a hem de Güneş'e uydurabilmek adına bu dönemsel çalışmalarını sürdürmüştür.

Yahudi milleti yaşamış oldukları zorluklardan esinlenerek bunları sonraki nesillere miras bırakabilmek için her yıl kutlamayı kendilerine ilke edinmiştir. Bu ilke doğrultusunda gerçekleştirilecek ritüellerin zamanın ruhuna uygun olarak her yıl aynı döneme denk gelmesine dikkat etmişlerdir. Bu yüzdendir ki Yahudi takvimi karmaşık ve komplike bir yapıya bürünmüştür. Bazı zaman aralıklarının belli günlere gelmemesi için çaba sarf ederken, ay ile güneş arasındaki zaman farkını ise artık ay yöntemi ile gidermeye çalışmışlardır. Yahudi takviminin genel hatları ile Yahudi Kutsal kitaplarından esinlenerek oluşmadığı tarihsel tecrübelerle şekillendiğini söylenebilir. Kültürel etkileşimlerin de Yahudi takvimini zenginleştirerek belli uygulamalara kapı araladığını söyleyebiliriz.

Yahudi takvimi günümüzde Yahudiler için hayati öneme sahiptir. Yahudiler İbadetlerinin zamansal tayininde Yahudi takvimini kullanırken ticari ve global ilişkilerinde miladi takvimi kullanmaktadırlar.

KAYNAKÇA

- ADAM**, Baki, "Yahudilik", **Dinler Tarihi**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, ss. 55-126.
- _____, **Din Bilimleri İki**, Ankara Uzaktan Eğitim Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- _____, "Yahudilik", **Yaşayan Dünya Dinleri**, ed. Şinasi Gündüz, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2016, ss. 205-275.
- ADLER**, Cyrus & **EISENSTEIN**, Judah David, "Month", **The Jewish Encyclopedia**, ed. Cyrus ADLER, Isidore SINGER, c. 8, Funk & Wagnalls Company, New York & London, 1904, ss. 671-672.
- AKARSU**, Bedia, "Zaman", **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1975, s. 191.
- AKGÜR**, A. Necati, "Takvim", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c. 39, İstanbul, 2010, ss. 487-490.
- _____, "Takvimler", **Cogito**, ed. Ayşe ERDEM, Yapı Kredi Yayınları, sy. 22, İstanbul, 2000, ss. 95-100.
- AKKUŞ MUTLU**, Suzan, "Eski Mezopotamya'da Nevruz Kutlamaları". **Archivum Anatolicum (ArAn)**, c. 10, 2016, ss. 1-16.
- AKŞİT**, Mirpenç, "İbn Rüşd Düşüncesinde Zaman Problemi", **Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu**, c. 1, Konya, 2015, ss. 247-256.
- ALP**, K. Özlem, "Postmodern Resimde Zaman-Mekan Temsili", **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, sy. 20, Güz 2015, ss. 317-333.
- ALTINTAŞ**, Yusuf, **Yahudilikte Kavram ve Değerler**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 2001.
- AMY**, Hackney Blackwell, **Independence Days**, Chelsea House An imprint of Infobase Publishing, New York, 2009.
- ANAR**, İhsan Oktay, **Antik Yunan Felsefesinde Zaman Kavramı** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniv., İzmir, 1994.
- APAK**, İlhan, **Yeni Rehber Ansiklopedisi**, "Zaman", Türkiye Gazetesi Yayınları, c. 20, İstanbul, 1994, ss. 299-306.
- ARAT**, Reşit Rahmeti, **Türklerde Tarih Zaptı**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

ARSLANTAŞ, Nuh, “Hz. Peygamber'in Çağdaşı Yahudilerin inanç-İbadet ve Dini Hayatları ile İlgili Bazı Tespitler” **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 34, İstanbul, 2008, ss. 55-92.

_____, **İslam Toplumunda Yahudiler Abbâsi ve Fâtımî Dönemi Yahudilerinde Hukuki, Dinî ve Sosyal Hayat**, İz Yayınları, İstanbul, 2008.

ASLAN, Arif, **Bütün Din ve Kültürlerde Kıyamet**, Samanyolu Yayınları, İstanbul, 2008.

AVENİ, Anthony Francis, **Empires Of Time: Calendars, Clocks And Cultures**, Tauris Parke Paperbacks, New York, 2000.

AYAN, Ergin, “Karaim Takvimi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c. 4, sy. 19, Güz 2011, ss. 115-116.

AYDIN, Fuat, **Yahudilik Tarih İnanç İbadet Kültür**, Mahya Yayınları, İstanbul, 2018.

AYDIN, Hüseyin, **İlim Felsefe ve Din açısından Yaratılış ve Gayelilik**, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012.

AYDIN, Mahmut, **Anahatlarıyla Dinler Tarihi**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014.

AYDIN, Mehmet, ”Zaman”, **Ansiklopedik Dinler Sözlüğü**, Literatürk Yayınları, Konya, 2018, ss. 902-903.

_____, **Dinler Tarihine Giriş**, Literatürk Yayınları, Konya, 2017.

BACHER, Wilhelm & **LAUTERBACH**, Jacob Zallel, “Tosefta”, **The Jewish Encyclopedia**, ed. Cyrus ADLER, Isidore SINGER, c. 12, Funk & Wagnalls Company, New York & London, 1904, ss. 207-209.

BALTACI, Cahid, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Marmara Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.

BASALEL, Yusuf, “Dört Geleneksel Yılbaşı”, **Yahudilik Ansiklopedisi**, c. 1, Gözlem Yayınları, İstanbul, 2002, s. 143.

_____, “Adar”, c. 1, s. 36.

_____, “Dini Ayların Adları”, c. 1, s. 142.

_____, “Elul”, c. 1, s. 154.

_____, “Hanuka”, c. 1, ss.199-200.

_____, “Heşvan”, c. 1, s. 208.

_____, “İyyar”, c. 1, s. 268.

- _____, “Kislev”, c. 1, ss. 330-331.
- _____, “Maşiah”, c. 2, s. 388.
- _____, “Nisan”, c. 2, ss. 446-447.
- _____, “Roş Hodeş”, c. 3, ss. 529-530.
- _____, “Sanhendri”, c. 3, ss. 564-566.
- _____, “Simha Tora”, c. 3, ss. 598-596.
- _____, “Sivan”, c. 3, s. 609.
- _____, “Şevat”, c. 3, s. 677.
- _____, “Şiva Asar Betamuz”, c. 3, ss. 680-681.
- _____, “Taanit”, c. 3, ss. 690-691.
- _____, “Tammuz”, c. 3, ss. 712-713.
- _____, “Tevet”, c. 3, s.735.
- _____, “Tişri”, c. 3, ss. 735-736.
- _____, “Yaratılış”, c. 3, s. 773.
- _____, “Yom Kipur”, c. 3, ss. 792-793.

BATUK, Cengiz, **Tarihin Sonunu Beklemek/Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları**, İz Yayınları, İstanbul, 2003.

BAYBAL, Mustafa Sami, **İbrahimi Dinlerde Mesih'in Dönüşü**, Yediveren Yayınları, Konya, 2002.

_____, “Modern Yahudilikte Mesih İnancı Üzerine Bazı Mülahazalar” **Bütün Yönleriyle Yahudilik**, ed. Asife ÜNAL, Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara, 2012, ss. 341-359.

BAYRAKDAR, Mehmet, **Üç Dinin Tarihi Yahudilik Hıristiyanlık İslam**, Say Yayınları, İstanbul, 2016.

BELLENİR, Karen, “The History of Lunar and Lunisolar Calendars”, **Religious Holidays and Calendars An Encyclopedic Handbook**, Omnigraphics, Detroit, 2004, s.15.

_____, “The Jewish Calendar”, ss. 46-48.

_____, “Iyyar”, s. 52.

_____, “Sivan”, s. 52.

BİLGİN, Akif, **Kıyamet Sona Doğru Geri Sayım/Armagedon**, Kara Kutu Yayınları, İstanbul, 2005.

BLECH, Benjamin Rabi, **Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik**, çev. Estreya Seval Vali, Gözlem Yayınları, İstanbul, 2003.

BOROWSKI, Oded, "Agriculture", **The Anchor Bible Dictionary**, ed. David Noel FREEDMAN, A Division Of Bantam Doubleday Dell Publishing Group, New York, 1992, ss. 256-260.

BOURGOING, Jacqueline De, **Takvim Zamanın Efendisimidir ?**, çev. Orçun Türkyay, Yapı Kredi Yayınları, Ankara, 2015.

CENGİL, Muammer & **TEKİN**, Dilâ Baran, "Kutsal Zaman, Algılanış Biçimi Ve İbadet Hayatına Etkisi", **Hitit Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2016/1, c. 15, sy. 29, ss. 33-66

CEVİZCİ, Ahmet, "Zaman", **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 943-944.

CİZİRİ, Şerefhan, **Anadolu'dan Mezopotamya'ya Tarih ve Uygarlık**, Doruk Yayınları, Ankara, 1997.

CRAIG, William Lane, **Time and Eternity**, Crossway Books, United States of America, 2001.

ÇAĞATAY, Neşet, "Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 22, sy. 1, 1978, ss. 105-138.

ÇELİK, Celaleddin, **Sosyal Zaman ve Din Sosyal Zaman Anlayışları ile Dindarlık İlişkisi Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme**, Çizgi Yayınları, Konya, 2010.

DAĞLI, Yücel & **ÜÇER**, Cumhure, **Tarih Çevirme Kılavuzu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. 1, Ankara, 1997.

DENNİS, Matthew, "Rosh Hashanah", **Encyclopedia of Holidays and Celebrations: A Country-by-Country Guide**, c. 3, Infobase Publishing, New York, 2006, ss. 1618-1621.

_____, "Yom Kippur", c. 3, ss. 1646-1648.

DİN, Bet, **5778 (=2018 Yılı) Cep Takvimi**, Gözlem Gazetecilik Yay., İstanbul, 2018.

DOSICK, Rabbi Wayne, **Living Judaism The Complete Guide To Jewish Belief, Tradition, And Practice**, Harper Collins Publishers, New York, 2009.

DOMNİTCH, Larry, “Lag b’Omer”, **Encyclopedia of Judaism** , ed. KARESH, Sara E. & HURVİTZ, Mitchell M., Facts On File, Inc. An imprint of Infobase Publishing, New York, 2006, ss. 284-285.

DOYAR, Cahit Doğan, **Zamanın Gerçek Tarihi**, Ozan Yayınları, İstanbul, 2009.

DÖNER, Ertuğrul, “Bazı Kültürlerde ve Dinlerde Zaman”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 17, sy. 1, 2017, ss. 227-247.

DREYFUS, Dennis M., “Calendar”, **The Oxford Dictionary Of The Jewish Religion**, ed. R. J. Zwi WERBLOWSKY, Geoffrey WİGODER, Oxford University Press, New York, 1997, ss. 145-146.

DÜZGÜN, Şaban Ali, **Nesefi ve İslam Filozoflarına Göre Allah-Âlem ilişkisi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998.

EİSENSTEİN, Judah David , “Sabbatical Year And Jubilee Year”, **The Jewish Encyclopedia**, ed. Cyrus ADLER, Isidore SİNGER, c. 10, Funk & Wagnalls Company, New York & London, 1904, ss. 605-608.

ELİADE, Mircea, **Dinler Tarihine Giriş**, çev. Lale ARSLAN, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2009.

_____, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, çev. Ali BERKTAY, c. 3, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2003.

_____, **Ebedi Dönüş Mitosu**, çev. Ümit Altuğ, İmge Yayınları, Ankara, 1994.

ELİAS, Norbert, **Zaman Üzerine**, çev. Veysel Atayman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000.

FARGO, Valerie Mae, “Heshvan”, **The Anchor Bible Dictionary**, ed. David Noel FREEDMAN, A Division Of Bantam Doubleday Dell Publishing Group, New York, 1992, s. 3557.

FARSİ, Moşe, **TORA Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara; Bereşit**, Gözlem Yayınları, c. 1, İstanbul, 2010.

_____, **TORA Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara; Devarim**, c. 5, Gözlem Yayınları, İstanbul, 2012.

FELDMAN, Ron H., “Tame and Wild Time in the Qumran and Rabbinic Calendars”, **Living the Lunar Calendar**, ed. Jonathan BEN-DOV, Wayne HOROWİTZ and John M. STEELE, Oxbow Books, UK, 2012, ss. 191-209.

FIRESTONE, Reuven, **Yahudiliği Anlamak İbrahim'in/Avraam'ın Çocukları**, çev. Çağlayan ERENDAĞ & Levent KARTAL, Gözlem Yayınları, İstanbul, 2004.

FRITZCHE, Hellmut, **Ana Britannica**, "Saat", Ana Yayınları, c. 27, İstanbul, 1994, ss. 12-13.

_____, "Zaman", c. 32, ss. 335-336.

GAON, Sa'adya (Sa'id B. Yusuf El-Feyyicimi), **Tefsiru't-Tevrat Bi'l-'Arabiyyetevrat (TORA) Tefsiri**, çev. Nuh ARSLANTAŞ, c. 1, İstanbul, 2018.

GERÇEK, Sevgi, **Helenistik Çağ Batı Anadolu Takvimleri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011.

GREENSTONE, Julius H., "Omer Lag Be", **The Jewish Encyclopedia**, ed. Cyrus ADLER, Isidore SINGER, c. 9, Funk & Wagnalls Company, New York & London, 1904, ss. 399-400.

GÜÇ, Ahmet, "Yahudilik: Mabed ve İbadet", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c. 27, 2013, ss. 276-280.

GÜLTEKİN, Vahdet, **Yeni Hayat Ansiklopedisi**, "Zaman", Doğan Kardeş Yayınları, c. 6, ss. 3389-3389.

GÜNDÜZ, Şinasi, "Simha Tora", **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 443.

_____, "Hanukah", s. 201.

_____, "Sukot", ss. 448-449.

_____, "Şabat", s. 454.

_____, "Tu Bişvat", s. 484.

_____, "Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitos", **Milel ve Nihal**, c. 6, sy. 1, 2009, ss. 9-26.

GÜRBÜZ, Erginer, **Uşak Takvimi** (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Etnoloji Kürsüsü, Ankara, 1970, s. 9.

GÜRKAN, Salime Leyla, **Yahudilik**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2012.

HACI YUSUF, Muhammed, **İbnü'l Arabi Zaman ve Kozmoloji**, Çeviren; Kadir Filiz, Nefes Yayınları, İstanbul, 2013.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, **Felsefe Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, ss. 356-357.

HAWKING, Stephen William, **Zamanın Kısa Tarihi**, çev. Sabit SAY ve Murat URAZ, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1991.

_____, **The Edge of Spacetime**, The New Physics, ed. Paul DAVIES, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

HENDERSON, Helene, **Holidays, Festivals, And Celebrations Of The World Dictionary: Detailing Nearly 2,500 Observances From All 50 States And More Than 100 Nations**, Omnigraphics, Detroit, 2005.

HIRSCH, Emil Gustav, “Iyyar”, **The Jewish Encyclopedia**, ed. Cyrus ADLER, Isidore SINGER, c. 7, Funk & Wagnalls Company, New York & London, 1904, ss. 14-15.

HOOKE, Samuel Henry, **Ortadoğu Mitolojisi Mezopotamya Mısır Filistin Hitit Musevi Hristiyan Mitosları**, çev. Alaeddin ŞENEL, İmge Yayınları, İstanbul, 1993.

ISIDORE, Singer, “Hanukkah”, **The Jewish Encyclopedia**, ed. Cyrus ADLER, Isidore SINGER, c. 6, Funk & Wagnalls Company, New York & London, 1904, ss. 223-226.

JACOBS, Joseph & **ADLER**, Cyrus, “Calendar of History”, **The Jewish Encyclopedia**, ed. Cyrus ADLER, Isidore SINGER, c. 3, Funk & Wagnalls Company, New York & London, 1904, ss. 498-501.

JACOBS, Joseph, **SINGER**, Isidore “Tammuz”, **The Jewish Encyclopedia**, ed. Cyrus ADLER, Isidore SINGER, c. 12, Funk & Wagnalls Company, New York & London, 1904, ss. 41-42.

KALIN, Faiz, **Felsefe ve Bilim Işığında Kur’ân’da Zaman Kavramı**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2005.

KARESH, Sara E. & **HURVITZ**, Mitchell M., “Shavuot”, **Encyclopedia of Judaism**, Facts On File, Inc. An imprint of Infobase Publishing, New York, 2006, s. 469.

KAUFMANN, Francine & **EISENBERG**, Josy, “Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik”, **Din Fenomeni**, çev. Mehmet AYDIN, Literatürk Yayınları, Konya, 2011, ss. 97-134.

KAYNAK, İbrahim Hakkı, “Dinlerde Kutsal Zaman ve Mekânın Tarihsel Yapısının Fenomenolojik Algısı”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2016 Bahar, sy. 39, ss. 443-455.

KILIÇ, Sami, “Yahudilikte Kutsal Yiyecek ve İçecekler”, **Bütün Yönleriyle Yahudilik**, ed. Asife ÜNAL, Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara, 2012, ss. 73-98.

KILIÇ, Yusuf, **Mezopotamya Mitolojisinin Anadolu ve Yunan Mitolojisine Olan Etkileri** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997.

KILIÇOĞLU, Sefa, ”Saat”, **Meydan-Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi**, Meydan Yayınevi, c. 10, İstanbul, 1960, ss. 791-796.

_____, ”Zaman”, c. 12, ss. 897-898.

KOHLER, Kaufmann & **HİRSCH**, Emil Gustav, “Creation”, **The Jewish Encyclopedia**, ed. Cyrus ADLER, Isidore SINGER, c. 4, Funk & Wagnalls Company, New York & London, 1904, ss. 336-340.

KOHLER, Kaufmann, “Ab”, **The Jewish Encyclopedia**, ed. Cyrus ADLER, Isidore SINGER, c. 1, Funk & Wagnalls Company, New York & London, 1904, s. 23.

KONUTGAN, Behnan, ve diğerleri, **Kutsal Kitap Sözlüğü**, Kitabı Mukaddes Şirketi, Mayıs, 2016.

KOZANOĞLU, Kemal, **Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi**, ”Zaman”, Görsel Yayınları, c. 15, İstanbul, 1987, ss. 9284-9285.

KURT, Ali Osman & **AYKIT**, Dursun Ali, **Dinler Tarihi**, Bilay Yayınları, Ankara, 2019.

KURT, Erkan, **Tabiatın Varoluşunda Yaratılış İlkesi** (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.

KURTOĞLU, Fevzi, **Tarih Yılları Eski Milletlerin Takvimlerini Bugünkü Takvime En Pratik Ve En Doğru Olarak Tahvil Etmek Usulünü Gösterir**, Sebata Basımevi, İstanbul, 1936.

KUTLUER, İlhan, ”Zaman”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, c. 44, 2013, ss. 111-114.

KUTSAL KİTAP DİZİNİ, (Geniş Kapsamlı), Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2004.

KÜÇÜK, Osman Nuri, “Zaman Düşüncesinin Tasavvufi Açılımı”, **Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, c. 3, sy. 9, 2002, ss. 221-238.

LEVİN, Michael, **Yahudi Ruhaniliği ve Mistsizmi**, çev. Estreya Seval VALİ, Gözlem Yayınları, İstanbul, 2006.

MERAL, Yasin, **Yahudilerin Ahir Zamanı Yahudilikte Gog-Mangog. Deccal Mesih**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2019, ss. 96-106.

MORRILL, Ann, **Religious New Year's Celebrations**, Chelsea House Publishing, New York, 2009.

NANA, Mahmut, **Yahudi Tarihi**, çev. Durmuş Ahsen BATUR, Selenge Yayınları, İstanbul, 2008.

NASR, Seyyid Hüseyin, **İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş**, çev. Nazife ŞİŞMAN, İnsan Yayınları, İstanbul, 1985.

_____, **Religion and the Order of Nature**, Oxford University Press, New York, 1996.

NEF, John U., **Sanayileşmenin Kültür Temelleri**, çev. Erol GÜNGÖR, Milli Eğitim Bakanlığı basımevi, İstanbul, 1986.

O'NEIL, William Matthew, **Zaman ve Takvimler**, çev. Çiğdem ÖNDEM, İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2001.

ÖNER, Necati, **Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, LXV, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1965.

ÖRS, Hayrullah, **Musa ve Yahudilik**, Remzi Yayınları, İstanbul, 1966.

ÖZDEMİR, Yasemin, "Anadolu Güneş Saatleri", **Acta Turcica** (Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi), Yıl 5, sy. 9, 2013, ss. 1-16.

ÖZEN, Âdem, **Yahudilikte İbadet**, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2001.

ÖZTÜRK, Nermin, **İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık, İslamiyet) Yemin, Keffaret ve Kurban** (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 1996.

PACK, David C., **The Truth About God's Calendar**, Printed in the United States of America, USA, 2017.

PARKES, James, **Foundations Of Judaism And Christianity**, Quadrangle Books, Chicago, 1960.

PAWLİKOWSKI, John T., "On Renewing the Revolution of the Pharisees: A New Approach to Theology and Politics," *Cross Currents*, 20, 1970.

PEARL, Chaim, "Nisan", **The Oxford Dictionary Of The Jewish Religion**, ed. R. J. Zwi WERBLOWSKY, Geoffrey WIGODER, Oxford University Press, New York, 1997, ss. 503-504.

_____, **The Encyclopedia Of Jewish Life And Thought**, The İsrail Map And Publishing Company, Jerusalem, 1996.

PHİLLİPS, Jocelyn, "Calendar", **Encyclopedia Of Time: Science, Philosophy, Theology, And Culture**, ed. H. James BİRİX, SAGE Publications, USA, 2009, ss. 124-125.

POLAT, Zülal, **Zamanın Gösterim Biçimi Olarak Takvim** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2017.

PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali, "Zaman", **Türkçe Sözlük**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 1447-1448.

RİCHARDS, Edward Graham, **Mapping Time: The Calendar And Its History**, Oxford University Press, New York, 1999.

ROBİNSON, Jacob & **BERENBAUM**, Michael, "Holocaust", **Encyclopaedia Judaica**, ed. Fred SKOLNİK, Keter Publishing House, c. 9, USA, 2007, ss. 324-489.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem, **Din Fenomenolojisi (Dinlerin Mahiyeti ve Tezahür Şekilleri)**, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2011.

_____, **Dinlerde Mesih ve Mehdi Tasavvuru**, Düşün Yayınları, İstanbul, 2017.

_____, **Başlangıçtan Günümüze Kadar Dinler Tarihi**, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2002.

SCHİMMEL, Annamarie, **Dinler Tarihine Giriş**, Kırkambar Yayınları, İstanbul, 1999.

SHAPİN, Steven, **Bilimsel Devrim**, çev. Ayşegül YURDAÇALIŞ, İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2000.

SMİTH, David Eugene, **History of Matematic**, Dover Publications, c. 2, New York, 1958.

SOMERVİLLE, James, "Zaman", **Temel Britannica**, Ana Yayınları, c. 19, İstanbul, 1994, ss. 229-231.

STERN, Sacha, **Calendars in Antiquity Empires States and Societies**, Oxford University Press, UK, 2012.

_____, **Calendar And Community A History Of The Jewish Calendar, Second Century BCE–Tenth Century CE**, Oxford University Press, New York, 2001.

ŞEKER, Cihat, “Hıristiyanlıkta Yahudiliğe Tepki Olarak Gelişen Kutsallık Anlayışı”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, c. 5, sy. 1, 2016, ss. 42-65.

ŞENKARDEŞLER, Ayşegül, **Takvimlerin Toplumsal İşlevleri: Saatli Maarif Takvimi Örneği** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2013.

TASLAMAN, Caner, **Big Bang ve Tanrı**, İstanbul Yayınları, İstanbul, 2003.

TEKSOY, Rekin, ”Zaman”, **Cumhuriyet Ansiklopedisi**, c. 11, İstanbul, 1972, ss. 3473-3473.

TEZCAN AKSU, Belgin, “Sekizinci Yüzyıldan Günümüze Takvimler”, **Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi**, c. 2, sy.1, 2018, ss. 382-413.

TİMOTHY, D. Collins, “Time, Measurements of” **Encyclopedia Of Time :Science, Philosophy, Theology, And Culture**, ed. H. James BİRİX, c. 3, London, 2009, ss. 1280-1283.

TOPAKKAYA, Arslan, “Eski Ahit’te Zaman”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c. 16, sy. 2, 2012, ss. 165-178.

_____, “Geçmiş Zaman Gerçekten Geçmiş midir?”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c. 1, sy. 4, 2008, ss. 566-573.

_____, **Felsefe Din Kültürde Zaman**, Say Yayınları, İstanbul, 2017.

TOPALOĞLU, Bekir, ”Saat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c. 35, İstanbul, 2008, s. 322.

_____, “Kıyamet”, c. 25, ss. 516-522.

TOPKAN, Refik, **Topkan’ın Sürekli Takvim’i**, Ankara Neşriyat, Ankara, 1962.

_____, **Geçmiş ve Gececek Bütün Yıllar İçin Sürekli Takvim**, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1946.

TUĞLACI, Pars, ”Dakika”, **Okyanus Ansiklopedik Sözlük**, Pars Yayınları., c. 2, İstanbul, 1972, s. 501.

TURAN, Osman, **On İki Hayvanlı Türk Takvimi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004.

TÜMER, Günay & **KÜÇÜK**, Abdurrahman, **Dinler Tarihi**, Ocak Yayınları, Ankara, 1993.

TÜRKER, Şefik, **Takvim ve Tarih**, Sümer Basımevi, Kayseri, 1940.

UNAT, Yavuz, **Zaman ve Takvim**, s. 3. ([https:// www. academia. edu/ 6321684 /Zaman _ve_ Takvim](https://www.academia.edu/6321684/Zaman_ve_Takvim))

ÜÇER, Cumhure, “Türk-İslam-Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Takvimleri”, **Cogito**, ed. Ayşe ERDEM, Yapı Kredi Yayınları, c. 22, İstanbul, 2010, ss.117-131.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Varlık ve Oluş**, Ülken Yayınları, Ankara, 1968.

ÜNAL, Mustafa, **Dinlerde Kutsal Zamanlar**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

VERMES, Geza, **Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları**, çev. Nurfer CELEBİOĞLU, Nokta Yayınları, İstanbul, 2005.

WALFISH, Avraham, “Tevel”, **The Oxford Dictionary Of The Jewish Religion**, ed. R. J. Zwi WERBLOWSKY, Geoffrey WİGODER, Oxford University Press, New York, 1997, s. 688.

_____, ”Ro’sh Ha-shanah”, ss. 590-591.

WİESENBERG, Ephraim Jehudah, “Av”, **Encyclopaedia Judaica**, ed. Fred SKOLNİK, Keter Publishing House, c. 2, USA, 2007, ss. 713-714.

_____, “Calendar”, c. 4, ss. 354-358.

_____, “Iyyar”, c. 10, s. 823.

_____, “Adar”, c. 1, s. 382.

_____, “Elul”, c. 6, s. 370.

_____, “Kıslev”, c. 12, ss. 200-201.

_____, “Nisan”, c. 15, s. 275.

_____, “Shevat”, c. 18, s. 471.

_____, “Tammuz”, c. 19, s. 497.

WİGODER, Geoffrey, **The Encyclopedia of Judaism**, The Jerusalem Publishing House, Belgium, 1989.

WOLFF, Hans Walter, **Anthropology of the Old Testament**, translated from the German by Margaret Kohl, S.C.M. Press, Philadelphia, 1974.

WOLFSON, H. Austryn, **Kelâm Felsefeleri Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi Kelâmı**, çev. Kasım Turhan, Kitabevi, İstanbul, 2001.

YARAN, Cafer Sadık, "Bilimsel Nesnellik ve Teistik İnanç", **19 Mayıs Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 10, sy. 10, Samsun, 1998, ss. 125-140.

YAVUZ, Hilmi & ATAY, Hüseyin, Dinler Tarihi Ansiklopedisi: İslamiyet, Hıristiyanlık, Musevilik ve İlk Dinler, c. 2, İstanbul, 1976.

YDİT, Meir, “Lag Ba-Omer”, Encyclopaedia Judaica, ed. Fred SKOLNIK, Keter Publishing House, c. 12, USA, 2007, ss. 436-437.

YILDIRIM, Münir, “Mircea Eliade’de Kutsal ve Kutsal Zaman Kavramı”, Dini Araştırmalar Dergisi, c. 10, sy. 28, İstanbul, 2007, ss. 59-82.

ZUESSE, Evan, “Calendar Of Judaism”, The Encyclopaedia of Judaism, ed. Jacob NEUSNER, Alan J. AVERY-PECK, and William Scott GREEN, Koninklijke Brill NV, c.1, Boston, 2005, ss. 317-335.

İnternet Siteleri Adresleri

www.tdk.gov.tr

https://science.nasa.gov/science-news/science-at-nasa/2013/21mar_cmb Erişim 05.07.2019

<http://angelsdia.com/tevratta-yaratilis-bilimsel-aciklamasi-2/> Erişim 05.07.2019

http://www.sevivon.com/index.php?option=com_content&task=view&id=2703#Content Erişim; 30.07.2019

http://www.sevivon.com/index.php?option=com_content&task=view&id=2701#Content Erişim; 31.07.2019

<http://www.salom.com.tr/arsiv/haber-62108-27-ocak-uluslararası-holokostu-anma-gunu.html> Erişim; 31.07.2019

<http://www.salom.com.tr/arsiv/haber-87066-yom-yerusalayIm.html> Erişim;31.07.2019

<https://yrm.org/the-biblical-calendar/> Erişim: 22.04.2019

<https://www.britannica.com/science/calendar/Ancient-and-religious-calendar-systems#ref60209> Erişim: 22.04.2019

Tablo ve Resim İnternet Adresleri

<http://www.altuntop.org/islamvebilim/GunesSaatleri.asp> Erişim: 28.05.2019

<https://zebramo.com/products/319594477/antika-pirinc-aplik-gh014> Erişim: 28.05.2019

<https://cicicee.com/saatin-icadi-ve-en-eski-saat-turlicesitleri/su-saati-1/> Erişim:

28.05.2019

<http://arkeofili.com/stonehengei-insa-etmek-sanildigindan-cok-daha-kolay-olabilir/>

Erişim 28.05.2019

<https://egypttours2014.files.wordpress.com/2015/01/calendar1.jpg>

Erişim:28.05.2019

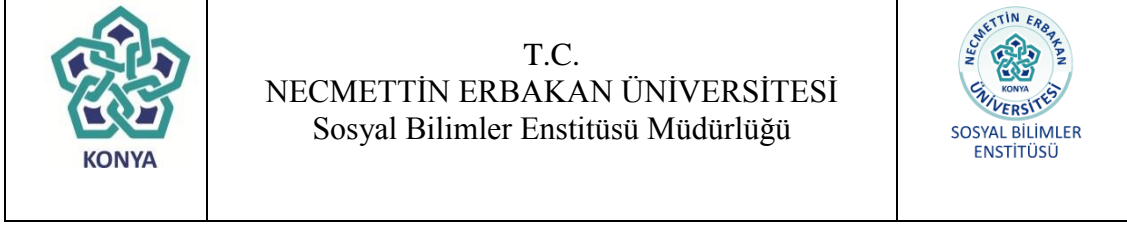
<http://mehmetcengizkullukk.blogspot.com/2018/01/astrolojide-ay-dongusu.html>

<http://www.lavia.org/english/archivo/GezerEN.html>

<https://www.learnreligions.com/names-of-months-of-jewish-calendar-112151>

Erişim:06.08.2019

Özgeçmiş

1992 Haziran’ında Osmaniye’de doğan Halil ÇİFTÇİ, ilköğretim ve liseyi Osmaniye’de tamamladı. Endüstri meslek lisesi elektrik-elektronik bölümünü derece ile bitirerek 2010 yılında Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler Öğretmenliğine kayıt yaptırdı. 2011 yılında Selçuk Üniversite’sine yatay geçiş yaparak, 2014 yılında Necmettin Erbakan Üniversite’sinden onur derecesi ile mezun oldu. Bir süre İstanbul’da çeşitli sivil toplum kuruluşlarından yöneticilik yaptıktan sonra 2016 yılında mezun olduğu üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Dinler Tarihi programını kazanarak Lisansüstü eğitimine başladı. Lisansüstü derslerine başlamadan evvel İlahiyat Fakültesinde Bilimsel Hazırlık dersleri aldı. 2017 yılından itibaren lisansüstü derslerini alarak, 2018 yılında “*Tarih-i İlm-i Hukuk Adlı Eserde, Kadim İran Hukuku Bölümünün Değerlendirilmesi*” adlı seminer çalışmasını bitirdi. 2019 yılından itibaren “*Yahudilik’te Zaman ve Takvim*” adlı tez çalışması üzerine bilimsel araştırma yürütmektedir. Halen sosyal bilimler alanında projeler yürütmekle beraber fikri ve ilmi yazılar kaleme alarak çeşitli yayın organlarında yayınlamaktadır.

Halil ÇİFTÇİ

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak. A1-Blok 42090 Meram Yeni Yol /Meram /KONYA Tel: 0 332 201 00 60 Faks: 0 332 201 00 65 Web: www.konya.edu.tr E-posta: sosbil@konya.edu.tr